

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

**ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ ВА РАЎБАР КАДРЛАРИНИ ҚАЙТА
ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШНИ ТАШКИЛ
ЭТИШ**
БОШ ИЛМИЙ - МЕТОДИК МАРКАЗИ

**ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЮРИДИК УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ
ПЕДАГОГ КАДРЛАРНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА
МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ ТАРМОҚ МАРКАЗИ**

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

**қайта тайёрлаш ва малака ошириш
йўналиши**

**“ФУҚАРОЛИК-ҲУҚУҚИЙ ВА
ТАДБИРКОРЛИК (БИЗНЕС)
ҲУҚУҚИЙ ФАНЛАРНИ ЎҚИТИШДА
НАЗАРИЯ ВА АМАЛИЁТ”
модули бўйича**

Ў Қ У В – У С Л У Б И Й М А Ж М У А

Тошкент - 2017

Мазкур ўқув-услубий мажмуа Олий ва ўрта махсус таълим вазирининг 2017 йил 24 августдаги 603-сонли буйруғи билан тасдиқланган ўқув режа ва дастур асосида тайёрланди.

Тузувчилар: Тошкент давлат юридик университети “Фуқаролик ҳуқуқи” кафедраси мудири, ю.ф.д. Н.Имомов;
ю.ф.н. Х.Азизов.

Тақризчи: Тошкент давлат юридик университети “Фуқаролик ҳуқуқи” кафедраси профессори, ю.ф.д. О.Окюлов

Ўқув-услубий мажмуа Тошкент давлат юридик университети Кенгашининг 2017 йил 30 августдаги 1-сонли қарори билан наширга тавсия қилинган.

МУНДАРИЖА

I.	ИШЧИ ДАСТУР.....	4
II	МОДУЛНИ ҲЎҚИТИШДА ҲОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ.....	14
III.	НАЗАРИЙ МАТЕРИАЛЛАР.....	20
IV.	АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ.....	202
V.	КЕЙСЛАР БАНКИ.....	219
VI.	МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ МАВЗУЛАРИ.....	240
VII.	ГЛОССАРИЙ.....	244
VIII.	АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....	250

I. ИШЧИ ДАСТУР

Кириш

Дастур Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 12 июндаги “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ–4732-сонли, 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли Фармонлари, шунингдек 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ–2909-сонли қарорида белгиланган устивор вазифалар мазмунидан келиб чиққан ҳолда тузилган бўлиб, у замонавий талаблар асосида қайта тайёрлаш ва малака ошириш жараёнларининг мазмунини такомиллаштириш ҳамда олий таълим муассасалари педагог кадрларининг касбий компетентлигини мунтазам ошириб боришни мақсад қилади. Дастур мазмуни олий таълимнинг норматив-ҳуқуқий асослари ва қонунчилик нормалари, илғор таълим технологиялари ва педагогик маҳорат, таълим жараёнида ахборот-коммуникация технологияларини қўллаш, амалий хорижий тил, тизимли таҳлил ва қарор қабул қилиш асослари, махсус фанлар негизида илмий ва амалий тадқиқотлар, технологик тараққиёт ва ўқув жараёнини ташкил этишнинг замонавий услублари бўйича сўнгги ютуқлар, глобал Интернет тармоғи бўйича янги билим, кўникма ва малакаларини шакллантиришни назарда тутди.

“Фуқаролик-ҳуқуқий ва тадбиркорлик-ҳуқуқий фанларни ўқитишда назария ва амалиёт” модули ишчи дастури юриспруденциянинг фуқаролик, тадбиркорлик, оила, уй-жой, корпоратив, мулк, инвестиция, ҳуқуқи каби ўқув предметларини ўқитишда алоҳида ўрин тутди. Мазкур модул мамлакатимизда амалга оширилаётган иқтисодий-ижтимоий ислохотларнинг қонунияти, бу борадаги қонун ижодкорлиги ва ҳуқуқни қўллаш амалиётининг узвийлиги қонуниятларини ўрганиш ҳамда шу соҳага оид мавжуд билимларни бойитиб боришни назарда тутди.

Модулнинг мақсади ва вазифалари

“Фуқаролик-ҳуқуқий ва тадбиркорлик (бизнес) ҳуқуқий фанларни ўқитишда назария ва амалиёт” модулининг мақсади: жамиятни демократлаштириш шароитида фуқаролик-ҳуқуқий ва тадбиркорлик (бизнес) ҳуқуқий фанларни ўқитишда назария ва амалиёт тўғрисида педагог

кадрларни қайта тайёрлаш ва малака ошириш курс тингловчиларининг тасавурларини қайта кўриб чиқиш, қайта баҳолаш асосида уларда фуқаролик-ҳуқуқий ва тадбиркорлик (бизнес) ҳуқуқий фанларни ўқитишда назария ва амалиёт ҳақидаги билимларини такомиллаштириш, ушбу соҳа муаммоларини аниқлаш, таҳлил этиш ва баҳолаш кўникма ва малакаларини таркиб топтириш.

“Фуқаролик-ҳуқуқий ва тадбиркорлик (бизнес) ҳуқуқий фанларни ўқитишда назария ва амалиёт” модулининг вазифалари:

Фуқаролик ва тадбиркорлик (бизнес) ҳуқуқининг асосий масалалари юзасидан чуқур билим олишни таъминлаш;

педагог кадрларнинг касбий билим, кўникма, малакаларини узлуксиз янгилаш ва ривожлантириш механизмларини яратиш;

замонавий талабларга мос ҳолда олий таълимнинг сифатини таъминлаш учун зарур бўлган педагогларнинг касбий компетентлик даражасини ошириш;

педагог кадрлар томонидан замонавий ахборот-коммуникация технологиялари ва хорижий тилларни самарали ўзлаштирилишини таъминлаш;

ўқитишнинг инновацион технологиялари ва илғор хорижий тажрибаларни ўзлаштириш;

ўқув жараёнини фан ва амалиёт билан самарали интеграциясини таъминлашга қаратилган фаолиятни ташкил этиш.

Модул бўйича тингловчиларнинг билими, кўникмаси, малакаси ва компетенцияларига қўйиладиган талаблар

“Фуқаролик-ҳуқуқий ва тадбиркорлик (бизнес) ҳуқуқий фанларни ўқитишда назария ва амалиёт” модулини ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида:

Тингловчи:

- фаннинг назарияси, қонуниятлари ва асосий тамойилларини;
- фуқаролик-ҳуқуқий, тадбиркорлик-ҳуқуқий (бизнес ҳуқуқи) фаолият соҳаларига тегишли норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва уларга киритилган ўзгартириш ва қўшимчаларни;

- фуқаролик-ҳуқуқий, тадбиркорлик-ҳуқуқий (бизнес ҳуқуқи) фаолият соҳаларига ҳуқуқ соҳаларига оид норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни яратиш, уларни экспертиза қилиш, юридик конфликтларни ҳал қилишнинг ҳуқуқий усул ва воситаларини;

- фуқаролик-ҳуқуқий ва тадбиркорлик (бизнес) ҳуқуқий фанларни ўқитишнинг ўзига хос жиҳатларига, ушбу фанлар бўйича модулли ўқитиш тизими ва унинг қисмларига, маъруза ўқишнинг интерфаол усулларини ушбу фанларан маъруза ўқишда қўллашни, кейс-стади асосида дарс ўтишни;

- фуқаролик ҳуқуқи ва тадбиркорлик ҳуқуқи соҳалари ва фанлари ривожланишининг устувор йўналашлари, ушбу ҳуқуқ соҳаларининг назарий фундаментал асослари бўйича;

- ҳуқуқий фанлар бўйича инновацияларни, шунингдек ўқув жараёнини ташкил этишнинг замонавий услубларини;

- фуқаролик-ҳуқуқий, тадбиркорлик-ҳуқуқий (бизнес ҳуқуқи) фаолият соҳаларига оид интернет тармоғида мавжуд илмий янгиликларни;

- ўқув жараёнида назарий тайёргарликни ҳуқуқни қўллаш фаолияти билан узвий боғлашни;

- адлия, суд, прокуратура, ички ишлар органлари ва адвокатура амалиёти тўғрисидаги маълумотларни;

- давлат қурилиши ва бошқаруви, суд-ҳуқуқ тизимини модернизация қилиш ҳақидаги маълумотларни;

- ҳуқуқий ахборот тизимларини қўллаш метод ва воситаларини **билиши** керак.

Тингловчи:

- фуқаролик-ҳуқуқий, тадбиркорлик-ҳуқуқий (бизнес ҳуқуқи) фаолият соҳаларига тегишли фанларнинг сўнгги ютуқларини, илғор хорижий тажрибани ўрганиш ва таҳлил қилиш;

- фуқаролик-ҳуқуқий, тадбиркорлик-ҳуқуқий (бизнес ҳуқуқи) фаолият соҳаларига тегишли фанларнинг истиқболи ҳақида тасаввурга эга бўлиш;

- фуқаролик-ҳуқуқий, тадбиркорлик-ҳуқуқий (бизнес ҳуқуқи) фаолият соҳаларига оид қонунчилик нормаларини, илмий ва амалий тадқиқотларни ўқув жараёнида қўллаш олиш;

- фуқаролик-ҳуқуқий, тадбиркорлик-ҳуқуқий (бизнес ҳуқуқи) фаолият соҳаларига тегишли фанларни ўқитишда замонавий инновацион педагогика, ахборот-коммуникация технологияларини ўқув жараёнига фаол тадбиқ этиш;

- фуқаролик-ҳуқуқий, тадбиркорлик-ҳуқуқий (бизнес ҳуқуқи) фаолият соҳаларига тегишли фанларга тааллуқли бўлган тадқиқотларни аниқлаш ва таҳлил қилиш;

- ҳуқуқий ҳужжатлар (норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳалари, процессуал ҳужжатлар, юридик хулосалар, хизмат хатлари ва ҳоказо) тайёрлай олиш;

- ҳуқуқий фанларни ўқитишда таълим беришнинг модулли тизимидан кенгрок фойланиш;

- ҳуқуқий фанларга тааллуқли бўлган тадқиқотларни аниқлаш ва таҳлил қилиш;

- ҳуқуқий фанларни ўқитишда амалиёт материалларидан кенгрок фойдаланган ҳолда таҳлилий фикрлаш;

- республикамиздаги ва хорижий давлатлардаги ҳуқуқий фанларга тегишли илмий ютуқларни, махсус адабиётларни ва бошқа ахборотларни ўрганиш;

- фуқаролик-ҳуқуқий, тадбиркорлик-ҳуқуқий (бизнес ҳуқуқи) фаолият соҳаларига оид масалаларни тизимли таҳлил қилиш;

- фуқаролик-ҳуқуқий, тадбиркорлик-ҳуқуқий (бизнес ҳуқуқи) фаолият соҳаларига оид масалаларни тизимли таҳлил қилиш;

- фуқаролик-ҳуқуқий, тадбиркорлик-ҳуқуқий (бизнес ҳуқуқи) фаолият соҳаларига ҳуқуқий ахборот тизимларини касбий фаолиятида қўллаш олиш;

- маълумотлардан фойдаланиш, уларни жойлаштириш ва саралаш;

- фуқаролик-ҳуқуқий, тадбиркорлик-ҳуқуқий (бизнес ҳуқуқи) фанлар доирасида тақдимотлар яратиш;

- мустақил ва масофавий таълимни ташкил этишда видео маърузаларни тайёрлаш ва улардан фойдаланиш *кўникмаларига* эга бўлиши лозим.

Тингловчи:

- фуқаролик-ҳуқуқий, тадбиркорлик-ҳуқуқий (бизнес ҳуқуқи) фаолият соҳаларига оид норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни, ўқув адабиётларини таҳлил қила олиш;

- Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, қонунлари ва қонуности ҳужжатлари мазмунини билиш ва уларни амалда қўллаш олиш;

- фуқаролик-ҳуқуқий, тадбиркорлик-ҳуқуқий (бизнес ҳуқуқи) фаолият соҳаларига тегишли норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни шарҳлаш ва такомиллаштириш бўйича таклифлар бериш;

- фуқаролик-ҳуқуқий, тадбиркорлик-ҳуқуқий (бизнес ҳуқуқи) фаолият соҳаларига тегишли амалиёт материалларини ўрганиш, таҳлил қилиш ва олинган маълумотлар асосида тегишли хулоса ва тавсиялар ишлаб чиқиш;

- суд ҳукмлари, ажримлари ва қарорларини процессуал ҳуқуқ нуқтаи назаридан таҳлил қила олиш;

- ҳуқуқ соҳасида олиб борилаётган ислоҳотлар, хусусан, 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси мазмун-моғиятини тўғри тушуниш, тадбиқ этиш ва ўқувчиларга муносиб етказиб бериш;

- фуқаролик-ҳуқуқий, тадбиркорлик-ҳуқуқий (бизнес ҳуқуқи) фаолият соҳаларига оид хорижий тажрибаларни ўрганиш ҳамда уларни миллий қонунчилик билан қиёсий таҳлил қила олиш;

- касбий вазифаларни самарали амалга ошириш учун зарур бўлган ҳуқуқий ахборотларни излаш, сақлаш, қайта ишлаш ва узатиш воситаларидан фойдалана олиш *малакаларига* эга бўлиши зарур.

Тингловчи:

- фуқаролик ҳуқуқи ва процесси, тадбиркорлик ҳуқуқи (бизнес ҳуқуқи), ва юридик таълимнинг бошқа устувор соҳалари бўйича тингловчиларни фундаментал, шунингдек амалий касбий тайёргарлигини таъминлаш;

- ўқув жараёнини назарий тайёргарликнинг ҳуқуқни қўллаш фаолияти билан узвий боғлиқлигини, тингловчиларда таҳлилий фикрлашни шакллантиришни, янги билимларни мустақил эгаллаш ва қўллашни таъминлайдиган ўқитишнинг замонавий шакл ва методлари, педагогик, ахборот-коммуникациявий, инновацион технологиялар асосида ташкил этиш;

- давлат қурилиши ва бошқаруви, суд-ҳуқуқ тизимини модернизация қилиш, бозор ислоҳотларини чуқурлаштиришнинг ҳуқуқий асосларини ривожлантиришнинг долзарб ҳуқуқий муаммолари бўйича халқаро тажрибани ўрганиш;

- ҳуқуқни қўллаш амалиётига, ўқув жараёнига илмий ишланмалар натижаларини самарали жорий этиш;

- тингловчиларни маънавий-ахлоқий тарбиялаш, ҳуқуқий, сиёсий маданиятини ва ҳуқуқий онгини ошириш, уларда ватанпарварлик, юксак маънавий-ахлоқий фазилатларни шакллантириш ва ривожлантириш;

- ўқув жараёнида таълим беришнинг модулли тизимини қўллаган ҳолда тингловчиларда тизимли мушоҳада юритиш, вазиятни баҳолай билиш, оптимал қарор қабул қилиш қобилиятини ривожлантириш, шунингдек, уларда юридик фаолиятнинг тегишли соҳаларини бошқариш кўникмаларини шакллантириш;

- махсус фанларни ўқитишда казус ва муаммоли саволлар тузиш **компетенцияларига** эга бўлиши лозим.

Модулни ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар

“Фуқаролик-ҳуқуқий ва тадбиркорлик (бизнес) ҳуқуқий фанларни ўқитишда назария ва амалиёт” модули маъруза, амалий ва кўчма машғулотлар шаклида олиб борилади.

Курсни ўқитиш жараёнида таълимнинг замонавий методлари, ахборот-коммуникация технологиялари қўлланилиши назарда тутилган:

- маъруза дарсларида замонавий компьютер технологиялари ёрдамида презентацион ва электрон-дидактик технологиялардан;

- ўтказиладиган амалий машғулотларда техник воситалардан, экспресс-сўровлар, кейс-стади, тест сўровлари, ақлий ҳужум, гуруҳли фикрлаш, кичик гуруҳлар билан ишлаш ва бошқа интерактив таълим усуллари қўллаш назарда тутилади.

Модулнинг ўқув режадаги бошқа модуллар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

“Фуқаролик-ҳуқуқий ва тадбиркорлик (бизнес) ҳуқуқий фанларни ўқитишда назария ва амалиёт” модули “Жиноий-ҳуқуқий фанларни ўқитишда назария ва амалиёт”, “Давлат-ҳуқуқий ва халқаро-ҳуқуқий фанларни ўқитишда назария ва амалиёт”, “Юриспруденцияда ёзма нутқ кўникмалари”, “Юриспруденцияда тизимли таҳлил” каби модуллар билан ўзаро боғлиқ ҳамда услубий жиҳатдан узвий боғланган ҳолда педагогларнинг касбий педагогик тайёргарлик даражасини орттиришга хизмат қилади.

Модулнинг олий таълимдаги ўрни

Модулни ўзлаштириш орқали тингловчилар фуқаролик ҳуқуқи ва тадбиркорлик ҳуқуқи муаммоларни аниқлаш, уларни таҳлил этиш ва баҳолашга доир касбий компетентликка эга бўладилар.

Модул бўйича соатлар тақсимоти

№	Модул мавзулари	Умумий ўқув юклараси, соат		
		М	М	Л
		Аудитория ўқув		та

			юкламаси				
			Жами	жумладан			
				Назрий	Амалий машғулот	Кўчма машғулот	
1.	Мамлакатимизда иқтисодий-ижтимоий ислохотлар шароитида фуқаролик-ҳуқуқий фанларни ўқитишни такомиллаштириш масалалари	4	4	2	2		-
2.	Фуқаролик қонун ҳужжатларини ривожланиши ва уларни ҳуқуқни қўллаш амалиётида намоён бўлиш хусусиятлари	4	4	2	2		-
3.	Фуқаролик қонун ҳужжатларини ривожланиш тенденциялари: миллий ва хорижий тажриба	6	4	2	2		2
4.	Бизнес юритишнинг ташкилий-ҳуқуқий масалалари	6	6	2	2	2	
5.	Корпоратив бошқарув ва уни ҳуқуқий тартибга солиш	8	6	2	2	2	2
6.	Фуқаролик-ҳуқуқий ва тадбиркорлик (бизнес) ҳуқуқий фанларни ўқитишда казус ва муаммоли саволлар тузиш технологиялари	2	2		2		
Жами		30	26	10	12	4	4

НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-мавзу: Мамлакатимизда иқтисодий-ижтимоий ислохотлар шароитида фуқаролик-ҳуқуқий фанларни ўқитишни такомиллаштириш масалалари.

Иқтисодий-ижтимоий ислохотлар шароитида фуқаролик-ҳуқуқий фанларни ўқитишнинг муҳим жиҳатлари. Фуқаролик-ҳуқуқий фанларни ўқитишда қўлланиладиган самарали методлар. Фуқаролик ҳуқуқи модулини ўқитиш тизиминининг ўзига хос жиҳатлари. Маъруза дарсларини ўтишда қўлланиладиган интерфаол усуллар. Семинар ва амалий машғулотларни ўтишда кейс-стади ва ҳуқуқий ҳужжатларни тайёрлашнинг аҳамияти.

2-мавзу: Фуқаролик қонун ҳужжатларини ривожланиши ва уларни ҳуқуқни қўллаш амалиётида намоён бўлиш хусусиятлари.

Фуқаролик қонун ҳужжатлари тизимида Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг тутган ўрни. Фуқаролик кодексига киритилган ўзгартиришларнинг тадрижий ривожланиши. Фуқаролик кодексига киритилган ўзгартиришларнинг тавсифи ва иқтисодий-ижтимоий ислохотлар билан алоқадорлиги. Фуқаролик қонунчилиги ривожланишининг устувор йўналишлари ва уларни ҳуқуқни қўллаш амалиётида намоён бўлишининг хусусиятлари.

3-мавзу: Фуқаролик қонун ҳужжатларини ривожланиш тенденциялари: миллий ва хорижий тажриба.

Мулкий, шахсий-номулкий ва ташкилий муносабатларни тартибга солувчи қонунчиликнинг ривожланишининг фуқаролик ҳуқуқи институтларида ифодаланиши. Хорижий мамлакатларда фуқаролик қонунчилиги асосий институтлари ривожланиши тенденцияларининг тавсифи.

4-мавзу: Бизнес юретишнинг ташкилий-ҳуқуқий масалалари.

Тадбиркорлик фаолиятининг ташкил қилиниши. Таъсис этиш ва унинг усуллари. Тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатидан ўтказиш ва ҳисобга қўйиш. Тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатига олиш ва ҳисобга қўйишнинг хабардор қилиш тартиби. Тадбиркорлик фаолиятини юретиш учун рухсат берувчи ҳужжатларни расмийлаштириш. Тадбиркорлик субъектига рўйхатдан ўтказувчи орган томонидан бериладиган ҳужжатлар. Тадбиркорлик ҳуқуқи субъектларини қайта ташкил этиш тушунчаси ва турлари. Тадбиркорлик ҳуқуқи субъектларини тугатиш тушунчаси ва усуллари.

5-мавзу: Корпоратив бошқарув ва уни ҳуқуқий тартибга солиш.

Корпоратив бошқарув тушунчаси, моделлари, корпоратив кодекс, акциядор, имтиёзли акция, оддий акция, олтин акция, акциядорлар умумий йиғилиши, кузатув кенгаши, ижро органи, директор, дирекция, тафтиш комиссияси, ички ва ташқи аудитор.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-амалий машғулот: Мамлакатимизда иқтисодий-ижтимоий ислохотлар шароитида фуқаролик-ҳуқуқий фанларни ўқитишни такомиллаштириш масалалари.

Иқтисодий-ижтимоий ислохотлар шароитида фуқаролик-ҳуқуқий фанларни ўқитишга нисбатан янгича ёндашувнинг зарурати. Фуқаролик-ҳуқуқий фанлардан маъруза машғулотларини олиб боришнинг асосий услублар. Фуқаролик-ҳуқуқий фанлардан семинар машғулотлари тингловчилар назарий тайёргарлигини мустаҳкамлаш воситаси сифатида

2-амалий машғулот: Фуқаролик қонун ҳужжатларини ривожланиши ва уларни ҳуқуқни қўллаш амалиётида намоён бўлиш хусусиятлари.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг ривожланишига умумий тавсифи. Фуқаролик қонунчилиги ривожланишининг устувор йўналишлари ва уларни ҳуқуқни қўллаш амалиётида намоён бўлишининг хусусиятлари

3-амалий машғулот: Фуқаролик қонун ҳужжатларини ривожланиш тенденциялари: миллий ва хорижий тажриба.

Фуқаролик қонун ҳужжатларини ривожланиш тенденциялари миллий тажрибанинг ўзига хос жиҳатлари. Хорижий мамлакатларда фуқаролик қонунчилиги асосий институтлари ривожланиши тенденцияларига умумий тавсиф.

4-амалий машғулот: Бизнес юритишнинг ташкилий-ҳуқуқий масалалари.

Тадбиркорлик (бизнес) ҳуқуқининг илмий-назарий муаммолари. Тадбиркорлик (бизнес) қонунчилиги тизими ва уни кодификациялаштириш масалалари. Тадбиркорлик (бизнес) ҳуқуқи субъектларининг ўзига хослиги ва ҳуқуқий мақоми. Тадбиркорлик (бизнес) фаолиятини ташкил этишининг

ўзига хос хусусиятлари, уларни қайта ташкил қилиш ва тугатиш тартиби.
“Бир дарча” тамойили

5-амалий машғулот: Корпоратив бошқарув ва уни ҳуқуқий тартибга солиш.

Корпоратив бошқарув тушунчаси ва моделлари. Корпоратив бошқарувни ҳуқуқий тартибга солиниши масалалари. Корхонанинг корпоратив бошқарув органлари ва уларнинг ваколатлари.

6-амалий машғулот: Фуқаролик-ҳуқуқий ва тадбиркорлик (бизнес) ҳуқуқий фанларни ўқитишда казус ва муаммоли саволлар тузиш технологиялари

Казусни диққат билан ўқиб чиқиш ва таҳлил этиш. Тарафларнинг важлари, эътирозлари, раддиялари ва талабларини таҳлил этиш. Моддий низони ҳал қилиш юзасидан тарафларнинг талаблари ва эътирозларига ҳуқуқий баҳо бериш. Қўлланиладиган қонун ҳужжати ёки иш муомаласи одатларини аниқлаш. Низо бўйича қонуний ва асослантирилган хулосани шакллантириш.

КЎЧМА МАШҒУЛОТ МАЗМУНИ

Ўзбекистон Республикаси Олий суди, Корпоратив бошқарув илмий-таълим маркази ва тадбиркорлик субъектларига давлат хизматларини кўрсатиладиган “бир дарча” марказларида кўчма машғулот амалга ошириш, педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малака ошириш курси тингловчиларини амалий малакаларини оширишга хизмат қилади.

ЎҚИТИШ ШАКЛЛАРИ

Ўқитишда қуйидаги шакллар фойдаланилган:

- тақдимот маърузаси, муаммоли маъруза ва давра суҳбатлари (таклиф қилинган шартларга асосан ҳаракат қилиш, биргаликда ишлаш, эшитиш ва мантиқий хулоса қилиш қобилиятини шакллантиради);
- маърузалар (кириш маърузаси, мавзули маъруза, умумлаштирувчи маъруза) ҳамда суҳбатлар (диққатни жамлаш ва ахборотни қабул қилиш қобилиятини шакллантиради);
- баҳс-мунозора (аргумент ва далиллар келтириш қобилиятини шакллантиради).

Баҳолаш мезони

Мазкур модул юзасидан тингловчиларнинг билим, кўникма ва малакалари назорати қуйидаги мезонлар орқали баҳоланади:

№	Баҳолаш турлари	Максимал балл	Баллар
1	Мантиқий саволлар	2,5	1 балл
2	Казус (кейс таҳлили)		1,5 балл

II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ.

“Кейс-стади” методи

«Кейс-стади» - инглизча сўз бўлиб, («case» – аниқ вазият, ҳодиса, «stadi» – ўрганмоқ, таҳлил қилмоқ) аниқ вазиятларни ўрганиш, таҳлил қилиш асосида ўқитишни амалга оширишга қаратилган метод ҳисобланади. Кейсда очик ахборотлардан ёки аниқ воқеа-ҳодисадан вазият сифатида таҳлил учун фойдаланиш мумкин. Кейс ҳаракатлари ўз ичига қуйидагиларни қамраб олади: Ким (Who), Қачон (When), Қаерда (Where), Нима учун (Why), Қандай/ Қанақа (How), Нима-натижа (What).

“Кейс методи” ни амалга ошириш босқичлари

Иш босқичлари	Фаолият шакли ва мазмуни
1-босқич: Кейс ва унинг ахборот таъминоти билан таништириш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ кейс билан танишиш(матнли шаклда); ✓ ахборотни умумлаштириш; ✓ ахборот таҳлили; ✓ муаммоларни аниқлаш
2-босқич: Кейсни аниқлаштириш ва ўқув топшириғни белгилаш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ✓ муаммоларни долзарблик иерархиясини аниқлаш; ✓ асосий муаммоли вазиятни белгилаш
3-босқич: Кейсдаги асосий муаммони таҳлил этиш орқали ўқув топшириғининг ечимини излаш, ҳал этиш йўллари ишлаб чиқиш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил ечим йўллари ишлаб чиқиш; ✓ ҳар бир ечимнинг имкониятлари ва тўсиқларни таҳлил қилиш; ✓ муқобил ечимларни танлаш
4-босқич: Кейс ечимини ечимини шакллантириш ва асослаш, тақдимот.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ якка ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил вариантларни амалда қўллаш имкониятларини асослаш; ✓ ижодий-лойиха тақдимотини тайёрлаш; ✓ якуний хулоса ва вазият ечимининг амалий аспектларини ёритиш

Кейс. Кичик 10 ёшдаги А исмли бола дўкон сотувчиси Б нинг ташаббуси билан дўкондан 2. 000 сўмлик ўйинчоқ сотиб олди. Уйга қайтгач, А нинг онаси қайси дўкондан ушбу ўйинчоқни харид қилганини сўраб, сотувчи Б нинг олдига боради ва ўйинчоқни топшириб, пулни қайтариб беришни сўрайди.

Кейси бажариш босқичлари ва топшириқлар

Кейсдаги муаммони келтириб
чиқарган асосий сабабларни
белгиланг (индивидуал ва кичик
гуруҳда).

А нинг онасининг ҳаракатлари
тўғрими? А шартнома тузишда
мустақил ҳаракат қила оладими?
Бу ҳолат бўйича қандай
жавобгарлик қўлланилишини
белгиланг (жуфтликлардаги иш).

«ФСМУ» методи

Технологиянинг мақсади: Мазкур технология иштирокчилардаги умумий фикрлардан хусусий хулосалар чиқариш, таққослаш, қиёслаш орқали ахборотни ўзлаштириш, хулосалаш, шунингдек, мустақил ижодий фикрлаш кўникмаларини шакллантиришга хизмат қилади. Мазкур технологиядан маъруза машғулотларида, мустаҳкамлашда, ўтилган мавзунини сўрашда, уйга вазифа беришда ҳамда амалий машғулот натижаларини таҳлил этишда фойдаланиш тавсия этилади.

Технологияни амалга ошириш тартиби:

- қатнашчиларга мавзуга оид бўлган якуний хулоса ёки ғоя таклиф этилади;
- ҳар бир иштирокчига ФСМУ технологиясининг босқичлари ёзилган қоғозларни тарқатилади:

Ф	• фикрингизни баён этинг
С	• фикрингизни баёнига сабаб кўрсатинг
М	• кўрсатган сабабингизни исботлаб мисол келтиринг
У	• фикрингизни умумлаштиринг

- иштирокчиларнинг муносабатлари индивидуал ёки гуруҳий тартибда тақдимот қилинади.

ФСМУ таҳлили қатнашчиларда касбий-назарий билимларни амалий машқлар ва мавжуд тажрибалар асосида тезроқ ва муваффақиятли ўзлаштирилишига асос бўлади.

Намуна.

1. Фикр: “Инновация- интеллектуал мулк ҳуқуқининг объекти ҳисобланади”.

Топшириқ: Мазкур фикрга нисбатан муносабатингизни ФСМУ орқали таҳлил қилинг.

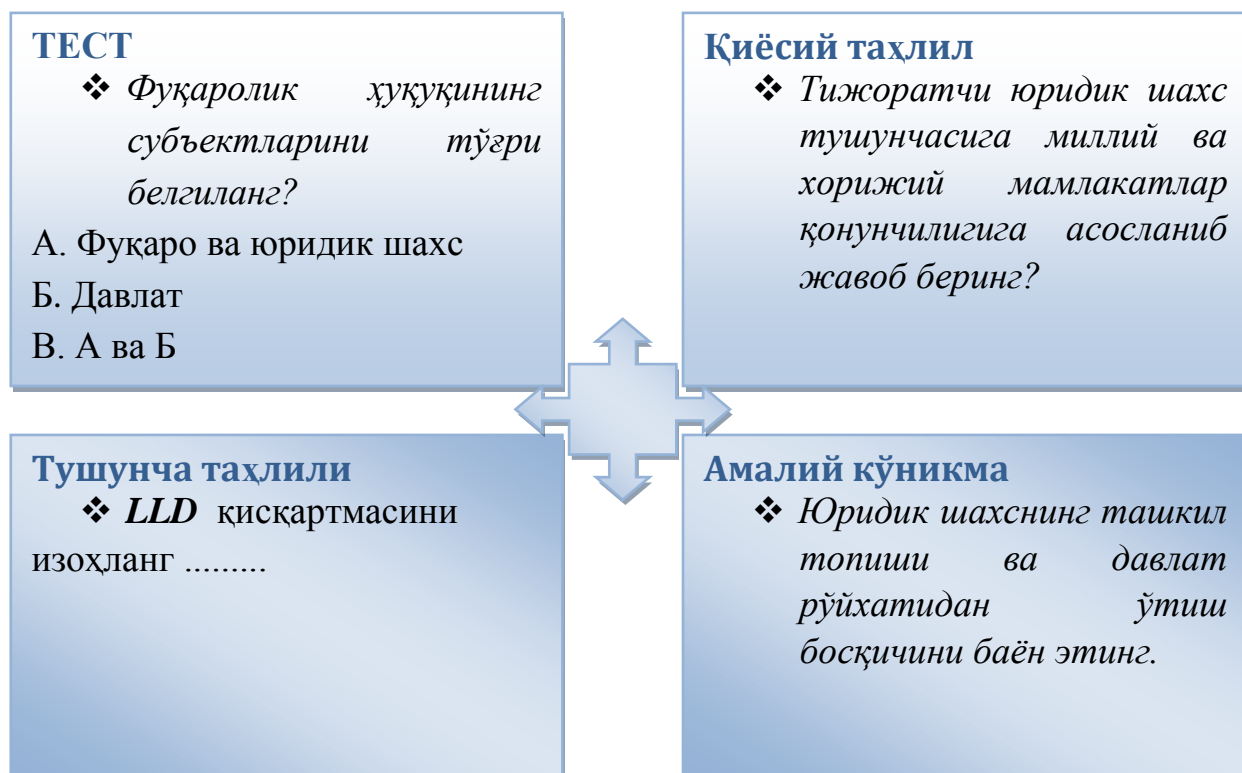
“Ассесмент” методи

Методнинг мақсади: мазкур метод таълим олувчиларнинг билим даражасини баҳолаш, назорат қилиш, ўзлаштириш кўрсаткичи ва амалий кўникмаларини текширишга йўналтирилган. Мазкур техника орқали таълим олувчиларнинг билиш фаолияти турли йўналишлар (тест, амалий кўникмалар, муаммоли вазиятлар машқи, қиёсий таҳлил, симптомларни аниқлаш) бўйича ташҳис қилинади ва баҳоланади.

Методни амалга ошириш тартиби:

“Ассесмент” лардан маъруза машғулотларида тингловчиларнинг ёки қатнашчиларнинг мавжуд билим даражасини ўрганишда, янги маълумотларни баён қилишда, семинар, амалий машғулотларда эса мавзу ёки маълумотларни ўзлаштириш даражасини баҳолаш, шунингдек, ўз-ўзини баҳолаш мақсадида индивидуал шаклда фойдаланиш тавсия этилади. Шунингдек, ўқитувчининг ижодий ёндашуви ҳамда ўқув мақсадларидан келиб чиқиб, ассесментга қўшимча топшириқларни киритиш мумкин.

Намуна. Ҳар бир катакдаги тўғри жавоб 5 балл ёки 1-5 балгача баҳоланиши мумкин.

“Тушунчалар таҳлили” методи

Методнинг мақсади: мазкур метод тингловчилар ёки қатнашчиларни мавзу буйича таянч тушунчаларни ўзлаштириш даражасини аниқлаш, ўз билимларини мустақил равишда текшириш, баҳолаш, шунингдек, янги мавзу буйича дастлабки билимлар даражасини ташҳис қилиш мақсадида қўлланилади.

Методни амалга ошириш тартиби:

- иштирокчилар машғулот қоидалари билан таништирилади;
- ўқувчиларга мавзуга ёки бобга тегишли бўлган сўзлар, тушунчалар номи туширилган тарқатмалар берилади (индивидуал ёки гуруҳли тартибда);
- ўқувчилар мазкур тушунчалар қандай маъно англатиши, қачон, қандай ҳолатларда қўлланилиши ҳақида ёзма маълумот берадилар;
- белгиланган вақт якунига етгач ўқитувчи берилган тушунчаларнинг тугри ва тулиқ изоҳини уқиб эшиттиради ёки слайд орқали намоиш этади;
- ҳар бир иштирокчи берилган тугри жавоблар билан узининг шахсий муносабатини таққослайди, фарқларини

аниқлайди ва ўз билим даражасини текшириб, баҳолайди.

Намуна: “Модулдаги таянч тушунчалар таҳлили”

Тушунчалар	Сизнингча бу тушунча қандай маънони англатади?	Қўшимча маълумот
<i>Битим</i> (Transaction)	Битимлар фуқаролар ва юридик шахсларнинг фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларини белгилаш, ўзгартириш ва бекор қилишга қаратилган ҳаракатларир.	
<i>Корпоратив мулк</i> (Corporate ownership)	Корпоратив хусусий мулк, бу ҳам айрим кишиларга қарашли, лекин акциядорлар жамиятидаги умумий мулкнинг бир қисми сифатида мавжуд бўлган мулк. Корпоратив мулк дивиденд келтирувчи мулкдир.	
<i>Директор</i> (CEO)	Ижро органига раҳбарлик қилади. Жамият номидан ишончномасиз иш юритади.	
<i>Мустақил директор</i> (Independent director)	Жамият билан иқтисодий манфаатлар билан боғланмаган кузатув кенгаши аъзоси.	
<i>Олтин акция</i> (Golden share)	қийматга эга бўлмайдиган, бошқа шахсга ўтказилмайдиган, гаровга берилмайдиган, устав фонд миқдорини белгилашда дивидендларни ҳисоблашда инobatга олинмайдиган акция. У давлатнинг махсус ҳуқуқи ҳисобланади.	
<i>Кузатув кенгаши</i> (Board of directors)	Жамият фаолиятига умумий раҳбарликни амалга оширувчи акциядорлар томонидан сайланадиган корпоратив бошқарув органи.	

“Хулосалаш” (Резюме, Веер) методи

Методнинг мақсади: Бу метод мураккаб, кўптармоқли, мумкин қадар, муаммоли характеридаги мавзуларни ўрганишга қаратилган.

Методнинг моҳияти шундан иборатки, бунда мавзунинг турли тармоқлари бўйича бир хил ахборот берилади ва айти пайтда, уларнинг ҳар бири алоҳида аспектларда муҳокама этилади. Масалан, муаммо ижобий ва салбий томонлари, афзаллик, фазилат ва камчиликлари, фойда ва зарарлари бўйича ўрганилади. Бу интерфаол метод танқидий, таҳлилий, аниқ мантиқий фикрлашни муваффақиятли ривожлантиришга ҳамда ўқувчиларнинг мустақил ғоялари, фикрларини ёзма ва оғзаки шаклда тизимли баён этиш, ҳимоя қилишга имконият яратади. “Хулосалаш” методидан маъруза машғулотларида индивидуал ва жуфтликлардаги иш шаклида, амалий ва семинар машғулотларида кичик гуруҳлардаги иш шаклида мавзу юзасидан билимларни мустаҳкамлаш, таҳлили қилиш ва таққослаш мақсадида фойдаланиш мумкин.

Методни амалга ошириш тартиби:

- ❖ тренер-ўқитувчи иштирокчиларни 5-6 кишидан иборат кичик гуруҳларга ажратади;

- ❖ тренинг мақсади, шартлари ва тартиби билан иштирокчиларни таништирилади;
- ❖ ҳар бир гуруҳга умумий муаммони таҳлил қилиниши зарур бўлган қисмлари туширилган тарқатма материалларни тарқатилади;

- ❖ ҳар бир гуруҳ ўзига берилган муаммони атрофлича таҳлил қилади;
- ❖ мулоҳазаларини тавсия этилаётган схема бўйича тарқатмага ёзма баён қилади;

Намуна:

Фуқаролик ҳуқуқи субъектларининг турлари					
Фуқаро		Юридик шахс		Давлат	
афзаллиги	камчилиги	афзаллиги	камчилиги	афзаллиги	камчилиги

Хулоса:

III. НАЗАРИЙ МАТЕРИАЛЛАР

1-мавзу: Мамлакатимизда иқтисодий-ижтимоий ислохотлар шароитида фуқаролик-ҳуқуқий фанларни ўқитишни такомиллаштириш масалалари.

Режа:

1.1. Иқтисодий-ижтимоий ислохотлар шароитида фуқаролик-ҳуқуқий фанларни ўқитишга нисбатан янгича ёндашувнинг зарурати.

1.2. Фуқаролик-ҳуқуқий фанлардан маъруза машғулотларини олиб боришнинг асосий услублари.

1.3. Фуқаролик-ҳуқуқий фанлардан семинар машғулотлари тингловчилар назарий тайёргарлигини мустаҳкамлаш воситаси сифатида.

Таянч иборалар: *фуқаролик ҳуқуқи, модул, мулкӣ ислохотлар, кейс-стади, шартнома интизоми, хусусий мулкчилик, фуқаролик муомаласи, фуқаролик ҳуқуқи объектлари доираси, фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик, семинар, амалий машғулот, ҳуқуқни қўллаш амалиёти.*

1.1. Иқтисодий-ижтимоий ислохотлар шароитида фуқаролик-ҳуқуқий фанларни ўқитишга нисбатан янгича ёндашувнинг зарурати.

Демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш шароитида ҳуқуқий таълимни модернизация қилиш алоҳида рол эгаллайди. Ҳуқуқий таълимни модернизация қилиш босқичма-босқич, давлат ва жамият талабларини чуқур ўрганган ҳолда амалга оширишни тақозо этади.

Ҳуқуқий таълимнинг вазифаси – глобализация жараёнидаги ҳодисаларни аниқлаш, ўрганиш, жамият қонунларига боғлиқ эканлигини тушиниб етиш ҳамда шунга муносиб, ҳозирги замон шароитида самарали иш юрита оладиган юксак малакали мутахассисларни тайёрлашдир.

Юртбошимиз И.А.Каримов томонидан асослаб берилган тараққиёт ва таълим модели бугунги кунда ўзининг самарасини бермоқда ва халқаро экспертлар томонидан эътироф этилмоқда. “Портлаш эффекти” ҳам ушбу таълим моделига асосланганлиги барчамизга маълум. Давлатимиз раҳбари таъбири билан айтганда, “биз бир нарсани яхши англаб олишимиз керакки, умумий ва махсус билимларга эга, онгли, тафаккури ҳар хил “измлар”дан

озод, замонавий дунёқараш, миллий ва умуминсоний қадриятларга ворис бўлган инсонларгина фуқаролик жамиятини барпо этишга ва уни янада такомиллаштиришга қодир бўлади”.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов таъкидлаганидек, маълумки ота-боболаримиз қадимдан бебаҳо бойлик бўлмиш илму маърифат, таълим ва тарбияни инсон камолоти ва миллат равнақининг энг асосий шарти ва гарови деб билган. Албатта таълим – тарбия – онг маҳсули, лекин айна вақтда онг даражаси ва унинг ривожини ҳам белгилайдиган, яъни, халқ маънавиятини шакллантирадиган ва бойитадиган энг муҳим омилдир. Бинобарин, таълим-тарбия тизимини ва шу асосда онгни ўзгартирмасдан туриб, маънавиятни ривожлантириб бўлмайди¹.

Маълумки, ўтган йиллар мобайнида Ўзбекистонда мамлакат иқтисодий устқурмасини тубдан ўзгартириш ва кучли фуқаролик жамиятини шакллантиришга қаратилган кўплаб ижтимоий-иқтисодий ислохотлар ўтказилди. Мустақилликнинг дастлабки йилларида хусусийлаштириш ва мулкдорлар синфини шакллантириш билан боғлиқ жараёнлар, собиқ иттифокдан қолган оқсоқ иқтисодиётнинг энг самарасиз воситаларидан бири бўлган колхозлар ва совхозлар ўрнига деҳқон ва фермер хўжаликларининг вужудга келиши, инвестициялар муҳитининг шакллантирилганлиги, хусусий меҳнат бозорининг ташкил этилиши, тадбиркорлик фаолиятининг йўлга қўйилиши ва бунда кенг имконият ва имтиёзларнинг берилиши, хом ашё тайёрлаш ва уни экспорт қилишга асосланган иқтисодиётни саноат товарлари ишлаб чиқарувчи ва уларни экспорт қилувчи барқарор иқтисодиётга айлантирилиши, аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш мақсадида ер участкаларини фуқароларнинг уй-жой қуришлари ва томорқа хўжаликларини шакллантиришлари учун ажратилиши, қишлоқ жойларида намунали уй-жойларнинг қурилиши ва уларнинг имтиёзли ва қулай шартлар асосида қишлоқ аҳолисининг мулкига айлантирилиши ва шу каби Ўзбекистон ижтимоий-иқтисодий ривожланиши учун муҳим аҳамиятга эга бўлган бошқа ислохотлар ҳуқуқий тадқиқотлар базасини чуқурлаштиришни тақозо этади ва келгусидаги устувор йўналишларини белгилаб берувчи асосий омиллар саналади².

Хорижий мамлакатлар қонунчилигида, хусусан, Англияда ҳам мулк ва шахснинг ҳақ-ҳуқуқларини таъминлаш борасида янгича ёндашувлар юзага келаётганлиги ва бу ўз навбатида цивилистик қарашларга тубдан ўзгача муносабатлар вужудга келишига олиб келаётганлиги кузатилади. Масалан, Англияда Ҳозирда давлат сиёсати барча яширин зарарли оқибатларга сабаб бўладиган қиймат (коммодификация³) ларга қарши чиқади. Биотехнология, илмий ривожланиш ва инсон танасидаги илмий

¹ Каримов И. Юксак маънавият енгилмас куч. – Т.: “Маънавият” 2008. – Б. 60-61.

² Имомов Н.Ф., Эргашев В.Ё., Ашурова Н.А. Хусусий мулкнинг ҳуқуқий режимини такомиллаштириш. Ахборот-таҳлилий материал. – Тошкент: ТДЮУ, 2016. – 3-4 б.

³ Commodification, инглизча commodity – товар. Инсон фаолиятининг янада кўплаб турлари пул қийматида ифодаланадиган ва амалда бозорда сотилиши ва сотиб олинishi мумкин бўлган товарга айланадиган жараён.

текширишлардаги инқилоб сабабли мулк ҳуқуқидаги чеклашлар осонлаштирилди (қисқартирилди). Бунинг хавфли томони ўз ичига бошқа савдо муносабатлари каби сотиш, сотиб олиш ва бартер муносабатларини олади, шу ўринда бу илмий музлатилган эмбрионда қонун қандай муносабатда бўлиши мумкин деган савол юзага келади.⁴

Қонуний ҳуқуқлар ва уларнинг бирлашган чегаралари тўплами сифатида шахсий мулкни тасвирлаш тингловчиларни кўпроқ бир йўналишдаги тасвирлар харитасини тақдим этишга ўхшайдиган стратегик доираси билан таъминлайди. Педагогик жиҳатдан, бу тасвирлашдан асосий мақсад тингловчиларга дарсинг асосий мақсадини тушунтириш ва таҳлил қилишга ёрдам берадиган, бир вақтнинг ўзида тингловчиларнинг, “ мулк-бу нарса” эканлиги ҳақидаги тушунчасида белгиланадиган “ҳисоб” маъноси маълумотлари билан таъминлашдан иборат. Қонунлар тўпламини алоҳида текширишни қонуний ҳуқуқлар ва ҳуқуқ-тартибот қонунлари ролини алоҳида таъкилаш ва аниқлашдан бошлаш фойдали бўлади. Бу моддий ва номоддий нарсаларга эгалик манфаатларини яратувчи юридик тушунчадан ажратилган хусусий мулк бўлади. Қонунийлик ва ҳуқуқийлик суд, қонун чиқарувчи ва ижро этувчи томонидан эътироф этилади. Шундай қилиб, хусусий мулк жамият томонидан қонуний тузатишларни белгилаб тан олишга ва уларни амалга оширишга қизиқтирадиган танлов бўлади.⁵

Ўзбекистонда амалга оширилаётган ислохотларнинг асосий йўналишлардан бири бу иқтисодий юксалишга эришиш, аҳолининг турмуш фаровонлигини ошириш ҳамда барқарор ижтимоий ривожланишни таъминлаш ҳисобланади. Бунда энг асосий омиллардан бири сифатида хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш эътироф этилади. Мазкур омил Ўзбекистон мустақиллигининг дастлабки кунлариданок белгиланган бўлиб, мамлакатнинг мустақил тараққиётига назар ташлайдиган бўлсак, хусусий мулкни ривожлантириш доимо давлат ва жамият эътиборида бўлиб келганлигини кўриш мумкин.

Хусусан, мустақилликнинг илк давридаёқ Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов бу борада қуйидагиларни таъкидлаган эдилар: иқтисодни жонлантириш учун корхоналарни хусусийлаштириш ишига жиддий киришмоқ керак. Хусусийлаштириш, энг аввало, маиший хизмат ва савдо корхоналари, маҳаллий саноат корхоналаридан бошланади. Кейинчалик катта корхоналар ҳам акционерлик ва бошқа мулкчилик шаклига ўтказилади.

Бу ишдаги асосий вазифа маҳсулот ишлаб чиқарувчилар учун барча зарур шарт-шароитларни яратишдан иборат. Хусусийлаштириш маҳсулот

---

⁴ Steven Friedland. Teaching Property Law. Professor of Law, Nova Southeastern University Shepard Broad Law Center, Fort Lauderdale, Florida. – p 582-596

⁵ Steven Friedland. Teaching Property Law. Professor of Law, Nova Southeastern University Shepard Broad Law Center, Fort Lauderdale, Florida. – p 582-596

ишлаб чиқарувчиларнинг эркинлигига қаратилиши лозим, уларнинг эркинлигини эса хусусий мулк таъминлайди⁶.

Дарҳақиқат, мустақилликнинг дастлабки даврларидан бошланган ислохотлар натижасида Ўзбекистонда хусусий мулкнинг ҳуқуқий асослари яратилди, хусусий мулкдорлар синфи шакллантирилди, хусусий мулкка асосланган мулквий конструкциялар ишлаб чиқилди, хусусий мулкчилик борасидаги ҳуқуқий ва иқтисодий тасаввурлар том маънода бозор қонуниятлари асосида ҳосил қилинди. Бунда асосий ўринни хусусий мулкни мустаҳкамлашга қаратилган қонунчилик эгаллади. Мазкур даврда Фуқаролик, Ер, Оила ва Уй-жой кодекслари, “Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида”, “Банклар ва банк фаолияти тўғрисида”, “Чет эл инвестициялари тўғрисида”, “Чет эллик инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари ва уларни ҳимоя қилиш чоралари тўғрисида”ги, “Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида”, “Хусусий корхона тўғрисида”, “Валютани тартибга солиш тўғрисида”, “Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида”, “Фермер хўжалиги тўғрисида”ги қонунлари ва кўплаб хусусий мулкнинг ҳуқуқий асосларини ривожлантирига қаратилган қонун ости ҳужжатлари қабул қилинди⁷.

---

⁶Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – 24 б.

⁷Масалан, шундай қонун ҳужжатлари жумласига: Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1994 йил 15 мартдаги №ПФ-789-сонли “Ўзбекистон Республикасида мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнини янада ривожлантиришнинг устувор йўналишлари тўғрисида” ги ва 2007 йил 20 июлда Ўзбекистон Республикаси Президентининг №ПФ-3897-сонли “Иқтисодиётнинг стратегик тармоқлари корхоналарини хусусийлаштириш жараёнларини чуқурлаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармонларини киритиш мумкин.

1-схема. Бозор ислоҳотларини ривожланиш босқичлари

Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан 2010 йил 12 ноябрда эълон қилинган “Мамлакатимизда демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси” эълон қилинди. Мазкур Концепциянинг “Демократик бозор ислоҳотларинива иқтисодиётни либераллаштиришни янада чуқурлаштириш” – деб номланган VI-бўлимида бир қатор қонунлар қабул қилиниши назарда тутилган эди. Ҳозирги кунга келиб уларнинг асосий қисми қабул қилинди.

<p style="text-align: center;">Хусусий мулкни ҳимоя қилиш ва мулкдорлар ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисидаги қонун (2012 йил 24 сентябрь, ЎРҚ-336-сон)</p>
<p style="text-align: center;">Тадбиркорлик фаолияти соҳасидаги рухсат бериш тартиб-таомиллари тўғрисидаги қонун (2012 йил 20 декабрь, ЎРҚ-341-сон)</p>
<p style="text-align: center;">Оилавий тадбиркорлик тўғрисидаги қонун (2012 йил 26 апрель, ЎРҚ-327-сон)</p>
<p style="text-align: center;">Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисидаги қонун (янги таҳрири) (2012 йил 2 май, ЎРҚ-328-сон)</p>
<p style="text-align: center;">Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги қонун (2014 йил 6 майдаги ЎРҚ-370-сон)</p>
<p style="text-align: center;">Рақобат тўғрисидаги қонун (2012 йил 6 январь, ЎРҚ-319-сон)</p>
<p style="text-align: center;">Кредит ахбороти алмашинуви тўғрисидаги қонун (2011 йил 4 октябрь, ЎРҚ-301-сон)</p>
<p style="text-align: center;">Гаров реестри тўғрисидаги қонун (2013 йил 23 октябрь, ЎРҚ-356-сон)</p>
<p style="text-align: center;">Риэлторлик фаолияти тўғрисидаги қонун (2010 йил 22 декабрь, ЎРҚ-269-сон)</p>
<p style="text-align: center;">Инвестиция ва пай фондлари тўғрисидаги қонун (2015 йил 25 августдаги ЎРҚ-392-сон)</p>
<p style="text-align: center;">Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига хусусий мулкни, тадбиркорлик субъектларини ишончли ҳимоя қилишни янада кучайтиришга, уларни жадал ривожлантириш йўлидаги тўсиқларни бартараф этишга қаратилган ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисидаги қонун (2015 йил 20 август, ЎРҚ-391-сон)</p>

2-схема. Концепция асосида фуқаролик-ҳуқуқий йўналишда қабул қилинган қонунлар

Ишончим комилки, бу вазифаларнинг амалга оширилиши, ўз навбатида, хусусий бизнесни ривожлантириш, жамиятимиздаги барқарорликнинг мустаҳкам асоси ҳисобланган мулкдорларнинг ўрта синфини шакллантиришда ва мустаҳкамлашда рағбатлантирувчи янги омил ва имкониятлар яратади⁸.

Дарҳақиқат, ана шу ислохотлар негизида ҳуқуқий фанларни, хусусан, фуқаролик-ҳуқуқий фанларни ўқитишни такомиллаштириш муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2013 йил 28 июнда қабул қилинган “Юридик кадрларни тайёрлаш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги⁹ қарорига мувофиқ, Тошкент давлат юридик институти Тошкент давлат юридик университетига айлантирилди, юридик таълим тизимининг фундаментал асосларини тубдан ислоҳ қилиш ва яхшилашнинг пойдевори яратилди¹⁰.

Юридик таълим ва ҳуқуқий хулқ-атвор узвий бир-бири боғлиқ категориядир. Глобаллашув шароитида юриспруденция энг зарурий ихтисослик йўналишлардандир. Юридик таълим муассасалари инновацион таълим усуллари татбиқ этиш уни бошқариш тизимининг янада самарадорлигига эришишни зарурият қилиб қўяди. Энг муҳими ҳар бир юридик фан соҳаларини ўқитишда анъанавий ва янги ёндашув нуқтаи назардан баҳо бериш ҳуқуқий таълимнинг сифатига эришишнинг муҳим омили бўлиб ҳисобланади. Юридик таълимни замонавий лойиҳалаштириш унинг истикболини белгилаб беради.

Ҳуқуқий таълимнинг сифати уни баҳолаш тизимига узвий боғлиқ бўлиб, мунтазам мониторингини амалга ошириш лозим. Таълимнинг сифати энг муҳими, тингловчи ва магистрнинг ўзлаштириш даражаси интерфаол усуллари самарали татбиқ этишга ҳам узвий боғлиқдир. Шу боис адабиётларда тўғри таъкидланганидек, ўқитишнинг фаол усуллари қўллаган ҳолда ўтказиладиган маърузаларга “маъруза-суҳбат”, “маъруза-мунозара”, “ўзаро мулоқотли алоқадорликни қўллаш бўйича маъруза”, “муаммовий маъруза”, “дастурлаштирилган маъруза”, “тақдимот-маъруза”лар киради. Амалий машғулоти ўтказишнинг интерфаол усуллари бўлиб “кейс-усул”, “ролли ўйин”, “ақлий ҳужум”, “психологик ва бошқа тренинг”, “эксперт ва мутахассисларнинг мастер класс” кабилар

⁸ Каримов И.А. 2015 йилда иктисодиётимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом эттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш – устувор вазифамиздир // Халқ сўзи, 2015 йил 18 январь.

⁹Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2013 й., 29-сон, 372-модда.

¹⁰Каримов И.А. Амалга оширилаётган ислохотларимизни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти куриш – ёруғ келажакимизнинг асосий омилидир // Халқ сўзи. 2013 йил 8 декабрь.

ҳисобланади. Ҳар бир давлатнинг юридик таълимнинг анъаналари ва хусусиятлари борлигини ҳам инобатга олиш лозим.

Масалан, АҚШлик профессор-ўқитувчилар ўз тажрибаларидан келиб чиққан ҳолда фанни амалиёт билан узвий уйғунликда сақлаш учун “интернетдан фойдаланиш”, “Wikipediaдан фойдаланиш”, “онлайн курс(масофавий таълим)”¹¹ каби усул ва методларни қўллашни фойдалироқ деб билишади. Хусусан Ирвинг академияси профессори Том Геар шартномаларни (урғу асосан олди-сотди шартномасига қаратилган) маълум миқдорда англаш ва тушиниш учун “интернетдан фойдаланиш” усулидан фойдаланишни тажриби қилган ҳамда уни қуйидагича изоҳлаган: *Ўтган йили биринчи курс талабаларига шартнома ҳуқуқидан таълим бериш давомида мен уларнинг кўпчилиги учун бутунлай янгилик бўлган асосий тушунчаларни яхшироқ тушуниши учун ушбу содда, технологияларга асосланган услуб (Интернет, Word ҳужжатлари, файллардан расмлар жойлаштириш, матнли қутилалардан фойдаланиш)ни қўллаганман. Мен билан биргаликда ишлаган талабаларнинг бир-биридан ғайриоддий равишда фарқланувчи гуруҳлари ҳуқуқшуносликка, автомобилларга ва интернетга қизиқиш билдиришган. Барча талабаларда компьютер ва интернетга уланиш имконияти мавжуд, лекин уларнинг компьютер билан ишлаш қобилияти кескин фарқ қилади. Уларнинг технологиядаги қобилияти турлича эканлиги кўзланган мақсадга эришишга ҳуқуқий ҳужжатларни ишлатиш, шунингдек, эски таълим услубларидан бири ҳисобланмиш ёзув ёзишдаги фарқланишлардан кўра кўпроқ тўсиқ бўладигандек туйилмайди. Талабалар орасида кенг тарқалиб, қизиқишга сабаб бўлган нарса (автомобил)ларнинг ҳуқуқий томондан (шартномавий таклифлар) бир-бирига боғлаш орқали дарс олиб бориш ҳуқуқшуносликни ҳаётга боғлаб ўрганишининг самарали йўли ҳисобланади.*

Талабалар Word ҳужжати шаклидаги таклифда талаб қилинадиган шартларни тайёрлашди. Кейинг икки ҳаракат янги Power Point ҳужжати яратиб, www.cars.com ёки www.autotrader.com сайтларидан бирига кириш ва автосавдогар ёки шахсан эгаси томонидан сотилаётганлигини аниқлашдан иборат. Шунингдек, ҳар бир талаба бош слайдга юқоридаги сайтлардан бирида жойлашган ўн та таклифни жойлаштиришига тўғри келди. Мавжуд шартларнинг рақамини ва уларнинг етарли ҳамда қатъийлигини аниқлаш учун бошланғич саҳифа сифатида расм ва матнни учун бўшлиқни ўз ичига олган слайд лозим (настга қаранг). Ҳар бир талабадан \$10,000, \$20,000, \$30,000, \$40,000 ёки \$50,000 қийматда ва ундан юқори қийматда икки улов ҳақидаги ўн та слайд

¹¹ Gerald F. Hess, Steven I. Friedland, Michael Hunter Schwartz, and Sophie Sparrow. Techniques for teaching law 2. Carolina Academic Press. 2011. 75-80 p .

тайёрлаш талаб этилган. Талабалар талаб қилинган шартларни ўзида ифодалаган матнли жадвални расмнинг ёнида жойлаштириши керак эди.

Автомобил: RX-8

Сифати: 2004 йилги модел,
11,667 мил босиб ўтган

Миқдори:
JMIFE173740102421 рақамли битта
автомобил

Нархи: \$26,988 ¹

Юзга яқин талабалар гуруҳидаги ҳар бир талаба ушбу топшириқни ўз вақтидан олдин ёки ўз вақтида бажарди. Уларнинг изоҳлари ва ўз ишларини ўзаро ҳамда мен билан баҳам кўришга интилишидан менда улар шу йўл билан ўрганишда завқланишади, деган тасаввур шаклланди.

Слайдлар куйидаги саволларга ишора қилувчи реал мунозараларга сабаб бўлди:

Ушбу шартлар яроқли таклиф яратиш учун етарлими?

Ушбу таклиф харидорларни сотиб олишга ундай оладими?

Қисқача қилиб айтганда ушбу мақолани ёзишдан олдин юқорида айтиб ўтилганидек фақатгина интернетни ўзидан фойдаланган ҳолда янги автомобил харид қилдим. Улов қисқа муддатли танаффус ичида етказиб берилди¹².

Англиялик мутахассисларнинг тажрибаси бўйича мулк ҳуқуқи дарсини куйидаги усулларда олиб боришда самаралироқдир:

Мулк ҳуқуқи курси бўйича тингловчилар учун юзага келадиган яна бир муаммолардан бири – уларнинг мулк билан боғлиқ тажрибаларининг камлигидадир. Шунингдек, материаллар билан кам миқдордаги танишлилик синфдаги амалиётни сусайтиради. Мулк ҳуқуқи ўқитувчилари учун таълим билан боғлиқ мақсадлари бу ҳуқуқ соҳасидан йироқ ўқувчиларга тушунтириш муаммолар туғдиради. Синфдаги амалиётни жонлантириш учун бутун курсни якуний имтихон учун эмас, ҳаётий касб малакасини ўрганиш мақсадида ўзлаштираётган тингловчиларни рағбатлантириш ва илҳомлантириш фойдалидир. Бу перформатив модел реал дунё тажрибаларига асосланган, холис таҳлил, шунингдек ўқув малака ва

¹² Gerald F. Hess, Steven I. Friedland, Michael Hunter Schwartz, and Sophie Sparrow. Techniques for teaching law2. Carolina Academic Press. 2011. 76 p .

жараёнини яхшироқ тушиниш учун синфда томонлар ўртасидаги муносабатни юзага келтиради¹³.

Амалий дарслар сифатини ошириш учун, тингловчилар дарсинг яратилиш жараёнида, музокараларда, қонун ҳужжатлари билан қайта ишлашда иштирок этишлари лозим. Агар қонун ҳужжатлари тингловчиларнинг кундалик ҳаётларида кўпроқ ўрин олса, янада кўпроқ фойда келтириши мумкин, шунингдек, лизинг сифатида улар имзолаган ҳужжатлар тўғрисида ҳам шундай фикр билдиришимиз мумкин. Бу лизинглар орқали аудиториянинг реал дунё билан кесишиши тезлиги ортади, тингловчиларда ҳужжатлар билан тезкор ишлашда рағбатлантириш имкониятини яратади. Матбуотга боғланишда эса, сунъий бўлса-да, ҳаракатлар бўлиши мумкин. Шу ўринда тингловчилар кундалик ҳаётдан лавҳалар яратишни сўрашлари, ижара шартномалари тузишлари мулк ҳуқуқидан амалиёт бажаришлари мумкин. Қулайликларни излаш, мисол учун, тингловчилар ўзларининг ажойиб дунёларини янги дунёқарашлар билан боғлиқ тадқиқотлари юзасидан келиб чиқиши мумкин. Тингловчилар кўзларидан яширинган пинҳона сервитутларни топишларидан олдин, газеталарни варақлашлари, кўшни уйлар бўйлаб юриб боришлари ёки йўлларда машина бошқаришлари мумкин.¹⁴

Ҳуқуқий манбаларда тўғри таъкидланганидек “ўқувнинг ҳамма жараёни қуйидаги тузилишга асосланади: эслаш-фикрлаш-хотирада сақлаш-қўллаш-текшириш. Дарҳақиқат юрист кадрни тайёрлаш ва замонавий ўқитишнинг назарияси ва методикасини пухта ўзлаштириб олиш, юксак малакали ҳуқуқшунослар авлодини шакллантиришда муҳим аҳамият касб этади. Энг асосийси юридик таълимни модернизация қилиш шароитида иқтидорли тингловчиларни тарбиялаш орқали юристлар корпусини такомиллаштиришга эришиш лозим. Иқтидор ва қобилият ҳам замонавий ҳуқуқшуноснинг сифат мезонларини белгилайдиган ўлчовдир. Инсоният цивилизациясининг ҳозирги босқичи халқаро юридик жараёнларни пухта кузатиб борилиши, тизимли ўрганиб уни мониторингини амалга оширишни тақозо этади. Ҳуқуқий билимлар мониторинги жамият ва давлатнинг ҳуқуқ устуворлигини таъминлашнинг ғоятда муҳим воситаси бўлиб ҳисобланади. Шу боис юридик таълим муассасалари фаолияти мониторинги ҳам муҳим аҳамиятлидир.

¹³ Gerald F. Hess, Steven I. Friedland, Michael Hunter Schwartz, and Sophie Sparrow. Techniques for teaching law2. Carolina Academic Press. 2011. 53 p .

¹⁴ Steven Friedland. Teaching Property Law. Professor of Law, Nova Southeastern University Shepard Broad Law Center, Fort Lauderdale, Florida. – p 582-596

Анъанавий Америка ҳуқуқий таълими моддий ва процессуал ҳуқуқни ўргатишда муайян муваффақиятларга эришган десак, муболаға бўлмайди. АҚШдаги кўпгина юридик факультетлар ўқитувчилари (уларнинг кўпчилиги юридик амалиётда, ўқитувчилик соҳасига ўтгунга қадар бой юридик тажрибага эга бўлади) судья ва амалиётчилар билан биргаликдаги ҳамкорлиги мақсадга мувофиқ деган фикрга келинди¹⁵. Бунда судья ва амалиётчилар адъюнкт-профессорлар сифатида иштирок этиб тингловчилар кўникмаларини янада чуқурроқ шакллантиришга имконият яратади.

Кўпгина ҳолларда ҳуқуқий мактаблардаги машғулотлар баҳс-мунозаралар кўринишида ўтиб, бунда ҳар бир тингловчи муҳокама қилинаётган масала бўйича ўз фикрини айтиши мумкин. Бундан ташқари, семинарларда бир неча ўқитувчилар қатнашиб, уларга амалиётчи ҳодимни (судьялар, прокурорлар, адвокатлар)ни таклиф қилиш ўқув жараёнининг самарадорлигини оширади. Маъруза ва семинар машғулотларида аниқ ишларни кўриб чиқишга катта аҳамият қаратилади, шунинг учун ҳам, кўпгина курслар учун асосий манба бўлиб прецедентларга бой бўлган ўқув қўлланмалари хизмат қилади. Энг катта эътибор асосан ўқув жараёнини олиб бориш шакллари ва усулларига қаратилади¹⁶.

АҚШда юридик таълим олишнинг ўзига хос жиҳати шундаки, бунда тингловчиларнинг қанча назарий билим олишига эмас, балки қай даражада асосий амалий кўникмаларга эга бўлишга қаратилади¹⁷, Америка ҳуқуқий таълими, асосан тингловчи томонидан битирувчига касбий фаолиятида асқотадиган чуқур амалий билим ва кўникмаларини шакллантиришга йўналтирилган¹⁸. Америка ҳуқуқшунослик таълими икки босқичга бўлинади: тўрт йиллик коллеж ҳамда уч йиллик ҳуқуқ мактаби. Бунинг устига биринчи маълумоти бўйича Америка ҳуқуқшуноси иқтисодчи, журналист ёки математика соҳалари бўйича касбларни эгаллаши мумкин. Ҳуқуқ мактабига умумий ва кенг маълумотга эга етарли даражадаги ёшга кирган инсонлар боради ва улар ўзлари учун айнан қандай фанлар кераклигини яхши тушунишади, яъни онгли равишда касбий танловни амалга оширадилар.

Германияда ҳуқуқшуносларни тайёрлаш номарказлаштирилган тарзда амалга оширилади. Бошқача айтганда, у ягона федерал қонунлар билан

¹⁵ Gerald F. Hess, Steven I. Friedland, Michael Hunter Schwartz, and Sophie Sparrow. *Techniques for teaching law2*. Carolina Academic Press. 2011. 61 p .

¹⁶ Gerald F. Hess, Steven I. Friedland, Michael Hunter Schwartz, and Sophie Sparrow. *Techniques for teaching law2*. Carolina Academic Press. 2011. 76 p

¹⁷ Gerald F. Hess, Steven I. Friedland, Michael Hunter Schwartz, and Sophie Sparrow. *Techniques for teaching law2*. Carolina Academic Press. 2011. 77 p .

¹⁸ Gerald F. Hess, Steven I. Friedland, Michael Hunter Schwartz, and Sophie Sparrow. *Techniques for teaching law2*. Carolina Academic Press. 2011. 81 p .

эмас, балки 16 федерал ерларнинг “Хуқуқий таълим тўғрисида”ги қонунлари билан тартибга солинади. Хуқуқий таълим тўғрисидаги федерал ерларнинг махсус қонунлари таълим соҳасидаги муносабатларни тартибга солади. Бунда университетларнинг юридик факультетларида ўқув жараёни икки босқичда амалга оширилади. У университетдаги (академик) таълим ва амалий стажировкадан иборатдир. Қайта тайёрлаш ва юридик кадрларнинг малакасини ошириш Федерал Адлия вазирлиги ва 16 федерал ерлар Адлия вазирликларининг келишувига мувофиқ тартибга солинади. ГФРда ушбу масала бўйича махсус қонун ҳужжатлари ёки йўриқномалар мавжуд эмас. Хуқуқий таълимни такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари юридик кадрларни тайёрлаш бўйича бир қатор масалаларни ҳал қилиш имкониятини яратади. Ушбу давлатнинг олий таълими, ҳатто чет эл фуқаролари учун ҳам бепул ҳисобланади. Хуқуқшунос касби эса яхшигина обрў-этиборга эга ва юридик олий ўқув юртига кириш учун кириш танлови мавжуд эмас. Бундан ташқари, Германия чет эл фуқароларини кенг миқёсда жалб қилишни эълон қилган давлатлар қаторига киради. Бу хусусан, Германиянинг, шунингдек Европа Иттифоқининг жаҳон ҳамжамиятидаги ўсиб бораётган роли билан боғлиқдир. Германияда тингловчи 4 йил давомида асосий ҳуқуқий фанларни ўрганади ва ундан кейин бир қатор назорат ишларини ёзади ҳамда давлат имтиҳонини топширади. Сўнг икки йилда турли юридик касбларнинг амалий ўрганилиши ташкил этилади: 6 ой судда, 4 ой прокуратурада, 4 ой ижтимоий соҳада ва бошқа муассасаларда. Барча стажировкаларни тугатганидан кейин, тингловчи иккинчи давлат имтиҳонини топширади ва шу вақтдан бошлаб ҳуқуқшуносликнинг исталган соҳасида ишлашга тайёр бўлади, чунки Германияда “универсал” ҳуқуқшунослар тайёрланади¹⁹.

Мамлакатимизда юридик кадрларни тайёрлаш давлат сиёсати даражасига кўтарилган. Шу боис ривожланган давлатлар тажрибасини инобатга олиб ҳуқуқшунос кадрларни тайёрлашнинг ҳуқуқий асослари такомиллаштириб борилмоқда.

Дарҳақиқат, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2013 йил 28 июндаги “Юридик кадрлар тайёрлаш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”²⁰ Қарорининг аҳамияти бекиёсдир. Ушбу қарор ўтказилаётган демократик ва ҳуқуқий ислоҳотлар, фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг юксак талаблари ва замонавий халқаро стандартларига жавоб берадиган юқори малакали юридик кадрларни тайёрлаш тизимини янада такомиллаштириш мақсадида қабул қилинди.

¹⁹ Қаранг: Gerald F. Hess, Steven I. Friedland, Michael Hunter Schwartz, and Sophie Sparrow. Techniques for teaching law 2. Carolina Academic Press. 2011.

²⁰ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2013 й., 29-сон, 372-модда.

Юридик таълимда ўқув жараёнини ташкил этишнинг модули тизими янгилик бўлиб ўзига хос жиҳатларига эга. Педагогик тадқиқотларда “модул” тушунчасига турли хил таърифлар билдирилган. Хусусан, модул-бу билимларни назорат қилиш билан ҳамоҳанглашган, қандайдир мантиқий яхлитлик ва тугалланганликка эга ўқув ахборотидаги мантиқий белгиланган қисм сифатида эътироф этилган таърифлар мавжуд. Шунингдек, айрим олимлар томонидан ўзгача мазмунда таърифлар билдирилган. Ўқув-модули-ҳар бир ўқув топшириқларини бажариш вақти, назорат ва ҳисобга олиш усуллари, ўқув материаллари (параграф, мавзу, бўлим, фан интеграллашган курс)ни ўрганиш бўйича хос тарзда ўқув модули уни ўрганишнинг кўпроқ оқилона шакл ва методлари билан биргаликда одатий ўқув дастурлари мавзу (бўлим)ларини акс эттиради.

Маълумки, модулли ўқитишнинг моҳияти шу билан изоҳланадики, унга кўра таълим олувчи ўзига тақдим этилган индивидуал ўқув дастури асосида мустақил тайёргарлик кўради. Бу ўқув дастурини бажариш учун ҳаракатларнинг режаси, ахборотлар мажмуаси, ўқитиш натижаларига эришиш бўйича аниқ методик тавсияномалар²¹ бўлиши зарур. Модулли ўқитишнинг асосий талаблари жумласига қуйидагилар киради. Ҳар бир модулнинг мазмунига барча материални ўзлаштириб олиш бўйича мақсад белгилашни; модул бир ва бир неча дидактик мақсадга эришишни таъминлашга қаратилиши; модуллар мазмуни мустақил фикрлаш, мантиқий ўйлаш ва амалий фаолиятга йўналтирилган бўлиши; касбий ижодий фикрлашини ривожлантириш мақсадида модулнинг ўқув материали мазмуни муаммоли тарзда берилишига эришиш шулар жумласидандир. Модулли ўқитишда таълим олувчиларнинг билим, малака, кўникмаси қатъий равишда назоратнинг рейтинги тизимида баҳоланишини зарурият қилиб қўяди.

Ҳар бир модул бўйича тайёрланадиган ўқув материаллари ўз ичига ўқиш даврини тўлиқ қамраб олган модулли дастур, ҳар бир модул бўйича назарий материаллар (маъруза), ўқув-услубий тарқатма материаллар, ҳар бир модул бўйича индивидуал топшириқлар, ўқув илмий адабиётлар

²¹ Қаранг: Gerald F. Hess, Steven I. Friedland, Michael Hunter Schwartz, and Sophie Sparrow. Techniques for teaching law 2. Carolina Academic Press. 2011.

рўйхати, ҳар бир модул бўйича мустақил ишлар учун топшириқлар ва ҳар бир модул бўйича назорат топшириқларини қамраб олади²².

Юридик таълим тизимида модулли ўқитишнинг жорий этилиши малакали ҳуқуқшунос кадрларни тайёрлаш самарадорлигини оширишга ёрдам беради. Ҳар қандай тизимга жорий этилган янгиликнинг самараси унинг иштирокчилари томонидан пухта ўзлаштириб олинган тақдирдагина ўзининг натижасини бериши мумкин. Шу боис юридик таълимни модулли ўқитиш асосида ташкил этиш самарадорлигини ошириш мақсадида унинг мониторингини ташкил этиш мавжуд субъектив ва объектив муаммо ва камчиликларни ҳал қилиш имкониятини яратади. Айниқса бу борадаги илғор тажрибаларни семинар-тренинглари асосида муҳокама этиб ташкилий чора-тадбирларнинг кўрилиши модулли ўқитишнинг замонавий шакл ва усуллари юридик таълим жараёнига татбиқ этиш имконини беради.

Юридик таълимга бўлган давлат ва жамиятнинг эҳтиёжи жуда ҳам ортиб бораётганлиги, айниқса миллий ва халқаро ҳуқуқ нормаларини амалиётда қўллаш тажрибасига эга бўлган етук мутахассисларни тайёрлашнинг объектив заруриятини инобатга олишни тақозо этмоқда. Энг муҳими бугунги тингловчи ва магистрнинг ўқув дастурларини ўзлаштириш бўйича зиммасига юклатилган вазифасини теран ҳис қилиши, юридик олий ўқув юрти педагог ҳодимларнинг касбий маҳорати шу жумладан уларнинг ҳуқуқни қўллаш амалиёти бўйича етарли халқаро билим ва тажрибага эга бўлиши зарур. Ривожланишнинг ҳозирги инновацион босқичида юридик таълим соҳасида янги истиқболли даврнинг бошланганини инобатга олсак, ўтмишдан фарқли ўлароқ, нафақат давлат органларига балки фуқаролик жамияти институтлари ва хусусий тадбиркорлик субъектлари учун ҳам малакали юрист кадрларни тайёрлашни зарурият қилиб қўймоқда. Меҳнат бозоридаги рақобат, мутахассисдан етук малака ва тажрибага эга бўлиши талаб этмоқда.

Ҳозирги пайтда энг долзарб муаммолардан бири юридик фанларни хусусан, фуқаролик ҳуқуқи фанини ўқитишнинг назарий ва методикасини такомиллаштириш бўлиб ҳисобланади. Чунки фуқаролик ҳуқуқи фанини ўқитишнинг илмий-назарий муаммоларини ўрганмасдан кўзланган мақсадга эришиш мушкул масаладир. Энг аввало шуни таъкидлаш керакки, фуқаролик ҳуқуқи ҳуқуқнинг энг мумтоз соҳасидир. Фуқаролик ҳуқуқи мулкӣ ва у билан боғлиқ номулкӣ муносабатларни тартибга соладиган нормаларни ўзида мужассамлаштиради. Фуқаролик ҳуқуқини ўқитиш назарияси ва методига асосан мумтоз таълим методлари маъруза, семинар-

---

²² Қаранг: Gerald F. Hess, Steven I. Friedland, Michael Hunter Schwartz, and Sophie Sparrow. Techniques for teaching law 2. Carolina Academic Press. 2011. 53-103 p.

амалий машғулотлар тарзида олиб борилади. Шунингдек уни ўқитишда замонавий ўқитишнинг энг илғор ва самарали усулларидан фойдаланилади. Амалдаги таълим стандартларига асосан “Фуқаролик ҳуқуқи умумқасбий фанлар сирасига кириб хусусий ҳуқуқ тизимида ўзига хос ўринни эгаллайди. Юриспруденция соҳаси бўйича асосий ва махсус ўқитиладиган ҳуқуқ соҳасидир.

Фуқаролик ҳуқуқи – Ўзбекистон миллий ҳуқуқ тизимида энг катта ва муҳим соҳаси сифатида ўрин эгаллайди.

Фуқаролик ҳуқуқи билан тартибга солинадиган муносабатлар шахс, давлат ва жамият учун ғоятда муҳим аҳамият касб этади. Демак, шахс, давлат ва жамиятнинг ҳуқуқий ҳолати фуқаролик ҳуқуқи билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатларга узвий боғлиқдир. Фуқаролик ҳуқуқи нормаларисиз унинг субъектлари фаолияти ва ўзаро муомаласини тасаввур этиб бўлмайди. Мулк ҳуқуқи, мажбурият ҳуқуқи институтлари бевосита жамиятнинг иқтисодий негизлари иқтисодий муомала билан бевосита боғлиқлигини назарда тутсак, бу фаннинг шахс, давлат ва жамият ҳаётида нақадар муҳим аҳамият касб этишидан далолат беради.

Метод (*methods* грек тилидан олинган бўлиб) маъноси – тадқиқ этиш йўли назария, таълимот демакдир. Бошқа айтганда, теварак атрофни билиш ёки аниқ мақсадга эришиш усулидир.

Педагогик фаолият инсон меҳнатининг энг мураккаб соҳалардан бири бўлиб ҳисобланади.

Юрист педагогнинг олдида турган энг муҳим вазифа бу предметни яхши билишини ўзи етарли эмас. У ёки бу даражада педагогик маҳоратга эга бўлиши, педагогик жараённинг барча сир асрорларини, унинг шаклларини, тингловчини ўқитиш методларини пухта эгаллаган бўлиши керак.

Шундай қилиб, юридик олий ўқув юртида педагогик жараён “икки томонлама ўзаро таъсир этишдир. Бундай таълим ҳуқуқий муносабатларнинг асосий субъекти ўқитувчи ва тингловчидир.

Россиялик цивилист олим Е.А.Суханов фикрича, фуқаролик ҳуқуқи предметини ўқитишни ўзгартириши лозим. У фан сифатида ўқитилиши керак, амалдаги қонунчиликни шарҳлаш тарзида эмас. Шунингдек, бунда ўқув предмети қонунинослик эмас, балки ҳуқуқмунослик бўлиши зарур. Дарсда қонун нормасини эмас, балки асосий цивилистик тушунча ва конструкциялар ўргатилиши, уларни амалиётда қўллашнинг усул ва шакллари қонунчиликдаги мисолларни кўрсатган ҳолда ўқитилиши лозим.

Ўтган асрларда фуқаролик ҳуқуқини ўрганиш бўйича ўзгача фикрлар ҳукмронлик қилар эди. XIX аср охирида француз юристи Париж

университетининг вице-ректори Лиарнинг фикрича, “Хуқуқ- бу ёзилган қонун. Шу сабабли юридик факультетларнинг асосий вазифаси қонунни шарҳлашга ўқитишдир, унинг методи эса дедуктивдир. Қонуннинг моддаси назарияни ўз ичига олиб унга боғлиқ ҳолда оқибатларига нисбатан қўлланилади. Бўлажак юрист – бу геометр, юридик тарбия – соф диалектикадир. Бу нуқтаи назар ўша давр учун хос бўлиб бугунги ҳаққонийликка тўғри келмайди. XIX аср – XX бошларидаги кодификацияланган қонунчилик яхлит ёпиқ бўлиб барча ижтимоий ҳаётдаги ҳуқуқий масалаларга ундан жавоб олиш мумкин бўлган. Шу боис юристнинг вазифаси кодекслардан бу жавобларни излаб топишдан иборат бўлган.

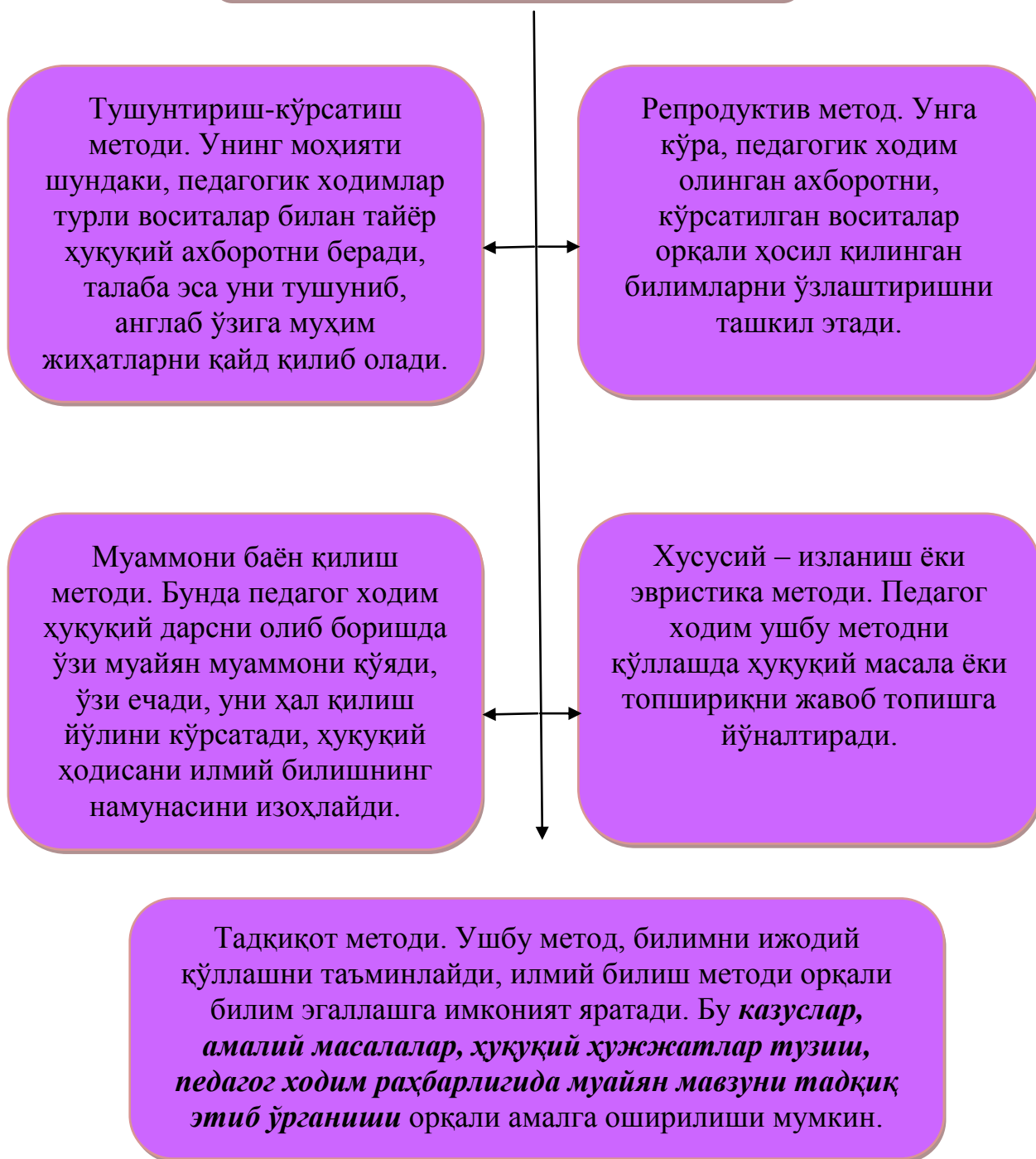
Бошқача айтганда, қонун қабул қилинган пайтдаги турғунлик илгор гоёларни унга киритиш имконини бермаган. Яъни қонунолуқнинг дунёқарашидан четга чиқиш мумкин бўлмаган.

Бугунги кунда миллий фуқаролик қонун ҳужжатлари босқичма–босқич такомиллаштириб борилмоқда. Шу боис бугунги кунда тингловчи ҳар доим ҳам уларни ўзлаштиришга улгура олмай қолиши мумкин. Қолаверса келажакдаги қонунчилик ҳолати ҳақида билим бериш ҳам мушкул масала бўлиб ҳисобланади. Бугунги ҳуқуқшунос ўзи олган билимларини такрорлаш, янгилаш, ўқиган материални умумлаштириш эвазига бўлажак касбий фаолиятга ўзини тайёрлаб бориши керак. Ушбу ўринда америкалик олим М.Ноулзанинг фикрини келтириб ўтиш диққатга сазовордир. “Ваҳоланки кишиларни тайёрлаш бундай шахслар ўзгараётган шароитда ўз билимларини қўллашга қодир бўлади ва асосий ваколатлилиқ шундаки, ўзининг бутун ҳаёти мобайнида доимо ўз билимини ошириб бориш салоҳияти ва кўникмасига эга бўлиши лозим”²³. Фуқаролик ҳуқуқи ўқитиш методикаси ўқитувчи раҳбарлигида олинган билимларни мустаҳкамлашга, тингловчининг мустақил ижодий ишини ташкил этишга хизмат қилади. Ўқитувчи ва тингловчининг ўзаро ҳамкорлиги фуқаролик ҳуқуқ фанини ўзлаштиришнинг асосий тамойилидир.

---

²³ Қаранг: Malcolm Shepherd Knowles, Elwood F. Holton, Richard A. Swanson. : The Adult Learner: The Definitive Classic in Adult Education and Human Resource Development// Elsevier, 2005. 378 p.

Фуқаролик ҳуқуқи фанини ўқитишда қўлланиладиган методлар

3-схема. Фуқаролик ҳуқуқи фанини ўқитишда қўлланиладиган методлар

Билимни мустаҳкамлашнинг муҳим шарти машқлар асосида илмий йўналишларни ҳосил қилишга эришишдир.

Маълумки, вербал мулоқот ёки сўзлар ва ҳаракатлар инсонга таъсир этишнинг энг таъсирчан воситасидир. Шу боис педагог ходим ва ўқувчи ўртасида фанни ўзлаштиришнинг кудратли, керак бўлса мўжиза яратувчи ижодий кучи фикрлар орқали фаннинг туб моҳиятини тушуниш ва англашдир.

Фуқаролик ҳуқуқи фанини ўзлаштириш даражаси ҳам, ўқитувчининг педагогик маҳоратига узвий боғлиқдир. Анализ (таҳлил) муайян яхлит ҳодисани уни ташкил этувчи қисмларга бўлиб таҳлил этиш маъносини англатади. Синтез унинг акси бўлиб ҳисобланади. Унинг алоҳида элементи тимсолида яхлит ҳодиса ҳақида тасаввур ҳосил қилади. Қиёслаш – ҳуқуқий ҳодисани таққослаш асосида унинг моҳияти тушуниб олинади. Умумлаштириш – ҳуқуқий ҳодисага ёки барча элемент ва компонентлар умумлаштирилиб ўрганилади. Далил – воқеа ва ҳодисага хос барча далилий исботлар тўпланиб, у ҳақда муайян аниқ амалий билим ва кўникма шакллантирилади. Хулосаларни шакллантириш – олинган билимларни ўзлаштириш баробарида муайян воқеа ва ҳодисаларга хос тегишли илмий, амалий хулосалар ишлаб чиқишга муваффақ бўлинади.

Эвристик метод йўли билан ўқитишнинг моҳияти шундаки, ўқитувчи раҳбарлигида тингловчига доклад орқали чиқиш қилиш, мавзу бўйича вазифа ва машқларни бажариш, баҳс ва музокара юритиш асосида тингловчи ҳуқуқий ҳодисани билиш ва тушуниш ва англаш имконига эга бўлади. Фуқаролик ҳуқуқи фанини ўқитишда қўлланиладиган эвристик метод орқали педагогик жараёнга ақлий фаолият руҳиятини беради. Хусусан тингловчилар билан “ақлий ҳужум” , маъруза, консультация, суҳбатлар ўтказишдан тубдан фарқ қилади. Эвристик методда устуворлик тингловчининг ўзига берилади. Ўқитишнинг эвристик методи асосан икки шаклда амалга оширилиши мумкин. *Биринчиси*, тингловчи уйга берилган вазифа ва машқни мустақил ечиб, семинар ва амалий машғулотларда уни таҳлил қилади ва ўз жавобларини беради. *Иккинчиси*, тингловчи ўқитувчи томонидан берилган муаммоли масалаларни ечиш, семинар машғулот доклад билан чиқиш қилиши ва мустақил реферат мавзуларини бажариш орқали муҳокама ташкил этилиб ўтказилади. Ўқитишнинг бундай шакли қадимги Греция ва Рим мактабларида кенг қўлланилган, яъни ўқитувчининг шарҳи ва хулосалари асосида ўқув машғулотлари олиб борилган.²⁴

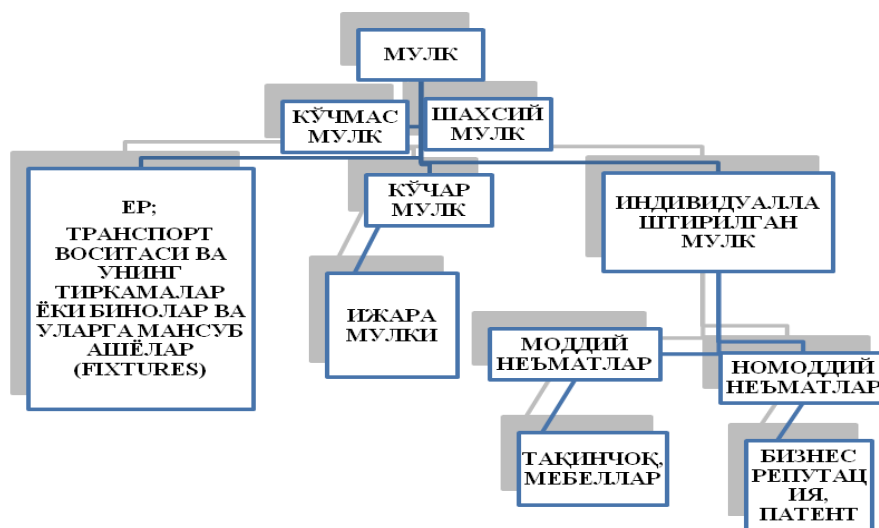
---

²⁴ Қаранг: Gerald F. Hess, Steven I. Friedland, Michael Hunter Schwartz, and Sophie Sparrow. Techniques for teaching law 2. Carolina Academic Press. 2011.

Фуқаролик ҳуқуқини ўрганишнинг роли ва аҳамияти тобора ортмоқда. Чунки, бўлажак юристнинг юриспруденция соҳаси бўйича малакали кадр бўлиб етишишида бу фаннинг тутган ўрни бекиёсдир. Фуқаролик қонун ҳужжатлари бўйича чуқур ва мустақил билимга эга бўлиш ҳуқуқшуносликнинг барча йўналишлари учун зарурдир. Яъни, судья, адвокат, прокурор, нотариус, юрисконсулт, терговчи, участка инспектори, божхона, солиқ ходими ва бошқа соҳа мутахассислари ҳам фуқаролик ҳуқуқи фани соҳаси бўйича билим ва амалий кўникмаларга эга бўлишни талаб этилади.

Фуқаролик ҳуқуқи фанидан маъруза дарсларида турли жадваллар ва схемалардан фойдаланиш методи тингловчиларни муайян мавзуларни ўзлаштиришда самарали таъсир кўрсатади. Таъкидлаш лозимки, бу метод хорижий мамлакатларда кенг қўлланилади ва уларнинг ўқув адабиётларида самарали фойдаланилади. Масалан, 2011 йилда Англияда нашр этилган “*Mary Keenan, Sarah Riches and Vida Allen. Keenan and Riches’ Business Law. Pearson Education Limited. 2011*” китобида мулк шакллари хусусида қуйидаги изоҳ ва схема берилди:

Инглиз ҳуқуқида мулк кўчар ҳамда кўчмас мулкка бўлинади. Тадбиркорлик активи ушбу икки мулк туридан ташкил топади. Қуйида келтирилган схемада Инглиз ҳуқуқида мулкнинг классификацияси кўрсатилган.²⁵

4-схема. Инглиз ҳуқуқида мулкнинг классификацияси

²⁵ Mary Keenan, Sarah Riches and Vida Allen. Keenan and Riches’ Business Law. Pearson Education Limited. 2011. p 431

Маълумки, фуқаролик ҳуқуқи курси анъанавий икки қисмга ажратилиб ўрганилади. Биринчи қисми, фуқаролик ҳуқуқининг умумий қоидалари, мулк ҳуқуқи, мажбурият ҳуқуқининг асосий қоидаларини ўз ичига қамраб олади. Иккинчи қисми, мажбуриятнинг алоҳида турлари, шартномада ташқари мажбуриятлар, муаллифлик ҳуқуқи, мерос, ворисликни ҳуқуқи каби махсус ҳуқуқий институтларни ўзида ифода этади.

Фуқаролик ҳуқуқи нормаларини қўллашда амалиётчи мутахассис ўзининг кундалик амалий иш фаолиятида кўп мартаба дуч келади. Шу боис педагог ходим фуқаролик ҳуқуқининг назарий асосларини билиб қолмасдан, фуқаролик қонун ҳужжатларини амалиётда қўллаш бўйича билим ва кўникмаларга ҳам эга бўлиши талаб этилади. Бошқача айтганда, фуқаролик ҳуқуқи нормаларини аниқ ҳаётий вазиятларда татбиқ этиш кўникмаларига эга бўлиш зарур. Фуқаролик ҳуқуқи бўйича педагогик жараён педагог ходимнинг узок муддатли, тизимли равишда тингловчининг келгусида амалиётда, фойдаланиладиган билимни олиш, тафаккурини ҳосил қилишга таъсир этишнинг бутун босқичини ўзида ифода этади. Юридик олий ўқув юртларидаги педагогик жараён, икки томонлама “жараён” икки томонлама ҳаракат жараёни бўлиб бу таълим ҳуқуқий муносабат марказида ўқитувчи ва тингловчи (магистр) туради. Юрист педагог ўз предметини мукамал билишининг ўзи етарли эмас. Унинг асосий вазифаси педагогик маҳоратнинг сир-асрорларини ҳар томонлама пухта эгаллаб олган бўлиши лозим. Яъни, юрист-педагог у ёки бу даражада педагогик жараённинг ўзи нима, унинг шакл ва усуллари нималардан иборат маъруза ўқиш ва семинарларни ўтказиш методикаси қандай бўлиши керак. Буларни жуда пухта ўзлаштириб олган бўлиши зарур.

Фуқаролик ҳуқуқини ўқитишнинг турли хил туркумланишига эга бўлган *маъруза, семинар ва амалиёт машғулотлар* орқали амалга оширилишини назарда тутсақ, замонавий ўқитишнинг шакллланган энг илғор методларини педагогик фаолиятда самарали қўллашни талаб этади.

Ўқитишнинг алоҳида турларини таҳлил этиш асосида уни фуқаролик ҳуқуқи фанини ўқитишда қўлланиладиган муҳим жиҳатларга эътибор қаратиш мақсадга мувофиқдир.

1.2. Фуқаролик-ҳуқуқий фанлардан маъруза машғулотларини олиб боришнинг асосий услублари

Ҳуқуқшунос кадрларни тайёрлашда юридик педагогиканинг асосий вазифаларидан бири тегишли ҳуқуқ соҳалари бўйича маърузаларга тайёргарлик кўриш ва уни ўтиш ҳисобланади.

Олий ўқув юртлари ўқув жараёнининг муҳим қисми – бу маърузадир. Маъруза (лотинча *lactio*) ўқитувчи (маърузачи) томонидан тизимли, узлуксиз монолог тарзида ўқув материални, (одатда назарий тусдаги) баён этишдир.

Педагогик маҳорат малакасига эга бўлиш учун маъруза: **лойиҳалаштириш, конструкторлик ва ташкилий** қисмларга ажратилиб тайёрланиши мақсадга мувофиқ²⁶.

1. Лойиҳалаштиришда билимнинг намоён бўлиши:

- ўқитилаётганлар мутахассислигини ҳисобга олган ҳолда ўқитувчининг ўз маъруза курсини режалаштириш қобилияти;

- тингловчиларнинг мазкур курсни ўзлаштиришдаги қийинчиликларни назарда тутиши;

- талабларнинг қийинчиликларни бартараф этиш учун зарур метод ва методик усулларни аниқлаш;

- ўқитиш жараёнида талабларнинг эътирозларини англаш ва ҳисобга олиш ва келгусидаги педагогик фаолиятида ундан тегишли хулосалар чиқариш;

- ўзининг маърузасида турдош фанларнинг алоқасини ўрнатиш.

2. Конструкторлик билишининг намоён бўлиши:

- битта дарсга материалларни танлаш;

- мавзунинг асосий ўзагини ташкил этувчи тушунча ва қонуниятларни ажратиш ифода этиш;

- ушбу дарсда норматив ва назарий материалларнинг тўғри нисбатини топиш;

- дарснинг бир босқичдан иккинчи босқичга ўтишини логик режалаштириш;

- назарий материалларни енгил ва оддий жойлаштиришни қийин ва мураккаб изоҳлаш;

- мазкур мавзуга хулосалар қилиб бошқасига ўтиш;

- аудитория зеркишини ва тингловчининг ҳиссиётларидаги тоқатсизликни олдиндан кўра билиш.

3. Ташкилотчиликни билиш ўқитувчининг ўз вақтини ташкил этиш кўникмасига эга бўлиш, талаблар билан яқка тартибда ва жамоа бўлиб ишлашда, ўқув ишларида ўзаро ҳаракатда бўлишда улар фаолиятини тизимли назорат қилиб боришда намоён бўлади.

Маърузага тайёргарлик муайян фан бўйича ишчи маъруза курсини тузишдан бошланади. Ҳар бир таълим муассасининг хусусиятлари инобатга

²⁶ Қаранг: Gerald F. Hess, Steven I. Friedland, Michael Hunter Schwartz, and Sophie Sparrow. Techniques for teaching law 2. Carolina Academic Press. 2011

олинган ишчи ва фан дастурларига асосан маъруза материаллари тайёрланади.

Маъруза курси тузилиши жиҳатдан кириш, асосий ва хулоса қисмларидан иборат бўлиши мумкин. Маърузага тайёргарлик кўриш методикаси қуйидаги босқичларни ўз ичига қамраб олади:

- маъруза учун материалларни йиғиши;
- маъруза ҳажми ва мазмунини аниқлаш;
- маърузани баён қилишнинг кетма-кетлиги ва мантиқий изчиллигини танлаш;
- кўргазмали материалларни тўплаш;
- маъруза ўтиши жараёнида маърузачининг ўзини тутиши ва педагогик маданияти²⁷.

Маъруза тингловчига тежамли вақтда жуда кўп ахборотни етказиб беришнинг усулидир. Маърузачининг индивидуаллиги шу факт билан изоҳланадики, ўз тадқиқотлари, янги қабул қилинган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, унинг лойиҳалари, долзарб адабиётлар, ҳамкасбларнинг илмий ишларини ҳисобга олиб, мунтазам такомиллаштириб боради. Маъруза бошқа ўқув ахборот манбаларига нисбатан амалий жиҳатдан унинг ўрнини боса оладиган ўзга материал билан алмаштириб бўлмайди.

²⁷ Gerald F. Hess, Steven I. Friedland, Michael Hunter Schwartz, and Sophie Sparrow. Techniques for teaching law2. Carolina Academic Press. 2011

Масалан, ўқув маърузасидан фарқли равишда маърузачи билан бевосита мулоқотга киришиш, турли хил нуқтаи назарларни ифода этиш, тингловчи ва ўқитувчи учун такрорлаш имкониятини яратиш, вазиятларнинг хусусиятларини ҳисобга олиш, тингловчининг ўрганилаётган фан билан жонли мулоқот ўрнатишга шароит

Маърузани турли хил асосларга кўра туркумлаш мумкин: маърузанинг ўқув курсидаги ўрнига қараб (кириш, белгиловчи, умумий, якуний ва бошқалар); маърузачининг аудитория билан ўзаро мулоқотига қараб (тизимли, цикли ва ҳақозо; материални баён қилишнинг муаммолик даражасига кўра (ахборот, муаммовий, мунозарали ва ҳақозо.) шулар жумласидандир²⁸.

Ҳар бир туркумга кирадиган маърузаларга қўйилган методик талаблар мавжуд. Шу боис ҳар бир ҳуқуқшунос педагогик маъруза шаклини танлашда методик талабларга риоя этиши унинг таъсирчанлигини оширишга ёрдам беради.

Мутахассисларнинг таъкидлашларича, хусусий-ҳуқуқий фанларда ҳуқуқшунослик материалларининг кўплиги назарий ҳуқуқий материя, балки

²⁸ Gerald F. Hess, Steven I. Friedland, Michael Hunter Schwartz, and Sophie Sparrow. Techniques for teaching law2. Carolina Academic Press. 2011

турдош соҳаларга энг аввало цивилист ўқитувчи – иқтисодий материяга мурожаат қилиши лозим. Фуқаролик ҳуқуқи бўйича деярли барча маърузаларда у ёки бу жиҳатдан ушбу ҳуқуқ соҳаси жамиятнинг иқтисодий негизлари билан узвий боғлиқлигини назарда тутиб унга мурожаат қилиши лозим. Чунки унинг асосий предметини мулкӣ иқтисодий муносабатлар ташкил этади. Шу сабабли тегишли мавзу бўйича маъруза режасини тузишда энг аввало ушбу институт асосига қурилган мулкӣ муносабатларнинг қисқача таҳлилига биринчи ўринда аҳамият берилиши керак. *Ҳ.Р.Раҳмонқулов ҳам тўғри таъкидлаганидек, иқтисодиёт ва ҳуқуқ ўртасидаги муносабат ўзаро таъсир характериға эға ва боғлиқлик механизмини тўғри тушуниб ва англаб етиш бу механизмдан оқилона фойдаланиш иқтисодиётда давлат вазибаларининг тўғри ҳал этишиға имконият яратади*²⁹.

Маъруза мавзулар мазмуни ўқув дастурларига мос тарзда ёритиб берилиши лозим. Ушбу динамик ривожланиш тенденцияларини инобатға олиб, цивилистик тафаккурлар моҳияти янги манбалар асосида баён этиб борилиши лозим.

Тингловчиларнинг мавзуларни ўзлаштириш фаоллигини ошириш мақсадида маърузачи томонидан бир қатор усуллар қўлланилиши мумкин:

- тингловчилар олдига бир қатор масалаларни қўйиш, булар риторик ёки реал жавоб бериш талаб этиладиган бўлиши мумкин;
- маърузани суҳбат элементлари билан қўшиб олиб бориш;
- у ёки бу ҳолатни ёки таърифни изоҳли таклиф этилиши;
- аудиторияни кичик гуруҳларға ажратиб маъруза натижаларини қисқача муҳокама этиш ва фикр алмашиш;
- тингловчилар учун тарқатма материаллар тайёрлаб уни тарқатиш ва ҳақозо³⁰.

Маърузани якуний қисмиға жиддий эътибор қаратиш лозим. Айнан маърузачи маърузанинг қайси қисмиға келиб тўхталган бўлса кейинги маърузада шундан бошлаши керак. Ўтилган машғулотға якун ясаб уни умумлаштириш учун энг муҳим хулосаларни аргументлаш тарзида ифода этиб бориш зарур. Шунингдек, тингловчиларнинг мустақил ишлаши учун топшириқлар ва йўналтирувчи ўқув-услугий маслаҳатлар берилиши лозим. Шу боис тегишли мавзунини ўрганишға оид ўқув адабиётлари тавсия этилиши мумкин. Қайси масалаларни семинар машғулотида қайсиларини амалий ёки

²⁹ Иқтисодиётни эркинлаштиришни ҳуқуқий таъминлаш муаммолари. Х-А. Раҳмонқулов ва бошқ./ проф. О.Оқюлов ва проф. Ш.Н.Рўзиназаровнинг умумий таҳрири остида – Т.: ТДЮУ, 2015. 53 б.

³⁰ Gerald F. Hess, Steven I. Friedland, Michael Hunter Schwartz, and Sophie Sparrow. Techniques for teaching law2. Carolina Academic Press. 2011

мустақил равишда ўрганишга оид тавсиялар берилиши даркор. Маъруза якунида маъруза бўйича тингловчилар томонидан билдирилган саволларга жавоблар берилиши (тингловчининг бундай имкониятга эга эканлиги олдиндан огоҳлантирилиши лозим) фикр-мулоҳазани давом эттириш учун тингловчини консултацияга таклиф этиш мумкин. Ўқитувчи курс тугаганидан сўнг якуний машғулоти ўтказиб талабларнинг маъруза ҳақидаги фикр-мулоҳазалари, истаклари ва келгусида маъруза курсини такомиллаштириш бўйича таклифларини олиши мақсадга мувофиқдир. Ушбу мақсадга эришиш учун дарсга қатнашган социологик сўров ўтказиш, маърузачининг барча маърузаларини қиёслаш ва объектив баҳолаш имкониятини яратади.

Шу боис анкета сўровлари муайян нусхада тайёрланиб маърузалар олиб борилган гуруҳ тингловчиларига тарқатилади. Ўқитувчи берилган умумий баҳо олти йўналишдаги дифференциал баҳолаш орқали амалга оширилиши мумкин.

- 1. Илмийлиги;*
- 2. Қулайлиги, тушуниш осонлиги;*
- 3. Амалиёт билан узвий боғлиқлиги;*
- 4. Янги педагогик технологияларни қўлланилганлиги;*
- 5. Маъруза ўқишининг жозибadorлиги;*
- 6. Аудиториянинг фаоллиги¹;*

Сизнинг фикрингизча деган графага маъруза ҳақида қўшимча ностандарт фикрлар ёзилиши мумкин. Агар маъруза турли маърузачилар томонидан олиб борилган бўлса, “Маърузачи номи” деган графадан сўнг “Маърузачи фамилияси” деган графа билан тўлдирилиши лозим. Ўқитувчининг педагогик маҳоратини баҳолаш қўйилган саволлар бўйича беш баллик баҳолаш тизими билан амалга оширилади. Битта анкетани бутун гуруҳга ҳам бериш мумкин. Бу маърузани ҳар бир параметрини биргаликда муҳокама қилиш имконини беради ва ноҳолис баҳолашнинг олдини олишга ёрдам беради. Тўпланган анкета диққат билан таҳлил қилиб чиқилади ҳар бир маъруза бўйича ўртача арифметик ҳисоб-китоб қилиниб умумий балл чиқарилади. Ёки бўлмаса ҳар бир маъруза бўйича умумий балл ҳам чиқарилиши мумкин. Агар беш баллдан кам олинган маърузалар бўйича уни келгусида такомилга етказиш учун аниқ ўқув-услугий чоралар ишлаб чиқилиб аниқ хулосалар ясалади.

Ўқитувчининг педагогик маҳоратини тингловчилар томонидан социологик сўровлар асосида назарот қилишни ўз навбатида, ўқув жараёнида улар ўзаро ҳаракатининг самарадорлигини оширишга хизмат қилади. Энг муҳими, таълим жараёнида илғор педагогик тиехнологияларни қўллашнинг шаклланиши, ўқув материалларини ўзлаштиришнинг ҳиссаси тингловчилар зиммасига ҳам юкланганлигини инобатга олиб юридик таълим муассасаларида педагогик жараённинг самарадорлигига эришиш учун тингловчилар ва ўқитувчилар ўртасида социологик тадқиқотлар ўтказиб махсус тадқиқот ишларини амалга оширишни объектив заруриятдир.

Ўқитишнинг назарий билиш ва англаш методи – одатда маъруза машғулотларида кенг қўлланилади. Ҳозирги пайтда маъруза машғулотларини олиб боришда ушбу методни қўллашни такомиллаштириш ғоятда муҳимдир. Энг аввало шуни таъкидлаш зарурки, фуқаролик ҳуқуқини ўқитишда кириш маърузасининг аҳамиятига баҳо бермасдан бўлмайди, чунки фуқаролик ҳуқуқи курсини ўрганишни бошланишида бундай маърузадан фойдаланиш тингловчининг предмет билан таништиришга, ҳамда талбада яхлит тасаввурнинг пайдо бўлишига ва ушбу курс бўйича ишлаш тизимига мўлжал олиш имкониятини яратади. Фуқаролик ҳуқуқига кириш маърузасида уни ўрганишнинг мақсади, вазифалари, унинг тизими ва мазмунини очиқ бериш бўйича қисқача саёҳат бўлиши зарур. Шунингдек, кириш дарси доирасида тингловчиларга курсни ҳуқуқий илмий асосларини, фойдаланиш учун тавсия қилинадиган манбалар ҳақида тегишли тушунтиришлар берилиши лозим.

Айнан биринчи кириш маъруза дарсида тингловчиларни фанга қизиқтириш, фуқаролик қонун ҳужжатларининг қундалик ҳаётимизда қўллаш, тингловчилар билан ҳуқуқни қўллаш айниқса, суд амалиёти мисоллари асосида ўзаро фикр алмашиш асносида фаннинг юриспруденция соҳаси бўйича етук малакали кадр бўлиб етишишида уни ҳар томонлама пухта ўзлаштириб олишнинг заруриятини англаб олишга йўналтириш айна муддаодир. Бунда билимларни соддалаштирилган тартибда бериш муҳимдир. Бу борада хорижий мамлакатларда чоп этилган дарсликларда яхши амалиётга йўлга қўйилганлигини кўриш мумкин. Масалан, патент тушунчаси дарсликда қуйидагича содда изоҳланади ва тингловчига тушунтирилади:

Нима патентланиши мумкин?

Ҳар қандай ёрқин ғоя патент объекти бўлиши мумкин. Патент олиш учун мурожаат қилинаётганда патент объектинининг аниқ ҳамда муҳим хусусиятлари кўрсатилиши керак. Патент объекти кўплаб инсонлар томонидан ҳали кузатилмаган ва янги бўлиши керак. 1977 ва 1988 йиллардаги Актлар ихтирони аниқ таърифини келтирмайди, лекин ушбу актга кўра патент объекти саноат учун яратилган ва ишлатилдаган бўлиши талаб этилади.

1977 йилги Актга кўра, айрим объектлар патент орқали ҳимоя қилинмайди. Булар қаторига кашфиётлар хусусан, ер тортишиш кучи назариясини ривожлантирган биринчи инсон бўлган бўлсангиз (аслида бу Ньютон бўлган) сиз тортишиш кучи тамойилини патент қила олмаган бўлардингиз. Аммо, тортишиш кучи билан ҳаракатланадиган маятникли соатни ихтиросиси эса патент қилдира олиши мумкин.

Шуни таъкидлаш керак, патент патент эгасига ўз ихтиросидан фойдаланиш ҳуқуқини бермайди. Мисол учун, патент қилинган дори агар савдо жойларидан ҳукумат талабларига мос келмаган тақдирда чиқариб ташланиши мумкин. Патент орқали берилган ҳуқуқ патент эгасига ўз ихтиросини назорат қилиш ҳуқуқини беради, яъни патент эгаси ўз ихтиросини бозорда монополияга айланишини ҳамда бозорнинг бошқа иштирокчилари ушбу ихтиродан патент эгаси томонидан белгилаб берилган шартлар асосида фойдаланишига рухсат бериши мумкин.³¹

Фуқаролик ҳуқуқи бўйича маъруза машғулотининг самарадорлиги шунда кўринадики, агар педагог ходим маъруза материалларини олий ўқув юртининг электрон-методик комплексида олдиндан жойлаштирган бўлса яъни тингловчи олдиндан у билан танишишига ва дастлабки ўзлаштириш даражасига эга бўлади. Бундай ҳолда ўқитувчи ва тингловчи маъруза машғулоти давомида мунозарали ва муаммоли масалаларни муҳокама қилишга, диалог режимида мавзунини ўзлаштириш имконияти яратилади. Афсуски, ҳозирги пайтда шакланган ўқув амалиётида маъруза дарслари асосан монолог режимида олиб борилмоқда. Таълим жараёнига ахборот коммуникация технологияларининг самарали ташкил этилиши ва маъруза машғулотларида ҳам тингловчиларнинг фаоллигини кучайтириш масаласи педагогик жараёнида муайян ютуқларга эришишнинг асосий шартидир.

³¹Mary Keenan, Sarah Riches and Vida Allen. Keenan and Riches' Business Law. Pearson Education Limited. 2011. p 442

Мутахассисларнинг фикрича фуқаролик ҳуқуқи фани бўйича маъруза машғулотларини олиб боришга ушбу олий ўқув юртини тугатган ҳуқуқни қўллаш амалиётининг турли мутахассисларини кенг жалб этиш ҳам муҳим аҳамият касб этади. Масалан, банк, суғурта, юридик хизмат кўрсатиш соҳаларидаги, нотариус, адвокат, судья, прокурор каби мутахассисларни жалб этишни тизимли ташкил этиш зарур. Шу мақсадда олдиндан яъни, фуқаролик ҳуқуқи кафедрасида йиғилишига таклиф этилиши лозим бўлган амалиётчи мутахассисларнинг рўйхати ва улар тайёргарлик кўриши лозим бўлган мавзулар ва уларга қўйиладиган талаблар белгиланган тартибда расмийлаштириб бу ҳақдаги ўқув машғулотларини ташкил этиш чоратадбирлари ҳақида тегишли мутахассисни огоҳлантириш ва кафедрада уни ташкилий таъминлаш мақсадида бирон ўқитувчи зиммасига юклаш мақсадга мувофиқдир.

1.3. Фуқаролик-ҳуқуқий фанлардан семинар ва амалий машғулотлари тингловчилар назарий ва амалий тайёргарлигини мустаҳкамлаш воситаси сифатида.

Фуқаролик ҳуқуқ фани бўйича амалий билим ва англаш методикасини роли шундаки, семинар машғулотида модулли ўқитишнинг турли усулларини қўллаган ҳолда амалга оширилиши лозим. Маълумки, семинар ва амалий машғулотларини ўтказишдан кўзланган асосий мақсад тингловчининг маъруза назарий курсини чуқур ўзлаштириб олишига эришишдан иборатдир. Шунингдек, фуқаролик ҳуқуқи фани бўйича ўтказиладиган семинар ва амалий машғулотлари тингловчини, мустақил фикрлашга, назорат қоидаларини мушоҳада қилишга, кўникмаларни шакллантиришга, тегишли асослантирилган хулосалар чиқариш ва нуқтаи назарини ҳимоя қилишга ўргатади.

Фуқаролик ҳуқуқи фанини ўқитишда қўлланиладиган семинар машғулотларини ўтказишнинг энг муҳим усуллари ҳақида турли хил нуқтаи назарларни билдириш мумкин. Биринчиси, ўтган мавзу бўйича колликумлар ўтказиш орқали ўқитувчининг қўйган муаммосини илмий-назарий таҳлил қилиш асосида ўз қарашларини ифода этиб беради. Тингловчи нафақат дарслик, ўқув-қўлланмаларни ўрганиш асосида балки илмий материаллардаги фуқаролик ҳуқуқига оид манбаларни ўрганади, тизимли таҳлил этади, қиёсий-ҳуқуқий услубдан фойдаланиб, у ёки бу фуқаролик –ҳуқуқий ҳодисанинг юридик табиатини аниқлайди ва шу аснода ўзининг назарий билимларини янада бойитади. Афсуски, семинар машғулотларида масаланинг ушбу жиҳатига етарли аҳамият берилмайди.

Фуқаролик - ҳуқуқий ҳодисанинг назарий жиҳатларини пухта ўзлаштириш фактик амалиёт бўйича тўғри хулосаларни чиқаришга ёрдам беради³².

Яна бир шаклланган усул семинар ва амалий машғулоти даврида казуслар, муаммоли саволларнинг ечимини топиш, турли хил фуқаролик ҳуқуқий тусдаги ҳужжатларни мустақил тузиш ва ўз хатолари нималардан иборат эканлиги тўғрисидаги кўникмаларга эга бўлиши лозим. Бундан ташқари, фуқаролик ҳуқуқи фани бўйича семинар ва амалий машғулотларида ролли ўйинлардан ҳам кенг фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Шу боис олдиндан семинар машғулотини ўтказишнинг олдиндан тайёрланган тематик режаси, технологик картаси ёки ўқув сценарийси ишлаб чиқилса ўтказилаётган семинар ва амалий машғулотининг самарадорлик даражаси шунча ортади. Шу боис, юридик педагогика бўйича шуғулланаётган олимларнинг фикрича, ролли ўйинлардан ҳам кенг фойдаланиш лозим. Айрим манбаларда устувор бўлган фикрларга қўшилиб бўлмайди. Ролли ўйинлар фақат жиноят процессуал ҳуқуқи, фуқаролик процессуал ҳуқуқи фанлари бўйича семинар ва амалий машғулотларини ўтказишда эмас, балки бизнинг фикримизча хўжалик, ҳакамлик процесси бўйича фуқаролик ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган низоларни ҳал этиш бўйича бундай ўқув усулларида оқилона фойдаланишга эришиш лозим.

Хорижий давлатларнинг тажрибасидан келиб чиқиб изоҳласак, фуқаролик ҳуқуқи фанида семинар ва амалий машғулотларини олиб боришда махсус хусусий ахборот стендлари, цивилистик фаннинг етук ва атоқли намоёндалари, фуқаролик ҳуқуқи кафедрасининг махсус ўқув-методик кабинетларида ўтказиш зарур. Бу гарчи муайян ташкилий тусга эга бўлсада, фуқаролик ҳуқуқи фанини ўқитиш самарадорлигини оширишга ёрдам беради. Бунда тингловчиларнинг иқтидорини диққат марказига қўйиш уларнинг истеъдодини казусларни шунчаки ўқиб чиқишдан то ҳуқуқий масалаларни ойдинлаштиришгача бўлган жараёнда намоён бўлади. Масалан, мулк ҳуқуқи курслари, ўз навбатида, кўплаб талабларни юзага келтиради. Жумладан, қулайликларни яратиш ва тайёрлаш, ижара, харид ва савдо келишувлари мулк диспозитсияси сингари муносабатларда ифода топади.³³

---

³² Steven Friedland. Teaching Property Law. Professor of Law, Nova Southeastern University Shepard Broad Law Center, Fort Lauderdale, Florida. – p 582-596

³³ Steven Friedland. Teaching Property Law. Professor of Law, Nova Southeastern University Shepard Broad Law Center, Fort Lauderdale, Florida. – p 582-596

Фуқаролик ҳуқуқи бўйича норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар сони ортиб тобора ривожланиб бормоқда. Шу боис, семинар ва амалий машғулоти мобайнида фуқаролик ҳуқуқи манбаларидан қандай фойдаланиш кўникмасига эга бўлиш учун *Lex.uz, Yurida, Norma* ва бошқа электрон норматив-ҳуқуқий базадан фойдаланиш кўникмасига эга бўлиш лозим. Бу эса ўз навбатида, тингловчининг фуқаролик қонун ҳужжатларини амалиётда қўллаш бўйича билимларини оширишга

Энг муҳими, фуқаролик ҳуқуқига оид халқаро ҳуқуқий-ҳужжатлар, хорижий давлатларнинг фуқаролик қонун ҳужжатлари, тизими билан танишиш кўникмаларига эга бўлиш, фуқаролик-ҳуқуқий қиёсийшунослик соҳаси бўйича муайян билимларни эгаллаш учун шароитни вужудга келтиради, кези келганда шуни таъкидлаш керакки, бўлажак ҳуқуқшунос нафақат натижа бўлиши, балки ҳар бир у томонидан ёзиладиган ҳуқуқни қўллаш ҳужжати грамматик ва стилистик жиҳатдан хатосиз ёзилган бўлиши керак.

Тингловчилар томонидан бажарилаётган оралик, мустақил, курс иши, битирув малака ишларини ўрганиш натижалари шуни кўрсатмоқдаки, улар томонидан юридик тилда баён этиш усули ва кўникмаси бугунги қўйилган талаб даражасига жавоб бермайди. Ушбу масалани ижобий ҳал қилиш мақсадида фуқаролик ҳуқуқи фани бўйича атамашунослик ва тематик тусдаги ёзма ишларни олиш уларни бу борадаги амалий кўникмаларини шакллантиришга кўмак беради.

Case–метод интерфаол усуллардан бири ҳисобланади. Бакалаврият ва магистрлар учун фуқаролик-ҳуқуқий бўйича кейс тузиш бўйича турли хил ёндошувлар мавжуд. Уни қўллаш бўйича турли технологиялардан фойдаланилади. Энг аввало, шуни таъкидлаш лозимки, кейинги бир неча йиллардан буён ўқитувчилар ўртасида кейс методини қўллаш бўйича муҳокамалар бўлиб ўтмоқда. Музокаралар асосан интерфаол методларнинг шакли ва технологияси анъанавий ўқитиш билан унинг ўзаро нисбати, ўқув жараёнида уни қўллашнинг ташкилий-ҳуқуқий жиҳатлари кабилар шулар жумласидандир. Ҳозирги ҳуқуқий ҳаққонийлик даврида ижодий фикрлайдиган ва муваффақиятли меҳнат фаолиятини юритадиган юксак малакали кадрлар тайёрлашда интерфаол усулларнинг роли ва аҳамияти тобора ортмоқда. Улар турли хил бўлиши мумкин. Муаммовий маърузалар ва амалий машғулотларни ўтказишда давра суҳбати, мунозара (дебат), ақлий ҳужум, кейстехнология, ролли ўйинларни кенг қўллаш мумкин. Бироқ улар асосий мақсад бўлмаслиги лозим, унинг тайинланиши асосан

тингловчини юридик амалиётга йўналтирилган бўлади. Айнан у ҳуқуқни қўллаш амалиётида (ҳуқуқ динамикаси) қотиб қолиш (догма) ва қонунчиликни транс шакллантиришни (трансформируется) тавсифлайди. Муҳими шундаки, тингловчи биринчи курсдан бошлаб ҳуқуқнинг реал ҳаёти бу ҳақиқатан ҳам судларда, ҳокимят ва бошқарув органларида, кишилар ўзаро муносабатларида намоён бўлишини яхши тушуниб олиши зарур³⁴. Ушбу ўринда ўқитувчининг асосий вазифаси фикримизча тингловчини “тирик” амалдаги ҳуқуқ билан таништиришдан иборат бўлмоғи лозим. Ўқитишнинг интерфаол усуллардан бири бўлиб case-method бўлиб (ёки case-study), аниқ вазиятлар методи, вазиятли таҳлил методи ҳисобланади. Ушбу методнинг моҳияти шундаки, ўқитувчи тингловчига фикрлаш учун аниқ касбий вазиятни таклиф этади. Тингловчи эса ўз навбатида, уни тизимли таҳлил қилиб муаммони аниқлайди (ёки у дастлаб ўқитувчи томонидан шакллантирилади) уни ҳал қилиб тингловчи ўз қарорини бошқача айтганда, ечимини билдиради. Мазкур метод олинган назарий билимни амалий вазиятни ечишга йўналтиради, тингловчи таҳлил қилиш қобилиятини шакллантиради, ўз нуқтаи назарида қолиш ёки уни шакллантириш кўникмасига, жамоа бўлиб гуруҳларда ишлаш, охир-оқибатда инсон фаолиятининг у ёки бу соҳасига мутахассисни тайёрлашга эришилади³⁵.

5-схема. Кейс методларининг шакллари.

³⁴ Lisisun V.V. Klinicheskoe obrazovanie – effektivnaia model obucheniia pravu // Sudia 2008. №10.

³⁵ Имомов Н.Ф. “Фуқаролик ҳуқуқи”дан “кейс-стади” асосида дарс ўтишнинг айрим масалалари/ Ўзбекистон Республикасида юқори малакали юридик кадрлар тайёрлашнинг долзарб масалалари: Республика илмий-амалий конференция материаллари тўплами. – Тошкент: ТДЮУ, 2015. - Б. 63-68.

Case-study-metod – қўллашдан асосий мақсад – курснинг муайян мавзусини (ёки унинг қисмини) чуқур мустақил ўрганишга йўналтиришидир.

Case-incident-metod – ҳуқуқни қўллаш амалиётига яқин метод ҳисобланади. У тингловчининг муайн даражада тайёргарлик кўришини талаб этади. Курснинг у ёки бу мавзусини тугаллаш босқичида ёки турдош мавзуларни оралиқ назорати шакли сифатида қўлланилиши мумкин³⁶.

Магистрларга кейсларни ишлаб чиқишда нафақат мураккаб кўп томонлама вазиятларни балки қонунчилик техникасидаги камчиликлар, ижтимоий муносабатларни тартибга солишдаги бўшлиқлар, суд амалиётининг бир хиллиги мавжуд эмаслиги кабилар билан боғлиқ бўлиши мумкин. Бу метод “Case-problem-metod” деб номланиб турли хил технологиялардан фойдаланилган ҳолда қўлланилади. Ушбу кейс методининг мақсади шундан иборатки, турли хил юридик ҳужжатлар моҳиятига танқидий ёндошиб, илмий таҳлил асосида ўз касбига нисбатан кўникмаларни шакллантиришга ёрдам беради. Масалан, хўжалик судлари томонидан бир хил низо предметида нисбатан турли хил қарорлар қабул қилинганлиги ушбу методда ўрганишнинг масаласи бўлиши мумкин. Бундан ташқари, “Мажбурият ҳуқуқи” фанини ўрганишда ФКнинг 326-моддасини қўллаш бўйича яъни неустойка миқдорини камайтириш бўйича турли хил амалиёт мавжудлигини ўқитувчи баён этиб, магистрларга суд амалиёти материалларини ва Олий хўжалик суди Пленуми қарорларини тўғри қўллашда қандай муаммолар мавжудлигини аниқлаб унга юридик баҳо бериш ҳақида кейс масалалари тузилиши мумкин.

Case – методнинг фуқаролик ҳуқуқи фанини ўрганишда аҳамиятини бир қатор объектив омилларга қараб тавсифлаб бериш мумкин. Биринчидан, юридик фанлар шу жумладан, цивилистика фанини ўқитишдан кўзланган асосий мақсад эришишда яъни, тингловчининг олган назарий билимларини ҳуқуқни қўллаш амалиётнинг эҳтиёжига монанд тарзда малака ва амалий кўникмаларни шакллантиришда ёрдам беради. Иккинчидан, тингловчининг реал ҳуқуқий ҳаққонийликни англаши унинг назарий билишини амалий машгулот мавқеини ошириши, мутахассислик бўйича муқстақил жавобларни излаб топиш қобилиятини ўстиришга, кичик ўқув гуруҳларида ишлаш кўникмаларини ҳосил бўлишига имкон беради.

Шу билан биргаликда кейс-метод фуқаролик ҳуқуқи фанини ўқитишнинг анъанавий усулларининг ўрнини тўлиқ боса олмайди, албатта.

³⁶ Gerald F. Hess, Steven I. Friedland, Michael Hunter Schwartz, and Sophie Sparrow. Techniques for teaching law2. Carolina Academic Press. 2011

Қолаверса, фуқаролик ҳуқуқининг барча мавзуларини ўқитишда ҳам уни қўллаб бўлмайди. Фуқаролик ҳуқуқи фундаментал юридик фан бўлиб фуқаролик ҳуқуқий тартибга солиш ҳақидаги илмий билиш тизими сифатида ўқилишига эришиш лозим. Ўқув фақат амалдаги фуқаролик қонун ҳужжатларини шарҳлашга асосланмаслиги зарур. Бу шуни англатадики, ҳуқуқни қўллаш амалиёти шу жумладан case – метод қўллаш мустаҳкам фундаментал назарий билимга асосланиши зарур. Бу билимни тингловчи маъруза, семинар машғулотларида олади.

Замонавий цивилистларни тайёрлашнинг муваффақияти, ўқитишда анъанавий ва инновацион технологиялардан оқилона фойдаланиш³⁷ ва уни мутаносиб тарзда уйғунлаштиришга узвий боғлиқдир.

Юридик таълимда хусусан, фуқаролик ҳуқуқини ўқитишда ўқитувчининг назорат функцияси ва ваколати муҳим ўрин тутди. Олий ўқув юрти тингловчиси билимни эгаллаши, олий таълим муассасаси ўқув режаси ва таълим дастурида назарда тутилган барча дарсларни белгиланган муддатда бажариши, олий ўқув юртининг уставига ҳамда ички тартиб ва одоб-ахлоқ қоидаларига риоя этиши лозим.

Фуқаролик ҳуқуқи фанини ўқитиш жараёнида ўқитувчи педагогик бошқарув бўйича бир қатор ҳуқуқларга, тингловчининг билим олиши ва ўзлаштириши устидан назорат; семинар ва амалий машғулотларда тингловчиларнинг билимини модул тизими талаблари асосида баҳолаши”ахлоқий таъсир кўрсатиш ҳуқуқига эга бўлиши; тингловчини интизомий жавобгарликка тортиш бўйича иш юритувни амалга оширишда ташаббус кўрсатиш каби ҳуқуқларга эга.

Педагог ва тингловчи ўртасидаги ҳуқуқий муносабат субординация, мувофиқлаштирувчи, реординацион тусда бўлиши мумкин. Масалан, семинар машғулотларида педагог ва тингловчи ўртасидаги муносабат субординация тусига эга бўлади; ўқувчи мавзу бўйича масалани ўзлаштирилганлигини қатъий назорат қилади, масалани таҳлил қилиш билим ва қобилиятини текширади, норматив ҳуқуқий ҳужжатларни билиш доирасини баҳолайди ва ҳ.к. Бундан ташқари яхши ўзлаштирамаган тингловчиларни мавзунини ёки масалаларни билиш, такрорлаш учун консультация олишга таклиф этади. Афсуски, педагогик жараёнда бундай амалиётга етарли аҳамият берилмаяпти.

Маъруза машғулотларида ўқитувчи ва тингловчи ўртасидаги муносабат мувофиқлаштирувчи тусга эга бўлиб ҳисобланади. Маъруза ўқишда ҳеч қандай “команда бўлмайди” барча маърузани ёзиши лозим”. Бу

---

³⁷ Gerald F. Hess, Steven I. Friedland, Michael Hunter Schwartz, and Sophie Sparrow. Techniques for teaching law2. Carolina Academic Press. 2011. –p 53-55

тингловчининг ҳуқуқи – нимани ёзади, қандай ёзади ва ҳ.к. Ўқитувчи маъруза мобайнида асосий тушунчалар ва категориялар ва илмий таърифларга аҳамият бериб, унинг мазмунини тингловчи пухта ўзлаштириб олиши учун ёздириши мумкин. Мувофиқлаштирувчи назоратнинг маъруза ўқиш жараёнида қўлланиши ўқитучи томонидан биргаликдаги фаолият самарадорлигига эришишни таъминлайди.

Реординацион педагогик ҳуқуқий муносабат бошқарувчи субъект (тингловчини) бошқарувчи (ўқитувчи)нинг аксинча таъсирини таъминлайди. Бунда тингловчи ўқитувчининг ўтилган маъруза бўйича, оралик ва якуний назорат олдидан ўтказилаётган консультацияларида, мустақил ишлар, курс иши, битирув малакавий ишини бажаришда саволлар билан муурожаат қилади. Яъни, бундай ҳолда янги материалларни ўзлаштириш зарурлиги аниқланади. Бу жиҳат қадимга греция педагоглари томонидан эътироф этилган “*ўқиб биз ўзимиз ҳам ўқиймиз*” деган ҳикматни рўёбга чиқаришнинг муҳим омили бўлиб ҳисобланади.

Тингловчига таъсир кўрсатишнинг турли шакллари орқали ўқитувчи назорат ваколатини амалга оширади. Тингловчига мураббийлик маслаҳатини бериш дидактик, илмий, фан характери нуқтаи-назаридан амалга оширилиши лозим. Бундай таъсир тингловчига нисбатан ўқув одобахлоқи доирасида ҳазил-мутойиба кўринишида бўлиши педагогик амалиётда исботланган, масалан, тингловчининг ўқув партасида тўғри ўтириши унда ортиқча нарсалар бўлмаслиги, эътиборини ўзига жалб этмаслиги, гаплашиб дарс машғулотини олиб боришга халақит бермаслиги, ўқув партасида фақат ўрганиладиган фанга оид материаллар бўлишлиги ва ҳ.к. Бу гарчи “майда-чуйда” бўлиб кўринсада, тингловчининг тафаккури ва хотирасига ижобий таъсир кўрсатади³⁸.

Тингловчига ўқув машғулотлари жараёнида кўрсатма ва танбеҳлар бериш эҳтиёткорлик билан бажарилиши лозим. Бошқача айтганда, ўқув аудиториясида ҳарбий интизом ўрнатишнинг ҳеч қандай зарурати йўқ. Қайд этилган назорат ва таъсир чораси қатъий ва жуда ҳам муомала маданиятига бўйича риоя этилган ҳолда амалга оширилиши, башарти тингловчи ўтиллаётган дарсга алоқадор бўлмаган китоб ўқиётганлиги аниқланса, унга таъсир этувчи овоз билан “Сиз оралик ёки якуний назорат ишини ушбу детектив роман ёки бошқа китобдан топширмайсизку” деб уни огоҳлантириш мақсадга мувофиқ.

---

³⁸Юридик фан ва таълимни модернизация қилиш масалалари / Мухамедов Ф.Э., Рўзиназаров Ш.Н., Мамасидиков М.М. – Тошкент: “Komron press”, 2014. – 260 б.

Тингловчига жазолаш орқали таъсир чорасини қўллаш агар унинг томонидан ўқув жараёни олиб боришга ҳалақит берса, ҳатто уни ўтказишни барбод қилган тақдирда ҳам қўлланилиши мумкин.

Ҳар қандай ҳолда ҳам педагогик маҳорат шуни талаб этадики, тингловчининг шаъни ва қадр-қимматини камситишга йўл қўйилмаслиги лозим. Агар тингловчи билдирилган фикр-мулоҳазалардан хулосалар чиқариб олмаса, бундай ҳолда тингловчини ўқув аудиториясидан чиқариб юборишга ҳақли. Қайд этилганларга асосан айтиш мумкинки, юридик ўқув юртларида педагогик фаолиятни олиб борувчи ўқитувчи тегишли жараённинг барча босқичларида юксак маданиятга эга эканлигини намоён этиши кеарк. Педагогик маҳорат ва маданият юридик таълимнинг ажралмас атрибутидир. Шу боис юридик таълим жараёнида рўй бераётган янгилик ва ўзгаришлар барча юридик фанлар бўйича шу жумладан, фуқаролик ҳуқуқ курси бўйича ўқитувчилар педагогик жараённинг самарадорлигига эришиш учун барча саъйи ҳаракатларни қилишлари лозим. Замонавий юрист педагог ҳуқуқшунос кадрларни тайёрлаш ва улар малакасини оширишда илғор таълим технологияларини пухта ўзлаштирган тақдирда бугунги кун талабига жавоб берадиган етук кадрларни тайёрлаш имкониятини яратади. Юридик педагогик фаолият бугунги тингловчининг онгу-тафаккуридаги ўзгаришларни уларнинг интилишларини ва инновацион жараёнларни инобатга олган ҳолда амалга оширилиши лозим.

Ўтмишдан фарқли равишда ҳуқуқшунослик соҳасида таълим олаётган тингловчининг у ёки бу предметни ўрганиш доираси тобора кенгайиб бормокда. Агар илгари тингловчи билимларни асосан дарслик, ўқув қўлланма ва тегишли қонун ҳужжатларидан олган бўлса, ўқув жараёнига ахборот коммуникация технологияларининг қўлланилиши, глобал интернет тармоғидан турли хорижий тиллардаги илмий мақолалар, чет эл қонун ҳужжатлари, халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар, ҳуқуқни қўллаш амалиёти материаллари, халқаро тижорат арбитражи, ҳакамлик судлари амалиётидан кенг фойдаланиш имкониятига эга. Шу боис кам меҳнат сарф қилиб кўпроқ натижага эришиши мақсадида тингловчиларни фуқаролик ҳуқуқи фани бўйича билимларини олиш, мустаҳкамлаш ва тегишли малака ва кўникмаларга эга бўлиши учун фуқаролик ҳуқуқий манбашунослик соҳасида бир қатор арзигулик ишлар қилинганлигини эътироф этиш жоиз. Энг муҳими, бўлажак ҳуқуқшунос юридик таълим олиш жараёнида тегишли илмий ва ҳуқуқий манбалардан самарали фойдаланиб бугунги кун тингловчиларига жавоб берадиган кадрлар бўлиб етишишдан иборат. Ўқитувчи ва тингловчини ўзаро ҳаракати эса ўз навбатида уларни

замонавий мутахассис сифатида тайёрлашнинг муҳим омили бўлиб ҳисобланади.

Таълим ислохотлари жараёнида университет тингловчилари билимларини баҳолаш ва назорат қилишнинг асосий мақсади – юқори малакали рақобатбардош, мамлакатимизда ўтказилаётган демократик ва ҳуқуқий ислохотларнинг юқори талабларига, замонавий халқаро стандартларга жавоб бера оладиган юридик кадрларни тайёрлашдир. Қайд этилган Низомга кўра, модул – фаннинг алоҳида соҳасини қамраб олиб ўзида назорат ҳамда касбий жиҳатларни ўзида ифода этади. Уларни ўзлаштириш натижасида тингловчиларда шаклланган билим ва касбий кўникмаларни тегишли тарзда назорат қилиш имкониятини яратади. Тингловчилар билимини баҳолаш ва назорат қилишнинг асосий вазифаси *биринчидан*, тингловчиларда Давлат таълим стандартларига мувофиқ билим, малака ва кўникмаларига мувофиқ билим, малака ва кўникмалар шакллантиришни назорат ва таҳлил этиш, *иккинчидан*, тингловчилар билим, малака ва кўникмаларини баҳолашнинг асосий талабларига амал қилиш, *учинчидан*, тингловчилар томонидан ўқув материалларини тизимли равишда ва ўз вақтида ўзлаштирилишини ташкил этиш ва таҳлил қилиб бориш, *тўртинчидан*, тингловчиларда мустақил ишлаш кўникмасини ривожлантириш, ахборот ресурс манбаларидан самарали фойдаланиш, *бешинчидан*, тингловчилар билимини холис ва адолатли баҳолаш ва уларни ўз вақтида эълон қилиш кабилардан иборат.

Назорат саволлари:

1. Бозор муносабатлари шароитида фуқаролик-ҳуқуқий фанларни ўқитишнинг ўзига хос жиҳатларини изоҳланг?

2. Фуқаролик-ҳуқуқий фанларни ўқитишда қайси интерфаол усулларни қўллаш самаралироқ, фикрингизни амалий мисоллар ёрдамида асосланг?

3. Кейс-стади дарс ўтиш методининг моҳияти ва фуқаролик-ҳуқуқий фанларни ўқитишдаги афзалликларини кўрсатинг?

4. Фуқаролик-ҳуқуқий фанлардан тақдимот (слайд) асосида маъруза ўтишда нималарга эътибор қаратиш зарур?

5. Дарс машғулотларда назарий ва амалий материаллар уйғунлиги қандай таъминланади?

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 2 августдаги ПФ-4459-сонли “Суд тизими ходимларини ижтимоий муҳофаза қилишини тубдан яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2012 й., 31-сон, 355-модда.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2013 йил 28 июнда қабул қилинган “Юридик кадрларни тайёрлаш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори //Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2013 й., 29-сон, 372-модда.
3. Lisisun V.V. Klinicheskoe obrazovanie – effektivnaia model obucheniia pravu // Sudia. 2008. №10.
4. Иқтисодиётни эркинлаштиришни ҳуқуқий таъминлаш муаммолари. Х-А. Рахмонқулов ва бошқ./ проф. О.Оқюлов ва проф. Ш.Н.Рўзиназаровнинг умумий таҳрири остида – Т.: ТДЮУ, 2015. 53 б.
5. Имомов Н.Ф. “Фуқаролик ҳуқуқи”дан “кейс-стади” асосида дарс ўтишининг айрим масалалари/ Ўзбекистон Республикасида юқори малакали юридик кадрлар тайёрлашнинг долзарб масалалари: Республика илмий-амалий конференция материаллари тўплами. – Тошкент: ТДЮУ, 2015. - Б. 63-68.
6. Имомов Н.Ф., Эргашев В.Ё., Ашурова Н.А. Хусусий мулкнинг ҳуқуқий режимини такомиллаштириш. Ахборот-таҳлилий материал. – Тошкент: ТДЮУ, 2016. – 3-4 б.
7. Юридик фан ва таълимни модернизация қилиш масалалари / Мухамедов Ф.Э., Рўзиназаров Ш.Н., Мамасидиқов М.М. – Тошкент: “Komron press”, 2014. – 260 б.
8. Steven Friedland. Teaching Property Law. Professor of Law, Nova Southeastern University Shepard Broad Law Center, Fort Lauderdale, Florida. 2002. – p 582-597.
9. Mary Keenan, Sarah Riches and Vida Allen. Keenan and Riches’ Business Law. Pearson Education Limited. 2011. -p 431,442.
10. Gerald F. Hess, Steven I. Friedland, Michael Hunter Schwartz, and Sophie Sparrow. Techniques for teaching law 2. Carolina Academic Press. 2011. – p 53-101

2-мавзу: Фуқаролик қонун ҳужжатларини ривожланиши ва уларни ҳуқуқни қўллаш амалиётида намоён бўлиш хусусиятлари.

Режа:

2.1. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг ривожланишига умумий тавсиф.

2.2. Фуқаролик қонунчилиги ривожланишининг устувор йўналишлари ва уларни ҳуқуқни қўллаш амалиётида намоён бўлишининг хусусиятлари.

Таянч иборалар: *Фуқаролик кодекси, фуқаролик ҳуқуқи субъектлари ва объектлари, мулк ҳуқуқи, кўчмас ва кўчар мулклар, мажбурият ҳуқуқи, мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш, шартнома ҳуқуқи, шартномалар тизими, интеллектуал мулк, ворислик ҳуқуқи, фуқаролик қонунчилиги ривожланишининг устувор йўналишлари.*

2.1. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг ривожланишига умумий тавсиф.

Миллий ҳуқуқий тизимда Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг роли беқиёсдир. Маълумки, мазкур кодекснинг биринчи қисми Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан 1995 йил 21 декабрда, иккинчи қисми эса 1996 йил 29 августда қабул қилинган. Фуқаролик кодексининг ҳар иккала қисми 1997 йил 1 мартдан кучга кирган. Ушбу кодексни тайёрлаш жараёни далолат берганидек, у кўп йиллик тинимсиз Фуқаролик қонун ижодкорлиги фаолиятининг натижаси, десак муболаға бўлмайди. Унинг лойиҳасини ишлаб чиқишда ва тайёрлашда нафақат мамлакатимиз ҳуқуқшунос олимлари ва амалиётчи мутахассислари, балки ривожланган давлатлар етук ҳуқуқшунос олимлари ҳам жалб қилинганлиги ва бир қатор давлатларда халқаро ҳуқуқий экспертизадан ўтказилганлиги ҳам фикримиз тасдиғидир. Цивилистик тафаккурнинг кодификациялаштирилган қоидаларини ўзида мужассамлаштирган Фуқаролик кодекси бозор муносабатларига монанд бўлган қонун ҳужжати эканлигини намоён этмоқда.

Амалдаги Ўзбекистон Республикаси ФКнинг яратилиш тарихига эътибор берадиган бўлсак, у атоқли цивилист олимлар С.С. Алексеев, А.Л. Маковский, В.Ф. Яковлев, Ю.Г. Басин, М.И. Брагинский, В.Ф. Чигир, М.К. Сулейманов, Х.Р. Рахмонкулов, О.У. Усмонов, Н.С. Кузнецова, А.С. Довгерт, С.А. Хохлов ва бошқалар томонидан тайёрланган МДХ учун

ФКнинг Модел кодекси асосида ишлаб чиқилган³⁹.

Модел кодекси лойиҳаси Санкт-Петербург, Москва ва Голландиянинг Лейден шаҳрида бир неча мартаба муҳокама қилинган. МДХ давлатлари учун тавсиявий тусдаги ушбу Модел кодекси асосида ва Германия техник ҳамкорлик жамияти томонидан Фуқаролик қонун нормаларини ишлаб чиқишда ижодий ҳамкорлик ва кўмак асосида Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси лойиҳаси ишлаб чиқилган.

Айниқса, Германия техник ҳамкорлик жамияти томонидан республикамизда ва Германиянинг Бремен шаҳрида ўтказилган конференция ва семинарларда унинг энг муҳим институтлари, хусусан мулк ҳуқуқи, шартномалар, хўжалик жамиятлари ва бошқаларнинг ҳар томонлама муҳокама этилганлиги унинг нормаларини белгилашнинг самарадорлигига эришишга ёрдам берди. Ўзбекистон Республикасининг янги Фуқаролик кодекси 1199 моддадан иборатдир.

Маълумки, Ўзбекистон Республикасининг амалдаги Фуқаролик кодекси кенгқамровли иқтисодий, ижтимоий, маънавий ва ахлоқий муносабатларни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиши билан бошқа кодекслардан ажралиб туради. Шу билан бирга ФК ижтимоий муносабатларни тартибга солишда, диспозитив йўналтирилганлик, хусусий ишларга бирон-бир кишининг ўзбошимчалик билан аралashiшига йўл қўйилмаслиги, фуқаролик ҳуқуқлари тўсқинликсиз амалга оширилиши каби мезонларга таянадик, бу ҳолат бозор иқтисодиёти қонуниятлари билан ҳамохангдир.

Эътироф этиш лозимки, ФК қабул қилиниб, кучга киритилганидан сўнг ўтган давр (18 йилдан кўпроқ)да ижтимоий муносабатларда содир бўлган ўзгариш, ҳуқуқий тартибга солишдаги изчилликни ошириш ва ҳуқуқий механизмларни янада такомиллаштириш, қонун ҳужжатларидаги дуалистик ёндашувларни ҳамда ҳуқуқий бўшлиқлар ва “оқ доғларни” бартараф этиш мақсадида ФКга ҳам бир қатор ўзгартиш ва қўшимчалар киритилди. Мазкур ўзгаришлар умумий маънода фуқаролик ҳуқуқининг барча институтларига у ёки бу даражада дахлдор бўлиб, улар босқичма-босқичлик ва муайян тизимлилик ҳамда мақсадли йўналтирилганлиги билан ажралиб туради. Шу боис ФКга киритилган ўзгартиришларни уларнинг киритилиш вақти ва санасидан келиб чиқиб эмас, балки ФК қисмлари ва ундаги ҳуқуқий институтлар доирасида таҳлил қилиш мақсадга мувофиқдир.

³⁹<http://pravo.levonevsky.org>

Шу ўринда таъкидлаб ўтиш жоизки, Қитъа ҳуқуқ тизимида икки асосий йўналиш Германия ва Франция фуқаролик қонунчилиги фарқланади. Европа давлатлари ўз фуқаролик қонунчилигини шакллантирганда ушбу давлатлар қонунчилигидан ўрнак олганлар. Фуқаролик ҳуқуқининг роман гуруҳи асосида 1804 йилда қабул қилинган Франция фуқаролик кодекси⁴⁰ (у Наполеон фуқаролик кодекси деган ном билан ҳам машҳур), герман гуруҳи асосида эса 1896 йилда қабул қилинган Германия фуқаролик тузуклари⁴¹ ётади.

I. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг “Умумий қоидалар” бўлими.

Умумий тарзда мазкур бўлимнинг 22 та моддасига турли даврларда қўшимча ва ўзгартишлар киритилган бўлиб, ушбу қўшимча ва ўзгартишларнинг аксарияти, ҳуқуқий тартибга солишнинг янги механизмларини шакллантириш, қонунчиликдаги зиддиятларни бартараф этиш ёки бўшлиқларни тўлдиришга қаратилган.

Жумладан, муайян атамаларни аниқлаштириш ва қонун ҳужжатлари ўртасидаги зиддиятларни бартараф этиш мақсадида ФКнинг 10, 38, 43, 58, 64, 96, 107, 137-138-моддаларини киритиш мумкин. Бунда 10-моддага Республикада ҳакамлик судлари жорий этилиши ва бу борадаги қонунчилик қабул қилиниши муносабати билан “ҳакамлар суди” сўзи “ҳакамлик суди” сўзи билан алмаштирилган бўлса, 38-модда қайд этилиши керак бўлган фуқаролик ҳолати ҳужжатлари аниқлаштирилди

Бунда фарзандликка олиш, оталикни белгилаш, исм ва ота исмини ўзгартириш, жинснинг ўзгартирилиши каби ҳолатлар асосий тўртта ҳужжат: туғилиш, ўлим; никоҳ тузилганлиги ва никоҳдан ажралишга тегишли ўзгартишлар киритиш йўли билан ифодаланадиган бўлди. ФКнинг 43-моддаси 3-қисмига эса, жойлашган ери атамаси аниқлаштирилиб қавс ичида почта манзили ибораси киритилди ва шу асосда почта манзилини аниқ кўрсатиш ҳам юридик шахснинг устави ва бошқа таъсис ҳужжатларида ифодаланиши лозим бўлган талаб сифатида назарда тутилди. Бундай аниқлаштириш эса ўз навбатида, юридик шахсларга ёзма мурожаатларни юбориш, улар тузилган шартномаларда аниқ манзилларни акс эттириш каби муносабатлар учун муҳим аҳамият касб этди. 58-моддадаги “акциядорлар

⁴⁰ Dernière modification du texte le 18 février 2015 - Document généré le 06 mars 2015 - Copyright (C) 2007-2008 Legifrance

⁴¹ Қаранг: Ernest Joseph Schuster. The principles of German Civil law// Bibliolife, 2015, -754 p

жамияти” ибораси амалдаги қонунчиликда атамаларни бир хиллаштириш мақсадида “акциядорлик жамиятлари” ибораси билан, 58-модданинг 10-қисмидаги “мустақил эксперт текширувидан ўтказилиши керак” ибораси эса, “баҳоловчи ташкилот томонидан баҳоланиши керак” ибораси билан алмаштирилган. ФКнинг 64-моддасидаги “акциядорлар жамияти” ибораси ҳам худди шу мақсадда “акциядорлик жамиятлари” ибораси билан алмаштирилди.

ФКнинг 96-моддаси 3-қисмидан “тақдим этувчига деб номланган қимматли қоғозлар” чиқарилди ва бу ҳолат банк қонунчилигида рўй берган ўзгаришлар билан боғлиқдир. Чунки, тақдим этувчига деб номланган қимматли қоғозлар эгасининг номи ёзилган қимматли қоғозларга нисбатан ҳимояси заифлиги ва банк муомаласида ноҳақликлар келтириб чиқаришининг олдини олиш учун муомаладан чиқарилди. 97-модданинг 2-қисмидаги “розилиги” сўзи эса “рухсати” сўзи билан алмаштирилиб, интеллектуал мулк объектига нисбатан мутлақ ҳуқуқ эгаларининг ваколатлари янада аниқлаштирилди, уларнинг асардан фойдаланишни учинчи шахсга топшириш борасидаги хатти-ҳаракатларига нисбатан ҳуқуқий атама қўлланилди⁴².

ФКнинг 107 ва 138-моддаларига киритилган ўзгартириш аниқловчи характерига эга бўлиб, бунда битимга, шу жумладан ишончномага муҳр босиш ҳаракатини аниқлаштириш мақсадида, муҳр босиш муҳр мавжуд бўлганда амал қилиш лозим бўлган талаб эканлиги белгиланган.

ФКнинг 137-моддасидаги “кашфиётчиларга” атамаси “ихтирочиларга” атамаси билан алмаштирилди. Зеро, амалдаги қонунчиликда кашфиётларнинг тушунчаси ва уларга нисбатан нормалар мавжуд бўлмаган ҳолда, “кашфиётчиларга” иборасининг қўлланилиши мантиқий ва ҳуқуқий асосга эга эмас эди.

Фуқаролик қонунчилигидаги янги нормалар ва новеллалар сифатида ФКнинг 15, 40, 44, 46, 48, 53-55, 57, 64-65, 68, 75, 77, 83, 136-моддаларни киритиш мумкин.

Албатта 15-моддага киритилган ўзгартириш билан бир вақтда ФКнинг 990 ва 991-моддаларига ҳам қўшимча ва ўзгартириш киритилиб, янги новелла сифатида давлат органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ёки ушбу органлар мансабдор шахсларининг ғайриқонуний ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги), шу жумладан давлат органи ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари томонидан қонун ҳужжатларига мувофиқ бўлмаган ҳужжат чиқарилиши натижасида фуқарога

⁴² Оқюлов О., Рўзиназаров Ш.Н., Имомов Н.Ф., Бабаев Ж.И. Фуқаролик қонунчилигининг ривожланиши ва такомиллаштириш истикболлари. – Тошкент: ТДЮУ, 2016. – 11-12 б.

ёки юридик шахсга етказилган зарар нафақат давлат томонидан ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи томонидан, балки тегишли мансабдор шахсларнинг айби билан етказилган зарарларни қоплаш суднинг қарори билан шу мансабдор шахслар зиммасига юкланиши мумкинлиги белгиланди. Эндиликда зарарни қоплаш мажбурияти давлат органи билан бирга, мансабдор шахснинг зиммасига юкланишига оид тартиб жорий этилди.

Таъкидлаш лозимки, республикамизнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишида юридик шахслар алоҳида ўрин тутди. Юридик шахслар ишлаб чиқариш, саноат, қишлоқ хўжалиги ва хизмат кўрсатишнинг барча соҳаларида етакчи куч ва иқтисодий муомаланинг асосий субъекти ҳисобланади. Бинобарин, капиталлар, иш кучи ва меҳнат сарфини бирлаштириш юридик шахсларнинг иқтисодий имкониятларини оширади ва бу ўз навбатида иқтисодий самарадорликни таъминлайди. Юридик шахслар нафақат иқтисодий муомалани таъминлашга хизмат қилувчи субъект балки, ижтимоий ҳимоя ва иш ўринларини яратувчи субъект сифатида ҳам аҳамиятлидир. Шу билан бирга юридик шахсларнинг иқтисодий муомаладаги фаолиятини фуқароларнинг бу муносабатларидаги иштирокига нисбатан қулай ва ҳар томонлама самарали воситалар орқали тартибга солиш мумкинлиги ҳам халқаро иқтисодий муаммоларнинг интеграциялашуви жараёнида эътиборга молик ҳолат сифатида баҳоланади. Шу муносабат билан ФК кучга киритилганидан кейинги даврларда унинг юридик шахсларга оид умумий нормаларига ҳам бир қатор муҳим ҳамда концептуал аҳамиятга молик қўшимча ва ўзгартишлар киритилди. Хусусан, ФКнинг 40-моддаси 5-қисмига киритилган ўзгартириш асосида, юридик шахслар илгаригидек нафақат уюшмалар (иттифокларга), балки бошқа бирлашмаларга ҳам қонунга мувофиқ бирлашишлари мумкинлиги белгиланди. Юридик шахсларнинг турларига берилган бундай имконият ва улар манфаатларини таъминлашнинг кенгайтирилган йўллари ҳозирда улар томонидан турли хилдаги ассоциациялар, трансмиллий компаниялар ҳамда бошқа бирлашмаларга бирлашиш имкониятини бермоқда⁴³.

Ўзбекистон Республикасининг 2007 йил 13 апрелдаги қонуни билан ФКнинг 44-моддаси 2-қисмига тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш ва бу борадаги тўсиқларни бартараф этиш ҳамда расмийликларни камайтириш мақсадида амалиётга жорий этилган, юридик шахсларни рўйхатдан ўтказишнинг янги тартиби бўлган “хабардор қилиш тартибида”

---

⁴³ Mary Keenan, Sarah Riches and Vida Allen. Keenan and Riches' Business Law. PearsonEducationLimited. 2011. -p 152

рўйхатдан ўтказишни рад этиш фақат қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга оширилиши назарда тутилди.

Юридик шахсларнинг жойлашган ерини белгилашнинг янги тартиби сифатида ФКнинг 46-моддаси янги 4-қисми билан бойитилиб, юридик шахс ўзи билан бўладиган алоқа амалга ошириладиган почта манзилига эга бўлиши лозим ҳамда ўзининг почта манзили ўзгарганлиги тўғрисида ваколатли давлат органларини хабардор этиши шартлиги қонунда мустаҳкамланди.

Юридик шахслар институтига киритилган энг муҳим ўзгаришлардан бири бу юридик шахсларнинг жавобгарлиги билан боғлиқ янги қоидалар ҳисобланади. Мазкур қўшимча ва ўзгартириш натижасида юридик шахс ва унинг муассислари ёки мулкдорининг юридик шахс мажбуриятлари юзасидан жавобгарлигини белгилашнинг муҳим ҳолатлари аниқлаштирилди. Жумладан, дастлаб қабул қилинган ФК 48-моддасининг 4-қисмида юридик шахс ҳаракатлари учун жавобгар шахслар доирасига муассис, юридик шахс мол-мулкнинг эгаси, шу юридик шахслар учун мажбурий кўрсатмалар бериш ҳуқуқига эга ёки унинг ҳаракатларини белгилаш учун бошқа имкониятларга эга бўлган ўзга шахслар киритилган бўлса, киритилган ўзгартиришлар натижасида жавобгарлик субъектлари ҳамда уларнинг айнан қайси ҳолатлар учун жавобгарлиги аниқлаштирилди. Жумладан, бунда жавобгарлик субъекти юридик шахс учун мажбурий кўрсатма бериш ҳуқуқига эга муассис ва ғайриқонуний ҳаракатлари туфайли жавобгарлик келиб чиққан юридик шахс мулкдори бўлиши белгиланди. Қолаверса, муассис ва мулкдор фақат юридик шахсларнинг таъсис ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллардаги мажбурий кўрсатмалар бериш ҳуқуқига эгаллиги назарда тутилди. Бундан ташқари ФКнинг 48-моддасига 6-қисм сифатида киритилган нормага кўра, бундай муассис ва мулкдор юридик шахс банкрот бўлишини олдиндан билиб, ўз ҳуқуқидан ана шу мақсадда фойдаланган ҳоллардагина юридик шахснинг ночорлиги (банкротлиги) учун жавобгар бўлиши назарда тутилди. Жавобгарликнинг бу тарзда ифодаланиши хорижий мамлакатлар қонунчилигида ҳам учрайди⁴⁴

Юридик шахсларни тугатиш субинститутига оид ФК нормаларига турли йилларда (1999, 2003, 2007, 2014 йиллар) бир қатор ўзгартиришлар киритилган. Хусусан, юридик шахсни тугатиш асосларини аниқлаштириш мақсадида ФКнинг 53-моддаси 2-қисми 2-банди аниқлаштирилиб, қуйидаги янги асослар киритилган:

---

⁴⁴ Қаранг: Hamilton Robert W. The Law of Corporations. 3-th edition. – St. Paul, Minn., USA: West Publishing Co., 1991.

1) олти ой мобайнида (савдо ва савдо-воситачилик корхонаси эса - уч ой мобайнида) банк ҳисобварақлари бўйича пул операцияларини ўтказиш билан боғлиқ молия-хўжалик фаолияти амалга оширилмаган, деҳқон ва фермер хўжаликлари бундан мустасно;

2) давлат рўйхатидан ўтказилган пайтдан эътиборан бир йил ичида устав фонди таъсис ҳужжатларида назарда тутилган миқдорда шакллантирилмаган тақдирда.

Бундай ўзгартириш, хўжалик ва тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишда юридик шахсларнинг фаол ҳаракатда бўлишларини таъминлаш ҳамда паст рентабелли корхонлар ёки ўз фаолиятини доимий равишда амалга оширмайдиган юридик шахсларнинг иқтисодий муомала учун номақбул эканлиги сабабли уларни тугатиш зарурлигидан келиб чиқади.

ФКнинг 54-моддасига 2007 йил 14 декабрдаги ЎРҚ-127-сонли қонуни билан қўшимча ва ўзгартиришлар киритишдан олдин юридик шахсни тугатишда тугатувчи (тугатиш комиссияси)ни тайинлаш бевосита юридик шахсларни давлат рўйхатидан ўтказувчи орган билан келишган ҳолда тайинланиши назарда тутилган эди. Киритилган қўшимча ва ўзгартиришлардан кейин эса, тугатиш фақат суднинг қарори билан амалга оширилаётгандагина тугатувчи юридик шахсларни давлат рўйхатидан ўтказувчи орган билан келишилган ҳолда тайинланиши амалиёти жорий этилди. Бундан ташқари, илгари тугатиш ишлари фақат тугатиш комиссияси томонидан олиб борилиши қатъий белгиланган бўлса, қўшимча ва ўзгартиришлари киритилганидан сўнг янги ҳуқуқий категория – “тугатувчи” категорияси киритилди ва тугатувчи сифатида иккита шахс – тугатиш комиссияси ёки жисмоний шахс тайинланиши белгиланди. Хусусий мулкнинг устуворлиги ва хусусий тадбиркорликка кенг имтиёзлар хорижий мамлакатлар қонунчилигида ҳам назарда тутилганлигини кўришимиз мумкин⁴⁵.

ФКнинг 55-моддасига айнан 2007 йил 14 декабрдаги ЎРҚ-127-сонли қонуни билан бир қатор атамалар ва ҳолатлар аниқлаштирилди ҳамда янги новелла киритилди. Жумладан, 55-модданинг 1-7-қисмларидаги “тугатиш комиссияси” атамаси ФКнинг 54-моддаси 2-қисмига киритилган ўзгартиришлардан келиб чиқиб “тугатувчи” атамаси билан алмаштирилди ҳамда 55-модданинг 4 ва 7-қисмлари 54-моддаси 2-қисмига ҳамоҳанг тарзда юридик шахсни тугатиш тўғрисидаги қарор суд томонидан қабул қилинган тақдирда, “оралиқ тугатиш баланси” ва “тугатиш баланси” юридик шахсларни давлат рўйхатидан ўтказувчи орган билан келишилган ҳолда

⁴⁵ Қаранг: Chan M.F., Simester A.P. Equity and the Priority of Property Law // New Zealand Journal of Law and Policy. –1991. –Vol.6.

тасдиқланиши киритилди. Бундан ташқари, 55-моддага янги 10-қисм сифатида “давлат рўйхатидан ўтказилган пайтдан эътиборан молия-хўжалик фаолиятини амалга оширмаётган корхоналарни тугатиш, шунингдек уларни муассислари йўқлигида тугатиш таомили ва хусусиятлари қонун ҳужжатлари билан тартибга солиниши” қондаси киритилди.

Маълумки, юридик шахслар тугатишда юридик шахсларнинг ночорлиги (банкротлиги) институти алоҳида аҳамиятга эга. Бозор муносабатларининг ривожланиб бориши билан банкротлик таомиллари ҳам ривожланиб бориши, “Банкротлик тўғрисида”ги Қонуннинг янги авлоди амал қилаётганлиги ва банкротлик қонунчилигини такомиллашиб бориши билан ҳамоҳангликда ФКдаги банкротликка оид битта модда – 57-моддага ҳам қўшимча ва ўзгартишлар киритилган. Хусусан, банкротликка оид ФКда белгиланган умумий қондани аниқлаштириш ҳамда илгари амалда бўлган ҳамда бозор муносабатларининг ривожланиш қонуниятларига жавоб бермайдиган қоида – юридик шахс ўзининг ночорлиги ҳақида кредиторлар билан бирга қарор қабул қилиши ўрнига, банкротлик аломатлари мавжуд бўлганда бу ҳақда судга мурожаат қилиши киритилди (ФКнинг 57-моддаси 3-қисми). Банкротлик фақат суднинг қарори билан белгиланиши ва унинг тартиби махсус қонун билан белгиланиши ФКнинг 57-моддаси 4-қисмига ўзгартиш ва қўшимча сифатида киритилди.

2014 йил 6 майда Ўзбекистон Республикасининг янги таҳрирдаги “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги ЎРҚ-370-сонли Қонуни қабул қилиниши муносабати билан ФКнинг акциядорлик жамиятиларига оид нормаларига ҳам ўзгартиш ва қўшимчалар киритилди. Жумладан, янги таҳрирдаги акциядорлик жамиятлари тўғрисидаги қонунда акциядорлик жамиятлари илгаригидек турларга, яъни очик ва ёпиқ турларга бўлиниши амалиёти қабул қилинмади. Шу муносабат билан ФКнинг 65 (очик акциядорлик жамияти) ва 66 (ёпиқ акциядорлик жамияти)-моддалари кодексдан чиқарилди⁴⁶.

ФКнинг 68-моддасига “акцияларнинг” атамасидан кейин қавс ичига “улушнинг” сўзи киритилиб, атама аниқлаштирилди.

Ўзбекистон Республикасининг 2004 йил 30 апрелдаги 621-П-сон Қонуни билан ФКнинг 75-моддаси жамоат фондлари моддасига бир қатор ўзгаришлар киритилди:

1) фонднинг номи “ижтимоий фондлар” атамаси “жамоат фондлари” атамаси билан ўзгартирилди;

---

⁴⁶Ўзбекистон Республикасининг 2014 йил 14 майдаги ЎРҚ-372-сонли Қонунига асосан ўз кучини йўқотган — ЎР ҚХТ, 2014 й., 20-сон, 222-модда

2) фонднинг мол-мулкини шакллантиришнинг янги манбаси – васият қилувчи томонидан ўтказилган мол-мулк киритилди;

3) фонд мол-мулкдан фойдаланиш аниқлаштирилиб, ундан маъмурий харажатларни қоплаш учун фойдаланиш қоидаси белгиланди;

4) фонднинг тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиши ҳамда тижорат ташкилотларининг устав фондидаги иштироқи асослари ва тартиби аниқлаштирилди;

5) фонднинг уставида киритилиши лозим бўлган маълумотлар доираси кенгайтирилди ва аниқ белгиланди;

6) фонд турлари ҳуқуқий ҳолатининг хусусиятлари қонун ҳужжатларида белгиланиши мустаҳкамланди.

Бу қўшимча ва ўзгартишлар, аввало “ижтимоий фонд” номининг жуда мавҳум ва ноаниқлиги сабабли, “жамоат фонди” номига алмаштирилганлиги ҳамда унинг фаолиятини ташкил этиш ҳамда амалга ошириш қоидаларининг яна аниқлаштирилиши билан боғлиқдир⁴⁷.

Ўзбекистон Республикасининг 2000 йил 15 декабрдаги 175-П-сон Қонуни билан эса, ФКнинг юридик шахсларнинг алоҳида ташкилий-ҳуқуқий шакли ҳисобланган “Юридик шахслар бирлашмалари” номли 77-моддаси янги таҳрирда қабул қилинди. Натижада аввалги қоидалардан тубдан фарқ қилувчи янги новеллалар юридик шахслар бирлашмаларига нисбатан жорий этилди:

Биринчидан, юридик шахслар турларидан келиб чиқиб юридик шахслар бирлашмаларини ташкил этиш фарқланди. Яъни, илгари умумий тартибдан фарқли равишда тижорат ташкилотларининг ва нотижорат ташкилотларининг юридик шахс бирлашмаларини ташкил этиши алоҳида нормаларда ифодаланди.

Иккинчидан, аввалги қоидаларда юридик шахслар бирлашмалари фақат уюшма (иттифоқ) шаклида мавжуд бўлиши назарда тутилган бўлса, киритилган ўзгаришлар юридик шахслар бирлашмаларининг тури қонун билан чекланмаслигидан келиб чиқиб, юридик шахс бирлашмалари уюшмалар (иттифоқлар) ва ўзга бирлашмалар шаклида ташкил этилиши белгиланди.

Учинчидан, юридик шахслар бирлашмаларининг нотижорат ташкилот туридаги юридик шахс эканлиги қатъий ўрнатилди.

Тўртинчидан, тижорат ташкилотларининг юридик шахслар бирлашмаларини ташкил этиш мақсади сифатида янги қоида “ўзларининг тадбиркорлик фаолиятларини мувофиқлаштириш, шунингдек муштарак

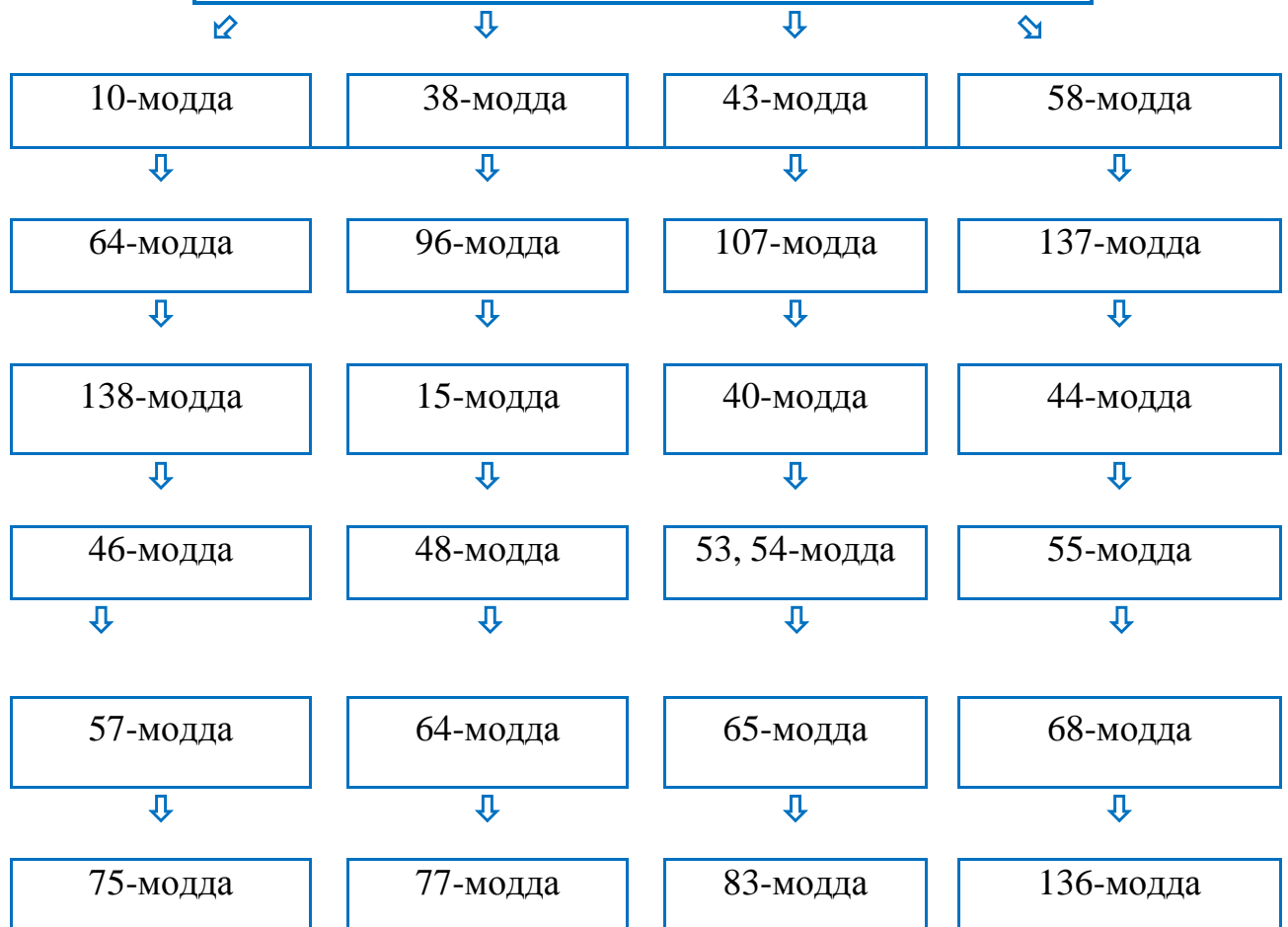
⁴⁷ Оқюлов О., Рўзиназаров Ш.Н., Имомов Н.Ф., Бабаев Ж.И. Фуқаролик қонунчилигининг ривожланиши ва такомиллаштириш истикболлари. – Тошкент: ТДЮУ, 2016. – 19-20 б.

мулкый манфаатларини ифода этиш ҳамда ҳимоя қилиш мақсади” аниқлаб қўйилди.

Мол-мулкнинг тури сифатида кўчмас мулкнинг тушунчасини ифодаладиган ФКнинг 83-моддаси 2-қисми аниқлаштирилиб, кўчмас мулк объектлари санаб ўтилгани ҳолда, кўчмас мулк объектларининг барчаси учун хос бўлган умумий хусусият – “ер билан узвий боғланганлик, яъни белгиланган мақсадига номутаносиб зарар етказмаган ҳолда жойини ўзгартириш мумкин бўлмаслик” қоидаси киритилди. Аввалгидан фарқли равишда кўчмас мулк объектлари доираси қатъий белгиланмасдан, бу рўйхат очик қолдирилди ва белгиланган мезонга мос келадиган ҳар қандай объект кўчмас мулк бўлиши мумкинлиги ўрнатилди.

Нотариал тасдиқланган ишончномаларга тенглаштирилган ишончномаларга оид қоидаларни назарда тутувчи ФКнинг 136-моддасига аниқлик киритилиб, шу усулда тасдиқланадиган ишончномалардан “автомототранспорт воситаларини бошқариш ва тасарруф этиш ҳақидаги ишончномалар мустасно эканлиги” киритилди. Бошқа айтганда, автоматотранспорт воситаларини бошқариш ва тасарруф этиш ҳақидаги ишончномалар ФКнинг 136-моддасида назарда тутилган шахслар томонидан тасдиқланиши мумкинлиги бекор қилинди.

I. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг “Умумий қоидалар” бўлимига киритилган ўзгартиш ва қўшимчалар
(жаъми 22 та моддага)

II. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг “Мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқлар” бўлими.

Фуқаролик кодексининг мазкур бўлимидаги 10 та моддага қўшимча ва ўзгартишлар киритилган. Яъни, 83, 205-206, 211-212, 214-215, 219, 221, 229-моддаларига бозор муносабатлари шароитида хусусий мулкнинг ҳуқуқий режимини такомиллаштириш нуқтаи назаридан бир қатор қўшимча ва ўзгартишлар киритилган.

Жумладан, ФКнинг 83-моддаси 2-қисмига кўчмас мулк жумласига қандай объектлар кириши санаб ўтилиб, ушбу рўйхат очиқ қолдирилган ҳолда, қуйидаги қўшимча қўшилди: “ер билан узвий боғланган бошқа мол-мулк, яъни белгиланган мақсадига номутаносиб зарар етказмаган ҳолда жойини ўзгартириш мумкин бўлмайдиган объектлар киради”. Мазкур

ўзгартириш кўчмас мулк тушунчасини янада аниқлаштиришга хизмат қилди⁴⁸.

Маълумки, мулкый ҳуқуқлар ҳам доим шахсга бериладиган муайян имкониятлар ва чегараларни ифодалайди. Бундай ҳолат Англия ҳуқуқи ўзига хос тарзда ифоладанади. Масалан, Англия ҳуқуқига кўра, махсус юридик ҳуқуқларнинг пайдо бўлиши, ўша ҳуқуқларнинг ҳам вертикал, ҳам горизонтал чегараларидаги чекловларни ифодалаш учун осондир. Ўша вақт давомидаги горизонтал чегараларни ҳам ҳисобга олиш керак бўлади. Масалан мулкга эгалик қилиш ҳуқуқи 2 даврга бўлинади: ҳозирги ва келажакдаги. Вертикал чегаралар эса шу вақтдаги нуктада киритилган чегараларнинг мутлақ бўлмаган ҳуқуқ тушунчасини ўз ичига олади. Ўз мулкига бўлган ҳуқуқ тушунчаси, масалан, ўз мулкига бўлган эгалик ҳуқуқини ифодалайди. Бу чекловларни бошқача йўл билан тасвирлайдиган бўлсак, мулк эгасининг шу мулк билан боғлиқ кўплаб вазифа ва мажбуриятлари мавжуд.⁴⁹

ФКнинг 205-моддасига киритилган қўшимча ва ўзгартишга кўра, мулк ҳуқуқи бекор қилинганда олиб қўйилаётган мол-мулкнинг қийматини белгилашнинг янги тартиби жорий қилинди. Илгари бундай мол-мулкнинг қиймати “мулк ҳуқуқи бекор бўлган пайтда амал қилиб турган шу ёки шунга ўхшаш мол-мулкнинг баҳоси асосида белгиланиши” қондаси амал қилган бўлса, ўзгартиш ва қўшимчалар киритилгандан сўнг мазкур умумий ва мавҳум ҳамда ҳуқуқни қўлловчи учун чалкашликлар ҳамда бир вазият учун турли хилдаги ёндашувларни бартараф этилиб, бундай мол-мулкнинг қиймати баҳоловчи ташкилот томонидан мулк ҳуқуқи бекор қилинган пайтда белгиланиши ўрнатилди. Бу ҳолат судларнинг ишини янада енгиллаштириш ва улар томонидан ФКнинг 205-моддаси 1-қисмини бир хилда қўллаш даражасини янада оширишга хизмат қилди.

ФКнинг 206-моддасига Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 15 майдаги “Хусусий мулк, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ишончли ҳимоя қилишни таъминлаш, уларни жадал ривожлантириш йўлидаги тўсиқларни бартараф этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони талабларидан келиб чиқиб қўшимча ва ўзгартишлар киритилган⁵⁰. Жумладан, 206-модданинг 1-қисмига “тенг мол-мулк берилди” ибораси мулкдор ҳуқуқларини янада мустаҳкам кафолатлаш

⁴⁸ Эргашев В.Ё., Имомов Н.Ф. Кўчмас мулк объектлари. – Тошкент: ТДЮУ, 2015. – 18 б.

⁴⁹ Steven Friedland. Teaching Property Law. Professor of Law, Nova Southeastern University Shepard Broad Law Center, Fort Lauderdale, Florida. 2002. – p 582-597.

⁵⁰ Ўзбекистон Республикасининг 2015 йил 20 августдаги ЎРҚ-391-сонли Қонуни таҳририда — ЎР ҚХТ, 2015 й., 33-сон, 439-модда

мақсади “тенг қимматли мол-мулк мулк ҳуқуқи асосида берилади” ибораси билан алмаштирилди.

ФКнинг 206-моддаси 2012 йил 24 сентябрдаги “Хусусий мулкни ҳимоя қилиш ва мулкдорлар ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”ги ЎРҚ–336-сонли Қонуни, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2006 йил 29 майдаги 97-сонли қарори билан тасдиқланган “Давлат ва жамоат эҳтиёжлари учун ер участкаларининг олиб қўйилиши муносабати билан фуқароларга ва юридик шахсларга етказилган зарарларни қоплаш тартиби тўғрисида”ги Низом билан мувофиқлаштириш ҳамда бозор қонуниятлари талабларига мослаштириш мақсадида 2-3-қисмлар билан тўлдирилди. Бунда олиб қўйилаётган мол-мулкнинг у ёки бу турдаги эмас, айнан бозор қийматида аниқланиши ва бу баҳоловчи ташкилотлар томонидан амалга оширилиши, бозор қиймати бевосита ушбу мол-мулкни олиб қўйишдан олдинги ҳолатга кўра ёки келгусида олиб қўйилиши ҳақидаги хабар мол-мулкнинг ва ер участкасига бўлган ҳуқуқнинг бозор қийматига таъсир қилган пайтдаги ҳолатга кўра аниқланиши киритилди. Шунингдек, олиб қўйилаётган ер участкасидаги уйни, бошқа иморатларни, иншоотларни ёки экинларни бузиб ташлашга зарарларнинг ўрни бозор қиймати бўйича олдиндан ва тўлиқ қоплангунига қадар йўл қўйилмаслиги белгиланди.

ФКнинг 211-моддасига киритилган қўшимча ва ўзгартишлар кўп квартирали уйдаги турар жойлар ва яшаш учун мўлжалланмаган жойлар мулкдорларининг умумий мол-мулкига доир қоидалар ва умумий мулкнинг ҳуқуқий режимини аниқлаштириш мақсадида ифода этилди. Жумладан, мазкур модданинг 1-қисми кўп квартирали уйдаги турар жойлар ва яшаш учун мўлжалланмаган жойлар мулкдорларнинг умумий мол-мулки объектлари доираси кенгайтирилиб, уларнинг тўлиқ рўйхати санаб ўтилган ва бу рўйхат қатъий тус касб этган. Ушбу модданинг 2-3-қисmlарига эса атамаларни аниқлаштириш ва норма мазмунини янада тушунарли талқин этилишига қаратилган қўшимча ва ўзгартишлар киритилган. Яъни, аввалги таҳрирда “уйнинг умумий мол-мулкига эгалик ҳуқуқидаги квартира эгалари” атамаси “кўп квартирали уйдаги умумий мол-мулкка эгалик ҳуқуқидаги турар жойлар ва яшаш учун мўлжалланмаган жойлар мулкдорлари” атамаси билан алмаштирилган бўлса, 3-қисмдаги айрим ноаниқ атамалар ҳам аниқлаштирилган.

ФКнинг 212-моддаси 4-қисмига киритилган ўзгартириш киритилиб, ўзбошимчалик билан қурилган иморатга нисбатан суд томонидан мулк ҳуқуқини бериш асоси аниқлаштирилган ва критилган ўзгартишга мувофиқ, фақатгина ўзбошимчалик билан қурилган иморат ер участкаси иморатни қурган шахсга белгиланган тартибда келгусида бериладиган бўлсагина

эътироф этилиши мумкинлиги белгиланди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2006 йил 30 декабрдаги 272-сонли қарори билан тасдиқланган “Якка тартибда уй-жой қурилиши тўғрисида”ги Низом ва Ўзбекистон Республикаси Давлат мулкани бошқариш давлат қўмитасининг 2011 йил 9 декабрдаги 01/09-18/13-сон қарори билан тасдиқланган “Якка тартибда уй-жой қуриш (деҳқон хўжалигини юритиш) учун ер участкаларига мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилиш ҳуқуқини реализация қилиш бўйича очик аукцион савдоларини ташкил этиш ва ўтказиш тартиби тўғрисида”ги Низомларда ер участкалари туман ҳокимликлари томонидан берилиши назарда тутилган бўлиб, ўзига қарашли бўлмаган ер участкасида ўзбошимчалик билан иморат қурган шахсга кейинчалик шу ер участкаси иморат қуриш (якка тартибда уй-жой қуриш) учун туман ҳокимининг қарори асосида берилганидан сўнг суд шу шахснинг иморатга нисбатан ҳуқуқини эътироф этиш ҳақида қарор қабул қилиниши мумкин.

Республика мулки ва муниципал мулкнинг ҳуқуқий режимини белгилашга оид ФКнинг 214-215-моддалари 4-қисмларидан республика мулкнинг шаклланиш манбалари таркибидан “йиғимлар” номли манба чиқарилди. Айнан “йиғимлар” сўзи ФКнинг 221-моддаси 1-қисмидан ҳам чиқарилди.

ФКнинг 219-моддасига киритилган ўзгартиш нормани янада тушунарли қилиш ундаги атамалар ва ибораларни аниқлаштиришга қаратилган. Жумладан, мазкур модданинг 1-қисмидаги битта жумла, норманинг мазмунини аниқлаштириш нуқтаи назардан иккита жумлага бўлиб, шакллантирилган.

ФКнинг 229-моддаси 4-қисмига ўзгартиш киритилиб, ФКнинг 96-моддаси 3-қисми қоидаларидаги каби “тақдим этувчига деб ёзилган қимматли қоғозлар” ибораси чиқарилди.

Хорижий мамлакатларда, хусусан, Франция гражданлик кодексининг 2-титутли “мулк тўғрисида” – деб номланади⁵¹. ФГКнинг 544-моддасига кўра, мулк ашёдан янада мутлақ тарзда фойдаланиш ва уни тасарруф этиш ҳуқуқи бўлиб, бундай фойдаланиш қонун ёки регламент билан тақиқланган бўлмаслиги лозим.

Германия гражданлик кодекси (тузук)да фуқаролик ҳуқуқи катта бўлимлар китоб шаклида жамланиб у 5 та китобдан яъни, умуй қисм, мажбурият ҳуқуқи, ашё ҳуқуқи, оила ҳуқуқи, мерос ҳуқуқидан иборат. Хусусан ГГКнинг учинчи қисми ашёвий ҳуқуқлар деб номланиб у 9

---

⁵¹ Қаранг: Henry Dyson. French property and inheritance law//Oxford University Press 2003, - 469 p.

бўлимдан иборат. Улар “Ер участкаларига оид умумий қоидалар”, “Мулк ҳуқуқи”, “Ворислик ҳуқуқи”, “Сервитут”, “Имтиёзли харид ҳуқуқи”, “Ашёвий ҳуқуқлар”, “Ипотека”, “Ер ва рента қарзлари”, “Кафолат ҳуқуқи”⁵² каби бўлимлардир.

**II. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг
“Мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқлар” бўлимига
киритилган ўзгартиш ва қўшимчалар
(жаъми 10 та моддага)**

83-модда	⇐	⇒	205-модда
206-модда	⇐	⇒	211-модда
212-модда	⇐	⇒	214-модда
215-модда	⇐	⇒	219-модда
221-модда	⇐	⇒	229-модда

**III. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг
“Мажбурият ҳуқуқи” бўлими.**

1-Кичик бўлим. Мажбуриятлар тўғрисида умумий қоидалар

Мажбуриятлар тўғрисидаги умумий қоидалар кичик бўлимнинг фақатгина 6 та моддасига қўшимча ва ўзгартишлар киритилган. Мазкур қўшимча ва ўзгартишлар ҳам фақат мажбуриятлар бажарилишини таъминлашнинг ўзига хос усули бўлган гаровга оид нормаларни такомиллаштириш мақсадида амалга оширилган. Маълумки, кейинги йилларда мамлакатимизда ипотека муносабатларининг ривожланиши ҳамда 2006 йилда “Ипотека тўғрисида” ги Қонунининг қабул қилиниши ҳамда гаров муносабатларининг такомиллашиши натижасида ФКнинг гаровга оид нормаларидаги такрорлашларни бартараф этиш ҳамда бўшлиқларни тўлдириши мақсадида қўшимча ва ўзгартишлар киритилди. Жумладан, ФКнинг 269-моддаси 2-қисмидаги “ипотека билан белгиланган мол-мулк”

⁵² Қаранг: Ernest Joseph Schuster. The principles of German Civil law// Bibliolife, 2015, -754 p

ибораси “Ипотека тўғрисида” ги Қонуннинг 4-моддаси 2-қисми сифатида “Ипотека белгиланган мол-мулк, агар ипотека тўғрисидаги шартномада бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, ипотекага қўювчининг эгалигида ва фойдаланишида қолади” қондаси киритилиши муносабати билан ФКдан чиқарилди⁵³.

ФКнинг 269-моддаси 3-қисмига, шунингдек 288-моддаси 4-қисмига 2015 йил 20 августдаги ЎРҚ-83-сонли Қонуни билан “муҳрланган” ва “муҳрларини босиб” сўздан кейин қавс ичида муҳр мавжуд бўлган тақдирда ибораси қўшимча қилинди ва муҳр мавжуд бўлмаган ҳолларда гаров нарчаси гаровга қўювчида қолдирилганда муҳрлаш талаб этилмаслигини англатадиган бўлди.

ФКнинг 279-моддаси 2-қисми қатъий қоида сифатида ундирувни гаровга қўйилган мол-мулкка қаратишни рад этиш асослари келтирилган эди. Ўзгартиш ва қўшимча сифатида “қонунда белгиланган ҳоллар бундан мустасно” қондасининг киритилиши эса бу қатъий ва ёпиқ норманинг ҳам ўзгариши олиб келди ва қонунда назарда тутилган ҳолларда ФКнинг 279-моддаси 2-қисмида кўрсатилган асослар мавжуд бўлган вазиятларда ҳам ундирувни гаровга қўйилган мол-мулкка қаратиш рад этилмаслиги мумкинлиги йўлга қўйилди.

ФКнинг 280-моддаси 2-қисмини аниқлаштириш ва тарафлар ўртасида тузилган шартноманинг шартлари устуворликка эгалигини белгилаш мақсадида “қондиришга” сўздан кейин “агар бу гаров тўғрисидаги шартномада назарда тутилган бўлса ёхуд” ибораси киритилди. Бундай қўшимча киритилишидан мақсад, гаровга олувчининг талабини гаровга қўйилган қўчмас мол-мулк ҳисобидан судга мурожаат қилмасдан қондириш асоси аввалги таҳрирдаги каби фақатгина тарафларнинг ундирувни гаров нарчасига қаратиш учун асослар вужудга келганидан кейин ўзаро нотариал тасдиқланган келишуви эмас, балки тарафлар ўртасидаги гаров шартномасида бундай шартнинг мавжудлиги ҳам ҳисобланиши тартибини белгилаш бўлди.

ФКнинг 282-моддаси 2-қисмига янги 4-банди сифатида янги новелла киритилиб, илгари таҳрирда мавжуд бўлган ундирувни гаров нарчасига қаратишнинг 3та асосига қўшимча равишда “суд ҳужжатлари ва бошқа органлар ҳужжатлари мажбурий ижро этилаётганда ундирув гаровга қўйилган мол-мулкка қаратилган бўлса” қондаси киритилди. Бу қонданинг киритилиши гаровга олувчининг ундирувни гаров нарчасига қаратиш борасидаги ҳуқуқларини кенгайтирди ва гаровга қўйилган мол-мулкка суд

---

⁵³ Абзалов А.А. Мажбуриятда шахслар ўзгаришининг фуқаролик-ҳуқуқий муаммолари. – Тошкент: ТДЮИ, 2013. – 65 б.

хужжатлари ва бошқа органларнинг хужжатлари асосида ундирув қаратилган бўлса, гаровга олувчи ҳам ўз ҳуқуқларини билдириши лозимлиги белгиланди.

ФКнинг 283-моддаси 1-қисмига киритилган қўшимча ҳамда ФКнинг 282-моддаси 2-қисмига 4-банд сифатида киритилган қоидадан келиб чиқади. Аввалги таҳрирдаги ФКнинг 283-моддаси 1-қисмида мавжуд бўлган 4 та бандга 5-банд сифатида “агар гаровга олувчи ушбу Кодекс 282-моддаси иккинчи қисмининг 4-бандида назарда тутилган ҳуқуқдан фойдаланмаган бўлса, бундан гаровга қўйилган мол-мулк реализация қилинмаганлиги ва талаблари гаров билан таъминланмаган кредиторларнинг ўз талабларини қаноатлантириш учун мазкур мол-мулкни қабул қилишни рад этганлиги ҳоллари мустасно” қоидаси киритилди. Яъни, бу ҳолатда гаров гаровга олувчи “суд хужжатлари ва бошқа органлар хужжатлари мажбурий ижро этилаётганда ундирув гаровга қўйилган мол-мулкка қаратилган ҳолларда” гаров билан таъминланган мажбуриятни муддатидан илгари бажаришни талаб қилиш, агар унинг талаби қондирилмаганда, ундирувни гаров нарчасига қаратиш ҳуқуқидан фойдаланмаган бўлса, гаров бекор бўлиши белгиланди. Бироқ бу ҳолатга нисбатан қуйидаги икки ҳолат истисно сифатида назарда тутилди ва бу истисно ҳолатлар мавжуд бўлганда гаров бекор бўлмаслиги назарда тутилди:

1) гаровга қўйилган мол-мулк реализация қилинмаганлиги;

2) талаблари гаров билан таъминланмаган кредиторларнинг ўз талабларини қаноатлантириш учун мазкур мол-мулкни қабул қилишни рад этганлиги.

Шунингдек хорижий мамлакатлар қонунчилигида ҳам мажбурият тўғрисидаги умумий ва махсус қоидалар тўлиқ белгилаб берилган. Жумладан Франция⁵⁴ ҳамда Германия фуқаролик қонунчилигидаги⁵⁵ мажбуриятлар ҳақидаги нормалар бошқа қитъа ҳуқуқ тизимидаги давлатлар учун дастуруламал бўлиб ҳисобланади.

Иккинчи қисм. 3-кичик бўлим. Мажбуриятларнинг айрим турлари. ФКнинг махсус қисмига, хусусан “Мажбуриятларнинг айрим турлари” кичик бўлимига турли даврларда мазмуни, аҳамияти ва долзарблиги нуқтаи назардан бир қатор муҳим, янги қоидаларни ва тартибни ўзида ифодалайдиган, айрим ҳолларда эса ҳуқуқий атамаларни тўғри изохлаш, амалдаги янги қонун хужжатлари билан мувофиқлаштириш

⁵⁴ Қаранг: John Cartwright, Stefan Vogenauer, Simon Whittaker. Reforming the French Law of Obligations// Hart, 2009, 930 p.

⁵⁵ Қаранг: Ernest Joseph Schuster. The principles of German Civil law// Bibliolife, 2015, -754 p

ҳамда бўшлиқларни тўлдириш мақсадида қўшимча ва ўзгартишлар киритилган.

Хусусан, олди-сотди шартномасининг турлари ва объектлари билан боғлиқ қоидаларни такомиллаштириш мақсадида ФКнинг 386-моддаси янги 4-қисм киритилган. Унга кўра, қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда давлат рўйхатидан ўтказилиши лозим бўлган автотототранспорт воситаларининг олди-сотди шартномаси нотариал тасдиқланган бўлиши керак, Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати томонидан белгиланган ҳоллар бундан мустасно. Айрим хорижий давлатлар қонунчилигида⁵⁶ ҳам мазкур нормалар учраб туради.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1991 йил 16 сентябрдаги 233-сон қарорининг 4-бандига мувофиқ юридик ва жисмоний шахслар томонидан автотранспорт ишлаб чиқарувчи корхоналардан, уларнинг вакилларида, воситачи ташкилотлардан, шунингдек, кимошди савдоларидан сотиб олинган автотототранспортни рўйхатга олиш давлат нотариал идорасида харид қилиш-сотиш шартномасини тасдиқламасдан Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлигининг Давлат йўл ҳаракати хавфсизлиги хизмати органларида амалга оширилади.

Энергия билан таъминлаш муносабатларида тадбиркорларнинг манфаатларини таъминлаш, ишлаб чиқариш, савдо ва хизмат кўрсатиш соҳасидаги турли тўсиқлар ва сунъий узилишларни олдини олиш мақсадида ФКнинг 477-моддаси 1-қисмига ўзгартиш киритилди. Яъни, илгари шартнома бажарилмаганда энергия билан таъминловчи ташкилот ва абонент ҳам фақат ҳақиқий зарарни қоплаши лозим бўлган бўлса, Ўзбекистон Республикасининг 2012 йил 20 апрелдаги ЎРҚ-325-сон Қонуни билан киритилган ўзгартишга асосан, энергия билан таъминловчи ташкилот шу туфайли етказилган зарарнинг, абонент эса етказилган ҳақиқий зарарнинг ўрнини қоплаши шарт эканлиги белгиланди. Масалан, энергия таъминоти шартномаси бажарилмаганда энергия билан таъминловчи ташкилот абонент бўлган тадбиркорлик фаолияти субъектига ҳақиқий зарар билан бирга бой берилган фойдани ҳам тўлаши лозимлиги жорий этилди.

Корхонани сотиш шартномасининг шакли ва уни давлат рўйхатидан ўтказишга оид қоидаларни назарда тутувчи ФКнинг 490-моддаси 2-қисмига қўшимча сифатида “Ваколатли давлат органининг қарорига биноан танлов (тендер) асосида тузиладиган корхонани сотиш шартномаси нотариал гувоҳлантирилиши шарт эмас, ушбу Кодекснинг 110-моддаси иккинчи қисмининг 2-бандида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно” жумласи

---

⁵⁶ Қаранг: Reinhard Zimmermann. The New German Law of Obligations: Historical and Comparative Perspectives // Oxford University Press, 2005. 240 p.

киритилди. Мазкур модда 1-қисмининг биринчи жумласида корхонани сотиш шартномаси нотариал тасдиқланиши шартли қоидаси белгиланлигини ҳисобга олсак, иккинчи жумла сифатида киритилган мазкур қўшимча янги тартибни жорий этгани ҳолда, бундан истисно сифатида тарафлардан бири талаб қилганда, корхонани сотиш шартномаси ваколатли давлат органининг қарорига биноан танлов (тендер) асосида тузиладиган ҳолларда ҳам нотариал гувоҳлантирилишини тақозо этишини белгилади.

ФКнинг 491-моддаси 2-қисмида келтирилган корхонани сотиш шартномаси имзолангунга қадар тарафлар тузиши ва кўриб чиқиши лозим бўлган ҳужжатлар рўйхати келтирилган бўлиб, ушбу ҳужжатлар рўйхатининг номига ўзгартиш киритилиб, улар аниқлаштирилди. Жумладан, мазкур нормадаги “мустақил аудиторнинг корхона таркиби ва унинг қиймати тўғрисидаги хулосасини” ибораси “аудиторлик хулосасини, баҳолаш тўғрисидаги ҳисоботни” ибораси билан алмаштирилди.

ФКнинг 497-моддаси Ўзбекистон Республикасининг 2001 йил 7 декабрдаги 320-II-сон Қонунига мувофиқ учинчи қисм билан тўлдирилган. Зеро, илгариги таҳрирда автотототранспорт воситаларининг айирбошлаш предмети сифатидаги хусусиятлари киритилмаган эди. Киритилган ўзгартишга мувофиқ, қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда давлат рўйхатидан ўтказилиши лозим бўлган автотототранспорт воситаларини айирбошлаш шартномаси нотариал тасдиқланган бўлиши керак. Айнан шундай қоида ФКнинг 504-моддасига янги 5-қисм сифатида киритилган ва автотототранспорт воситалари ҳада қилинганда айирбошлаш қилингандаги каби нотариал расмийлаштирилиши лозимлиги белгиланган.

Маълумки рента фуқаролик ҳуқуқидаги янги шартномалардан бири ҳисобланади ва бу шартнома ашёларга нисбатан мулк ҳуқуқи ўтишини назарда тутди⁵⁷. Рента шартномасининг тушунчасини назарда тутувчи ФКнинг 512-моддасидаги ноаниқликни бартараф этиш ҳамда, кодекс ушбу моддасининг ўзбек тилидаги таҳририни рус тилидаги матнига мувофиқлаштириш мақсадида “мулк қилиб” ибораси киритилди ва аввалги таҳрирдаги ноаниқ бўлиб қолган, “кўчмас ёки кўчар мулк қилиб беради” иборасига эндиликда аниқлик киритилиб, мулк қилиб берилиши назарда тутилди.

ФКнинг 565-моддасининг 1-қисмига Ўзбекистон Республикасининг 2006 йил 27 сентябрдаги ЎРҚ-56-сонли Қонуни билан ўзгартиш киритилган бўлиб, мазкур модда Ўзбекистон Республикасининг 2001 йил 7 декабрдаги 320-II-сон Қонунига мувофиқ 2-қисм билан тўлдирилди. Ушбу модданинг 1-

---

⁵⁷ Раҳмонкулов Ҳ.Р. Мажбурият ҳуқуқи. Тошкент: ТДЮИ, 2005. – 8 б.

қисми қўшимча ва ўзгартиш киритилишидан олдин иккита жумладан иборат бўлган бўлса, ўзгартиш киритилганидан сўнг у битта жумладан ташкил топадиган бўлди ва ундаги иккинчи жумла чиқариб ташланди. Яъни, “бундай шартномага ушбу Кодекс 539-моддасининг иккинчи қисмида назарда тутилган ижара шартномаларини рўйхатдан ўтказиш тўғрисидаги қоидалар қўлланилмайди” жумласи чиқарилди. Зеро, ФКнинг 539-моддаси 2-қисмида “Кўчмас мулк ижараси шартномаси давлат рўйхатидан ўтказилиши лозим” лиги белгиланган бўлиб, бу қоида умуман транспорт воситалари билан алоқадор бўлмагани ҳолатда, ундан истисно сифатида ФКнинг 565-моддаси 1-қисмида ифодаланиш мантиқий ва ҳуқуқий жиҳатдан асоссиз эди. Чунки, кўчмас мулкка қандай объектлар кириши ва уларнинг асосий мезонлари ФКнинг 83-моддаси 2-қисмида санаб ўтилган бўлиб, унда транспорт воситалари кўчмас мулк таркибига киритилмаган.

Мазкур модданинг янги иккинчи қисм билан тўлдирилиши ФКнинг 386, 497, 504-моддаларига киритилган ўзгаришлар билан монанд бўлиб, “автомототранспорт воситаларини ижарага бериш шартномаси нотариал тасдиқланган бўлиши” талабини белгилайди.

Бино ёки иншоотни ижарага бериш шартномасининг шакли ва уни давлат рўйхатидан ўтказиш талабларини белгилайдиган ФКнинг 574-моддаси ҳам бу муносабатлардаги мавжуд бўшлиқни тўлдириш мақсадида янги 3-қисм билан тўлдирилди. Чунки, мазкур моддада фуқаролар ўртасида тузиладиган мазкур шартноманинг шаклига доир талаблар белгиланмаган эди. Ўзбекистон Республикасининг 2011 йил 30 декабрдаги ЎРҚ-313-сон Қонуни билан ФКнинг 574-моддаси 3-қисми сифатида киритилган қоидага кўра, фуқаролар ўртасида тузилган бино ёки иншоотни ёхуд унинг бир қисмини ижарага бериш шартномаси нотариал тасдиқланган бўлиши керак.

Ўзбекистон Республикасининг “Лизинг тўғрисида”ги Қонуннинг қабул қилиниши ҳамда миллий ҳуқуқшунослигимиз учун янги институт бўлган лизинг муносабатларини ҳуқуқий тартибга солиш амалиётининг ривожланиб бориши⁵⁸ натижасида ФКнинг лизинг муносабатларини тартибга солувчи 34-боби 6-параграфига бир қатор қўшимча ва ўзгартишлар киритилди. Мазкур қўшимча ва ўзгартишларнинг аксарияти лизинг шартномасини тўғри тушуниш ва талқин этиш ҳамда мавжуд ноаниқликларни бартараф этиш, шунингдек бўшлиқларни тўлдиришга қаратилган эди. Бунда энг аввало ФКнинг 34-боби 6-параграфи номи ҳам

⁵⁸ Ҳазраткулов О.Т. Лизинг муносабатларини ҳуқуқий тартибга солиш муаммолари. –Т.: Noshir, 2014. -4 б.

ўзгартирилди. Илгари амалда бўлган “Лизинг (молия ижараси)” дан қавс ичидаги “молия ижараси” сўз бирикмаси чиқарилди. Бунинг боиси “молия ижараси” атамаси фақат лизинг англатмаслигини, айрим ҳолатларда бу атама қарз, кредит ва шу каби пул мажбуриятларнинг бошқа турлари учун ҳам иқтисодий маънода қўлланилиши мумкинлигидан келиб чиқилди. Қолаверса, “Лизинг тўғрисида”ги Қонуннинг 2-моддасида ҳам “лизинг – молиявий ижаранинг алоҳида тури” эканлиги қайд этилганлиги, молиявий ижаранинг лизинг бшқа турлари ҳам мавжудлигини англатади. Шу билан бирга, “лизинг” атамасининг ўзи ҳам алоҳида ҳуқуқий конструкцияни англатади ва унга нисбатан қўшимча изоҳ сифатида “молия ижараси” иборасини ишлатилиши муайян “норматив юкни” кўтармайди.

Лизинг шартномасининг таърифини ифодаловчи ФКнинг 587-моддасини аниқлаштириш ва ўта мураккаблаштириб юборилган атамалар ва қонунчилик техникаси соддалаштириш мақсадида унга ўзгартиш киритилиб, “ишлаб чиқарувчи (сотувчи)” атамаси соддалаштирилиб, фақат “сотувчи” атамаси қолдирилди ҳамда нормадаги “ўз маблағи ҳисобига” ибораси чиқарилди.

ФКнинг 589-моддаси (лизинг субъектлари) 3-қисми қоидаси янада соддалаштирилди ва илгари амалда бўлган ғализ ва тушунарсиз норма (лизинг объектини бевосита ўзи ишлаб чиқарувчи ҳам, шунингдек уни сотувчи ҳам ишлаб чиқарувчи деб ҳисобланади) содда ва тушунарли бўлган қоида “лизинг берувчи лизинг объектини кимдан олаётган бўлса, шу шахс сотувчи деб эътироф этилиши” қоидаси билан алмаштирилди. Мазкур модданинг 4-қисмига ҳам ўзгартиш киритилиб, юқорида таъкидлаганимиздек, “ишлаб чиқарувчи” “сотувчи” атамаси билан алмаштирилди.

“Лизинг тўлови” номли ФКнинг 590-моддаси моҳияти тубдан ўзгартирилиб, янги қоида киритилди. Ушбу модданинг аввалги таҳририда лизинг тўлови сифатида лизинг объекти сотиб олиш билан боғлиқ харажатлар ва лизинг ставкаси белгиланган бўлса, янги таҳрирда лизинг тўлови сифатида лизинг объекти қийматининг қопланиши ва лизинг берувчининг фоизли даромадини тушуниш лозимлиги назарда тутилди. Мазкур қоида айрим европа давлатлари қонунчилигида ҳам ўз аксини топган⁵⁹.

ФКнинг 595-моддаси 1-қисмига “агар шартномада бошқача қоида назарда тутилган бўлмаса” ибораси қўшилиши билан мазкур ҳуқуқ диспозитив тусга ҳам эгаллигини ва тарафлар шартномада бошқача қоида

---

⁵⁹ Қаранг: Ole Lando. Principles of European Contract Law // Kluwer law international, 2003. 291 p.

ҳам назарда тутишга ҳақли эканликлари ҳамда ана шу ўзлари шартномада белгилаган қоида асосида ҳаракат қилишлари мумкинлиги назарда тутилди. Ушбу модданнинг 2-қисми қоидалари аниқлаштирилди ва бунда “бошқа суммалар” деб номланадиган ва тушунарсиз бўлган, айнан қандай суммалар эканлигини аниқлашмай диган тўловдан воз кечилди.

Ўзбекистон Республикасининг 2002 йил 13 декабрдаги 447-П-сон Қонуни билан ФКнинг 597-моддаси 1, 3-4-қисмларига қўшимча ва ўзгартиришлар киритилди. Мазкур ўзгартиришлар асосан аниқлаштириш ва модда мазмунини соддалаштиришга қаратилган ўзгартиришлар ҳисобланади. Хусусан, ушбу модда 1-қисмидаги “фойдаланувчи” сўзи “лизинг олувчи” атамасига ўзгартирилган бўлса, 3-қисмидаги “ўз мажбуриятларини” ибораси “лизинг тўловларини тўлаш мажбуриятларини” ибораси билан алмаштирилди ҳамда “вақти-вақти билан” ибораси матндан чиқарилди. Мазкур модданинг 4-қисмидаги “бўлажак мунтазам тўловларни” ибораси ўрнига “бўлажак лизинг тўловларини” ибораси қўлланилди.

Уй-жой ижараси муносабатларини самарали тартибга солиш ҳамда бу соҳадаги турли суиистеъмолликларни олдини олиш мақсадида ФКнинг “уй-жойни ижарага бериш шартномасининг шакли”га оид 603-моддаси 2-қисм билан тўлдирилиб, фуқаролар ўртасида тузилган уй-жойни ижарага бериш шартномаси нотариал тасдиқланган бўлиши кераклиги қоидаси қатъий ўрнатилди.

ФКнинг банк омонат шартномасига оид нормаларига Ўзбекистон Республикасининг 2002 йил 5 апрелдаги 360-П-сонли “Фуқароларнинг банклардаги омонатларини ҳимоялаш кафолатлари тўғрисида”ги Қонуни қабул қилиниши муносабати бир қатор қўшимча ва ўзгартиришлар киритилиб, банкларга қўйилган омонатлар ва уларга нисбатан фоизлар тўлаш кафолатлари кучайтирилди ҳамда банкларнинг бу борадаги “ўзбошимчалик қилишларининг” олди олинди ва бошқа “суиистеъмолликларга” йўл қўйилиш ҳолати минималлаштирилди. Қолаверса, айрим ўзгартиришлар қонунчилик техникасига риоя этиш ва норма мазмунини янада тушунарли ифодалаш мақсадида таҳрир қилинди. Жумладан, ФКнинг 762-моддаси 3-қисмидаги “омонатчи талаб қилиши биланоқ” ибораси “омонатчининг талаби билан” иборасига ўзгартирилди⁶⁰. Ушбу модданинг 4-қисмига жумланинг давоми сифатида “муддатли ёки бошқа омонатни эса хабардор этишнинг қонун ҳужжатларида белгиланган муддати ўтганидан кейин олиш ҳуқуқидан” қоидаси киритилди. Мазкур қоиданинг киритилиши омонатчи фуқаронинг омонатга қўйган ўз пул маблағларини ҳар қандай ҳолатда ҳам

⁶⁰ Оқюлов О., Рўзиназаров Ш.Н., Имомов Н.Ф., Бабаев Ж.И. Фуқаролик қонунчилигининг ривожланиши ва такомиллаштириш истикболлари. – Тошкент: ТДЮУ, 2016. – 33 б.

қайтариб олиш ҳуқуқига эгаллигини ва банк томонидан унинг омонатга қўйилган пул маблағларини қайтариб олиш ҳуқуқидан воз кечишига оид ҳар қандай шартнинг киритилиши ўз-ўзидан ҳақиқий бўлмаслигини таъминлади⁶¹.

Мазкур 762-модда янги 5-қисм билан тўлдирилди ва омонат сақлаш муносабатларида ўзгаришлар содир бўлганда ёки омонатчи ўз омонатини қайтариб олишни истаганда банкни хабардор қилишнинг аниқ ва қатъий муддати ўрнатилди. Унга кўра, агар омонатчи муддатли ёки бошқа омонатни, талаб қилиб олингунча сақланадиган омонат бундан мустасно, муддат тугагунга қадар ёхуд банк омонати шартномасида кўрсатилган бошқа ҳолатлар юз бергунга қадар қайтариб беришни талаб қилиш ниятида бўлса, у ўзининг бу ниятидан банкни омонатни олишни мўлжаллаётган санадан камида бир ой олдин хабардор қилиши шарт.

Аввалги таҳрирда ФКнинг 762-моддасининг 5-қисми бўлган норма 6-қисм сифатида ифодалаб қўйилди ва унга муддатли банк омонати шартномаси қатъий тусда эгаллиги ва агар шартномада бошқа ҳолат белгиланмаган бўлмаса, омонатчи омонатни муддатидан олдин қайтаришни талаб қилган ҳолларда унга фоизлар тўланмаслиги белгиланган. Аввалги таҳрирда эса бундай ҳоллар учун “талаб қилиб олингунча сақланадиган омонатлар юзасидан тўланадиган фоизлар миқдориغا тенг бўлган миқдорда фоизлар тўланиши” назарда тутилган эди.

ФКнинг 769-моддаси 4-қисмининг аввалги таҳририда омонат дафтарчасининг иккита тури: эгасининг номи ёзилган омонат дафтарчаси ва тақдим этувчига пул тўланадиган омонат дафтарчаси мавжуд эди. Ўзбекистон Республикасининг 2009 йил 22 сентябрдаги ЎРҚ-223-сон Қонуни билан ушбу нормага ўзгартириш киритилганидан сўнг тақдим этувчига пул тўланадиган омонат дафтарчасига оид қоидалари ФКнинг 769-моддаси 4 ва 7-қисмидан чиқарилди.

Айнан шу нуқтаи назардан келиб чиқиб, ФКнинг 770-моддаси 1-2-қисмлари ҳам ўзгартирилди ва 1-қисмга “эгасининг номи ёзилган” ибораси билан аниқлик киритилган бўлса, унинг 2-қисми моддадан чиқарилди ва эндиликда бу модда аввалги таҳрирдаги каби 3-қисмдан эмас, балки 2-қисмдан иборат ҳолда ифода этилди.

Банк ҳисобварағи шартномасида мижознинг ўз пул маблағларини тасарруф этиш борасидаги ваколатларини кенгайтириш ва кафолатлаш мақсадида ФКнинг 773-моддаси 3-қисм билан тўлдирилиб, қуйидаги қоида мустаҳкамланди: мижознинг банкдаги ҳисобварақда турган пул маблағлари

⁶¹ Оқюлов О., Рўзиназаров Ш.Н., Имомов Н.Ф., Бабаев Ж.И. Фуқаролик қонунчилигининг ривожланиши ва такомиллаштириш истикболлари. – Тошкент: ТДЮУ, 2016. – 33 б.

қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда нақд пул шаклида олиниши мумкин. Олдинги таҳрирда мазкур моддада бу қисм (3-қисм) мавжуд эмас эди ва шу боис банкҳисобварағи шартномаси бўйича миջознинг ўз ҳисобрақамидаги пул маблағларини нақд пул шаклида олиш ҳуқуқи белгиланмаган эди. Мазкур қўшимчадан кейин миջознинг ушбу ҳуқуқининг кафолатли аниқ мустаҳкамлаб қўйилди.

Банк ҳисобварағи шартномасини тузиш ва банкларда очиладиган ҳисобрақамларнинг муайян руйхатини юритиш ҳамда бу борадаги солиқ ва бошқа ҳисоботлар тизимини соддалаштириш, шунингдек банк-молия соҳасидаги турли суиистеъмолликларнинг олдини олиш мақсадида ФКнинг 775-моддаси 2-қисми бир қадар соддалаштирилди ва олдинги таҳрирда мавжуд бўлган “ҳамда битта банк билан ҳам, шунингдек бир нечта банк билан ҳам банк ҳисобварағи шартномаларини тузишлари мумкин” деган қоида унинг матнидан чиқарилди.

Банк ҳисобварағи бўйича операцияларини амалга ошириш муддатлари қонун ҳужжатларида ҳам назарда тутилиши мумкинлигидан келиб чиқиб ҳамда ушбу ҳолатни аниқлаштириш мақсадида ФКнинг 778-моддасига агар сўзидан кейин “қонунда ёки” ибораси киритилди ва мазкур қўшимча операцияларни амалга ошириш муддатлари шартнома билан бирга қонунда ҳам белгиланиши мумкинлигини ўрнатди.

ФКнинг 784-моддасидаги “ҳисобварақдан пул маблағларини ўчириш навбати”га оид қоидалар тубдан ўзгартирилди ва бунда асосий ўринга бюджет, бюджетдан ташқари фондлар, меҳнат муносабатлари ва алимент мажбуриятлари бўйича тўловлар биринчи навбатида тўланиши лозимлиги белгиланди. Мазкур моддага киритилган қўшимча ва ўзгартишнинг моҳиятини янада яққол ифодалаш учун қуйидаги таққослама жадвал тарзида ифода этиш мақсадга мувофиқ:

Олдинги таҳрир	Амалдаги таҳрир
784-модда. Ҳисобварақдан пул маблағларини ўчириш навбати 2-қисм	784-модда. Ҳисобварақдан пул маблағларини ўчириш навбати 2-3-қисмлар
Ҳисобварақдаги пул маблағлари унга қўйилган барча талабларни қондириш учун етарли бўлмаган тақдирда, пул маблағлари қуйидаги навбатда ўчирилади: биринчи навбатда меҳнатга оид ҳуқуқий муносабатлардан келиб	Ҳисобварақдаги пул маблағлари унга қўйилган барча талабларни қондириш учун етарли бўлмаган тақдирда, пул маблағлари қуйидаги навбатда ўчирилади: биринчи навбатда мутаносиб равишда бюджетга, бюджетдан

чиқадиган талабларни, алиментлар ундириш тўғрисидаги, муаллифлик шартномалари бўйича ҳақ тўлаш, шунингдек ҳаётга ва саломатликка етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш тўғрисидаги талабларни қондириш учун ҳисобварақдан пул ўтказишни ёки пул беришни назарда тутувчи ижро ҳужжатлари бўйича учиради;

иккинчи навбатда бюджетга ва бюджетдан ташқари фондларга тўловларни назарда тутувчи тўлов ҳужжатлари бўйича пул ўчирилади;

учинчи навбатда бошқа пул талабларини қондиришни назарда тутувчи ижро ҳужжатлари бўйича пул ўчирилади;

тўртинчи навбатда бошқа тўлов ҳужжатлари бўйича календарь тартибида пул ўчирилади.

ташқари фондларга тўловларни ҳамда иш ҳақи тўлаш учун пул маблағлари берилишини назарда тутувчи тўлов (ижрочи) ҳужжатлари бўйича, алиментларни ундиришга доир талабларни қондириш учун ҳисобварақидан пул маблағларини ўтказиш ёки пулни беришни назарда тутувчи ижрочи ҳужжатлар бўйича, муаллифлик шартномаларига биноан мукофотларни тўлаш бўйича, шунингдек ҳаёти ва саломатлигига етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш бўйича, бюджетга тўловлар бўйича ҳамда меҳнатга оид ва унга тенглаштирилган ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган тўловлар бўйича хўжалик субъектларининг мажбуриятлари тенг даражада бажарилишини таъминловчи ижрочи ҳужжатлар бўйича пул ўчирилади;

иккинчи навбатда бошқа пул талабларини қондиришни назарда тутувчи ижро ҳужжатлари бўйича пул ўчирилади;

учинчи навбатда бошқа тўлов ҳужжатлари бўйича календарь навбат тартибида пул ўчирилади.

Бевосита ишлаб чиқариш фаолияти билан боғлиқ кечиктириб бўлмайдиган эҳтиёжларга пул маблағларини қонун ҳужжатларида белгиланган миқдорда ҳисобдан чиқариш, календарь навбат тартибидан ташқари навбатда амалга оширилади.

“Қонунда назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно” қондаси ФКнинг 785-моддаси 1-2-қисмларига қўшимча сифатида киритилиши, банк қонунчилигидаги талаблар асосида банкнинг жавобгарлигини бир қадар “юмшатиш”ни назарда тутуди. Чунки, ФКнинг 785-моддаси 1-қисмида

банкнинг жавобгарлиги қатъий қоида сифатида ўрнатилган эди. Бу қоиданинг киритилиши билан эса, ФКнинг 785-моддаси 1-2 қисмларида назарда тутилган хатти-харакатлар учун банкларнинг жавобгарлигини истисно этувчи ҳолат назарда тутилди.

Илгари амалда бўлган Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 27 декабрдаги 355-И-сонли “Товар бозорларида монополистик фаолиятни чеклаш ва рақобат тўғрисида”ги Қонуни 2012 йил 7 январь куни ўз кучини йўқотиб, унинг ўрнига 2012 йил 6 январдаги ЎРҚ-319-сонли “Рақобат тўғрисида”ги Қонун кучга кириши муносабати билан ФКдаги айрим атамаларнинг номлари ҳам ушбу қонунга мувофиқлаштириш мақсадида ўзгартирилди. Хусусан, ФКнинг 868-моддаси 2-қисмидаги эски қонунга мос келадиган “монополияг қарши” ибораси, янги қонунга мос равишда “рақобат тўғрисидаги” сўзлари билан алмаштирилди.

ФКнинг 932-моддаси 1-қисмига ҳам аниқлаштирувчи ва норма мазмунини янада тушунарли ифодалаш мақсадида ўзгартиш киритилди ва “зарурият бўлган тақдирда” ибораси ўрнига “зарурат бўлганда эса”, “экспертиза тайинлашга ҳақли” жумласи эса “баҳолашдан ўтказишни ташкил этишга ҳақли” жумлалари билан алмаштирилди.

ФКнинг 934-моддаси 3-қисмига эса “қонунда назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно” қоидаси киритилди ва шахсий суғурта шартномаларида ва фуқаровий жавобгарликни суғурталаш шартномаларида суғурта пули қонун ҳужжатларида ҳам белгиланиши мумкинлиги назарда тутилди. Бундай қўшимчанинг киритилишига сабаб эса, кетма-кет 3 та фуқаролик жавобгарликни мажбурий суғурта қилишга оид қонунлар қабул қилиниши бўлди. Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг 2008 йил 21 апрелдаги “Транспорт воситалари эгалари фуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғурта қилиш тўғрисида”ги, 2009 йил 16 апрелдаги “Иш берувчининг фуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғурта қилиш тўғрисида”ги ва 2015 йил 26 майдаги “Ташувчининг фуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғурта қилиш тўғрисида”ги Қонунлари қабул қилиниши суғурта пулининг миқдори нафақат тарафларнинг келишуви билан шартномада балки, қонунларда ҳам белгиланиши мумкин бўлди. Хорижий мамлакатлар фуқаролик қонунчилигида ҳам қонун ҳамда шартнома бўйича суғурта миқдори тўғрисида тўлиқ белгилаб қўйилган⁶².

Ўзбекистон Республикасининг 2007 йил 14 сентябрдаги ЎРҚ-109-сонли Қонуни билан ФКнинг 984-моддаси номи ва мазмунига бир қатор қўшимча ва ўзгартишлар киритилди. Олдинги таҳрирда мазкур модда “Лотереялар,

---

⁶² Code Napoleon, or, The French civil code. Washington, D.C. : Beard Books, 1999. -627 p

тотализаторлар ва бошқа ўйинларни давлат томонидан ўтказилишининг ўзига хос хусусиятлари” – деб номланган бўлса, ўзгартиш киритилганидан сўнг модданинг номи “давлат томонидан лотереялар ўтказишнинг ўзига хос хусусиятлари” деб номланди. Яъни, бунда давлат томонидан фақат лотереялар ўтказилиш, тотализаторлар ва бошқа ўйинлар ўтказилмаслиги қатъий белгиланди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкаасининг 2003 йил 16 июлдаги 314-сонли қарори билан тасдиқланган “Лотереялар ташкил этиш фаолиятини лицензиялаш тўғрисида”ги Низомга мувофиқ фаолиятнинг бу тури лицензиялаш белгиланди ва уни амалга ошириш учун лицензия олишга нисбатан муайян талаблар белгиланди. Ушбу талаблардан келиб чиқиб, давлат томонидан лотереялар ўтказишнинг ўзига хос хусусиятларига оид ФКнинг 984-моддаси қоидалари ҳам бир қадар соддалаштирилиб, ундаги нормаларнинг ифодаланиши тушунарли ва қонунчилик техникаси нуқтаи назардан “мақбуллаштирилди”. Хусусан, моддадаги “лотереялар, тотализаторлар ва бошқа таваккалчиликка асосланган ўйинлар ташкилотчиси” атамаси “лотереялар ташкилотчиси” атамаси билан алмаштирилди ва мавжуд сўз бирикмалари ҳам шунга мослаштирилди.

Фуқаролик ҳуқуқида деликт мажбурият асосан ғайриқонуний ҳатти-ҳаракатлардан вужудга келади. Бундан англашиладики, даъвогар жавобгарнинг атайлаб ёки эътиборсизлик билан ҳаракат қилганини ва шунинг учун уни айбдор эканлигини исботлаши керак. Деликт мажбурият жавобгарнинг қонунга зид ҳатт-ҳаракатларни содир этишдаги сабаб ва мотивларини ўз доирасига қамраб олмайди. Шунга қарамай, баъзи деликтлар қасднинг мавжуд бўлиш ҳолатини ўз доирасига қамраб олади. Айрим деликтларнинг муҳим элементи қасд ҳисобланади, мисол учун қонунга зид мақсадларни кўзланган ҳолда тузилган шартномада жавобгарнинг ҳуқуқий манфаатлари янада бойитиш тўғрисидаги эмас, балки айнан даъвогарга нисбатан зарар етказилишини кўзлаган мақсади тўғрисидаги далиллар талаб қилинади⁶³.

“Зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятлар” – деб номланувчи ФКнинг 57-бобидаги 7 та моддага қўшимча ва ўзгартишлар киритилди. Мазкур ўзгаришларнинг аксарияти ўзига хос янги қоидаларни белгилаганлигини таъкидлаш жоиз. Жумладан, “зарар етказганлик учун жавобгарликнинг умумий асосларини” белгиловчи ФКнинг 985-моддаси 1-қисмига ФКнинг 14-моддаси 2-қисми талабларидан келиб чиқиб, “шу жумладан бой берилган фойда” ибораси киритилди. Яъни, бунда зарар

---

⁶³ Mary Keenan, Sarah Riches and Vida Allen. Keenan and Riches' Business Law. Pearson Education Limited. 2011. - p 213-214

етказган шахс нафақат ҳақиқий зарарни, балки бой берилган фойдани ҳам тўлиқ ҳажмда қоплаши лозимлиги назарда тутилди. Мазкур қоидалар бир қатор МДҲ давлатлари фуқаролик қонунчилигида белгилаб берилган⁶⁴

Ўзбекистон Республикасининг 2015 йил 10 августдаги ЎРҚ-389-сонли Қонуни билан ФКнинг 988-моддаси 1-қисми матни охирига, қўшимча сифатида “бундан қонунда назарда тутилган ҳоллар мустасно” жумласи киритилди. Бундай ўзгартиш киритишнинг асоси сифатида қонун доирасида ҳаракат қилиб, охириги зарурат ҳолатида ҳаракат қилган бўлса зарарни қоплашни рад этиш ҳисобланади. Масалан, жиноятчи қўлида қуроли билан учинчи шахсга ёки зарар етказувчининг ўзига таҳдид солиб турган бўлса, уни зарарлантириш мақсадида унинг соғлиғига шикаст етказган шахс уни тўламаслиги қоидаси киритилди.

ФКнинг 990-991-моддаларига киритилган қўшимча ва ўзгартиришлар хусусида ФКнинг 15-моддасига ҳавола этиб киритилган қўшимча ва ўзгартиришга монанд тарзда ифодаланди. Бироқ бу ҳолатга шуни қўшимча қилиш мумкинки, олдинги таҳрирда ФКнинг 990-моддаси битта қисмдан иборат бўлган бўлса, амалдаги таҳрирда мазкур модда 3 та қисмдан иборат қилиб белгиланди.

Ўзбекистон Республикасининг 2015 йил 10 августдаги ЎРҚ-389-сонли Қонунига асосан ФКнинг зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятларга оид 57-бобига киритилган яна бир қўшимча ва ўзгартиш ФКнинг 1001-моддасига 4-қисм сифатида янги норманинг киритилиши бўлди. Унга кўра, террорчиликка қарши операция ўтказиш натижасида етказилган зарарнинг ўрнини қоплаган давлат содир этилган айбли ҳаракатлари террорчиликка қарши операция ўтказилишига сабаб бўлган шахсга нисбатан тўланган товон миқдорида қайта талаб қилиш (регресс) ҳуқуқига эга. Мазкур норманинг вужудга келишига Ўзбекистон Республикасининг 2000 йил 15 декабрдаги 167-II-сонли “Терроризмга қарши кураш тўғрисида”ги Қонунининг 23-моддасига Ўзбекистон Республикасининг 2015 йил 10 августдаги ЎРҚ-389-сонли Қонуни билан янги 1-қисм сифатида “террорчиликка қарши операция ўтказиш натижасида шахсга ёхуд жисмоний ёки юридик шахсларнинг мол-мулкига етказилган зарар қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда давлат томонидан қопланади” қоидадини киритиш зарурати туғилди ва асосли равишда бундай ўзгариш мустаҳкамлаб қўйилди.

ФКнинг 1007 моддасига йўқотилган даромадлар тури аниқлашга оид қоидаларга аниқлик киритиш мақсадида “даромад солиғи олинадиган”

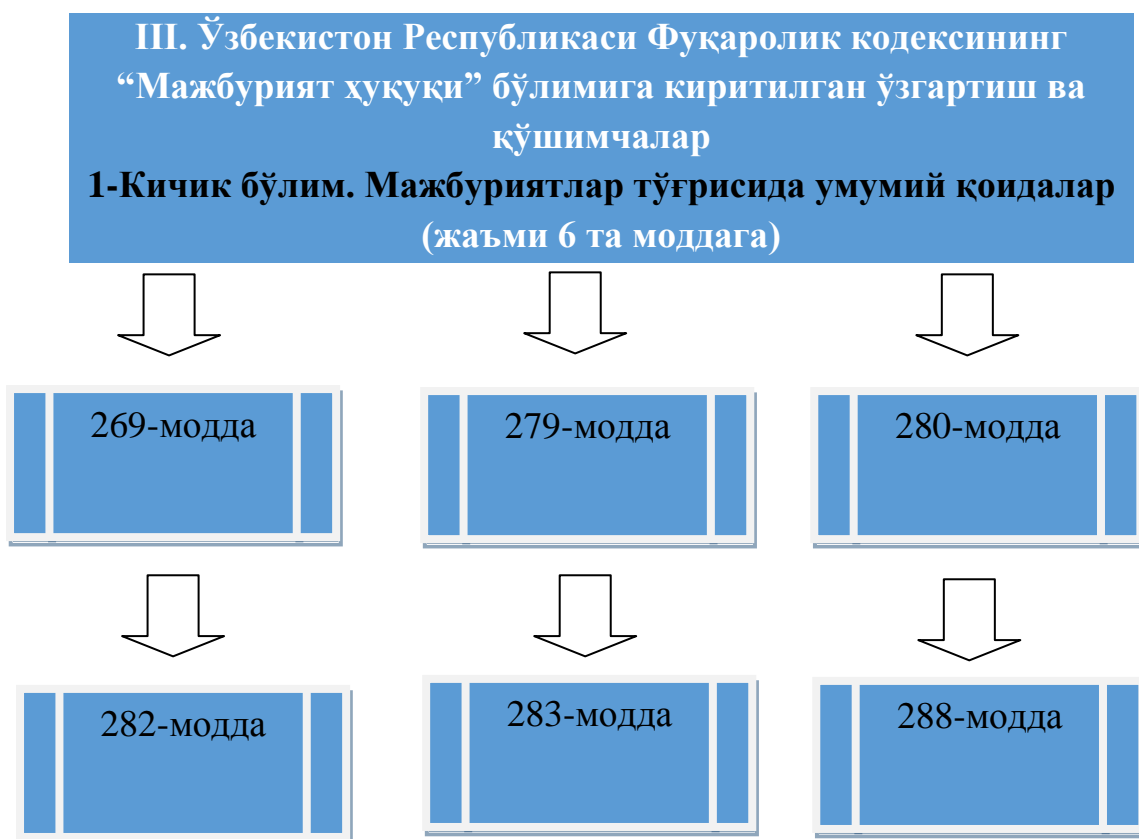
---

⁶⁴ <http://pravo.levonevsky.org>

ибораси “жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи солинадиган” ибораси билан алмаштирилди.

ФКнинг 1015-моддасига юридик шахслар бекор бўлганда ходимларнинг ҳуқуқларини ва уларнинг ҳаёти ва соғлиғига етказилган зарарларни тўлашни кафолатлаш мақсадида ўзгартиш ва қўшимчалар киритилди. Жумладан, айнан ан шу мақсадда ФКнинг 1015-моддаси янги 2-қисм билан тўлдирилиб, унда куйидаги қоида белгиланган: ходимнинг меҳнат мажбуриятларини бажариши муносабати билан унинг ҳаёти ва соғлиғига етказилган зарар учун жавобгар бўлган, қишлоқ хўжалиги товар маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи қайта ташкил этилаётган юридик шахсда маблағ бўлмаган ёхуд етарли бўлмаган тақдирда, ундирилиши лозим бўлган суммалар қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда давлат томонидан тўланади. Қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда ҳам мазкур суммалар давлат томонидан тўланади⁶⁵.

Мазкур модданинг 3-қисмига эса грамматик хатони тузатиш мақсадида ўзгартиш киритилди.

⁶⁵ Эгамберијева Н.Х. Фуқаронинг ҳаёти ва соғлиғига зарар етказганлик учун фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик муаммолари. – Тошкент: Наврўз нашриёти, 2014. – 239 б.

IV. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг “Интеллектуал мулк” бўлими.

Фан ва техниканинг ривожланиб бориши билан ижтимоий ҳаёт ҳам шиддат билан янгиликлар, илғор ютуқлар ва инсон учун қулай бўлган техник имкониятлар билан бойиб бормоқда. Ҳаётимизга янгидан-янги муносабатларнинг кириб келиши билан бирга илгари мавжуд бўлган турли ижтимоий муносабатларнинг мазмун жиҳатидан ўзгариши ва янгича маънога эга бўлиб боришини таъминламоқда. Айниқса, электрон ҳисоблаш машиналари, янги авлод компьютерларнинг инсон ҳаёти билан боғлиқ барча соҳаларга кириб келиши, ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи қонун ҳужжатларини ижтимоий ҳаётдан муайян маънода орқада қолишига замин яратмоқда. Бу эса ўз навбатида, қонунчилик базасини муттасил янгиланиб боришини тақозо этади⁶⁶. Айнан мазкур омиллар таъсири ФКнинг IV бўлимига ҳам бир қатор муҳим ўзгартиш ва қўшимчаларни киритиш заруриятини юзага келтиради. Бунда интеллектуал мулк муносабатларига оид айрим қонун ҳужжатларининг янги таҳрирда қабул қилиниши муносабати билан 10 та модданинг кодексдан чиқарилганлигини ҳам таъкидлаб ўтиш лозим.

Интеллектуал мулк объектларининг турларини санаб ўтадиган мазкур бўлимнинг дастлабки моддаси – 1031-моддаси 1-қисмининг учинчи ва тўртинчи хатбошиларига атамаларни тўғри қўллаш ҳамда шу турдаги объектлар доирасини аниқлаштириш мақсадида қўшимча ва ўзгартиш киритилди. Масалан, ушбу норманинг 3-хатбошиси олдинга таҳрирда “эшиттириш ташкилотларининг ижролари, фонограммалари ва эшиттиришлари” жумласи “ижролар, фонограммалар, эфир ёки кабель орқали кўрсатув ёхуд эшиттириш берувчи ташкилотларнинг кўрсатувлари ёки эшиттиришлари” кўринишида ўзгартирилган бўлса, 4-хатбошисига қонунчилик техникаси қоидаларига мослаштириш мақсадида “электрон ҳисоблаш машиналари” иборасидан кейин қавс ичида аниқлаштирувчи ҳолат “бундан буён матнда ЭХМ деб юритилади” ибораси киритилди.

ФКнинг 1034-моддаси 2-қисмидаги “розилиги” сўзи “рухсати” сўзи билан алмаштирилган бўлса, мазкур модданинг 5-қисмидаги “нормал фойдаланишга зарар етказмаган” ибораси “нормал фойдаланилишига ўринсиз зиён етказмаган” иборасига, “қонуний манфаатларини камситмаган тақдирда йўл қўйилади” ибораси “қонуний манфаатларини асоссиз камситмаган тақдирдагина татбиқ этилади” иборасига ўзгартирилди. Бундай

---

⁶⁶ Оқюлов О. Интеллектуал мулк ҳуқуқий мақомининг назарий ва амалий муаммолари. Тошкент: ТДЮИ, 2004. – 5 б.

ўзгартиришлар ҳам қонунчилик техникаси ҳамда норма мазмунини янада аниқлаштириш мақсадини кўзлайди.

Ўзбекистон Республикаси Адабий ва бадий асарлар тўғрисидаги Берн конвенциясига қўшилиши ҳамда 2006 йил 20 июлда “Муаллифлик ҳуқуқ ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида”ги Қонуннинг янги таҳрирда қабул қилиниши муносабати билан ФКнинг 60-61-боблари қоидалар мазкур қонун билан мослаштирилди ва натижада кодексда 10 та модда – 1052, 1053, 1054, 1055, 1057, 1064, 1071, 1072, 1080, 1081-моддалар чиқарилди ва мазкур бобларнинг деярли барча моддаларига янги таҳрирдаги қонун билан мувофиқлаштирилган ҳолда қўшимча ва ўзгартишлар киритилди. Фақат айрим моддаларга – 1045, 1047, 1050, 1069, 1070 ва 1073-моддаларга қўшимча ва ўзгартишлар киритилмаган, холос.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил 24 майдаги №ПҚ-1536-сонли “Ўзбекистон Республикасининг Интеллектуал мулк агентлигини ташкил этиш тўғрисида”ги Қарори билан Давлат патент идораси ҳамда Муаллифлик ҳуқуқини ҳимоя қилиш республика агентлиги негизида Ўзбекистон Республикасининг “Интеллектуал мулк агентлиги”ни ташкил этилиши муносабати билан ФКнинг 1082, 1088, 1089-моддаларига тегишинча ўзгартиш киритилиб, “патент идораси” атамасининг ўрнига “Ўзбекистон Республикаси Интеллектуал мулк агентлиги” атамаси қўлланилди⁶⁷.

Ўзбекистон Республикасининг 2006 йил 18 сентябрдаги ЎРҚ-52-сонли Қонуни билан ФКнинг 1098-моддаси 2-қисмига ўзгартиш киритилиб, олдинги таҳрирдаги “юримдик шахсининг фирма номи унинг уставини тасдиқлаш вақтида белгиланади” ибораси “юримдик шахсининг фирма номи унинг таъсис ҳужжатларида кўрсатилади” ибораси билан алмаштирилди ва 2006 йил 18 сентябрда қабул қилинган ЎРҚ-51-сонли “Фирма номлари тўғрисида”ги Қонун нормалари билан мувофиқлаштирилди.

ФКнинг 1102-моддаси 2-қисми қоидаларини аниқлаштириш мақсадида олдинги таҳрирдаги “товар белгисига бўлган ҳуқуқ гувоҳнома билан тасдиқланади” жумласи “Товар белгисига бўлган ҳуқуқ товар белгиси (хизмат кўрсатиш белгиси) рўйхатга олинганлиги тўғрисидаги гувоҳнома билан тасдиқланади” тарзида ўзгартирилди.

Олдинги таҳрирда ФКнинг 1103-моддаси фақат 2-қисмдан иборат бўлган бўлса, янги таҳрир 4 та қисмдан иборат қилиб белгиланди. Қолаверса, унинг 1 ва 2-қисмларига аниқлаштириш ҳамда товар белгисидан фойдаланиш ҳуқуқи доирасини кенгайтиришга қаратилган қоидалар

---

⁶⁷ Оқюлов О. Интеллектуал мулк ҳуқуқий мақомининг назарий ва амалий муаммолари. Тошкент: ТДЮИ, 2004.

киритилди. Хусусан, мазкур модданниг 1-қисмига иккинчи жумласи сифатида олдинги таҳрирда мавжуд бўлмаган “Товар белгисига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритишдан иборат алоҳида ҳуқуқ ҳам товар белгисига бўлган ҳуқуқ эгасига тегишлидир” жумласи киритилди. Шунингдек, 2-қисмидаги “ҳар қанақасига” ибораси “ҳар қандай тарзда” ибораси билан алмаштирилди.

Ушбу модданинг 3-4-қисмлари сифатида эса қуйидаги муҳим нормалар мустаҳкамланди:

Товар белгисини нашр этганда, уни кўпчилик олдида ижро этганда ёки ундан ўзгача тарзда фойдаланганда товар белгисининг ўзига ҳам, унинг белгиларига ҳам бирор-бир ўзгартишлар киритишга фақат унга бўлган ҳуқуқ эгасининг розилиги билан йўл қўйилади.

Товар белгисининг дахлсизлигига бўлган ҳуқуқ товар белгисига бўлган ҳуқуқ эгасига тегишлидир.

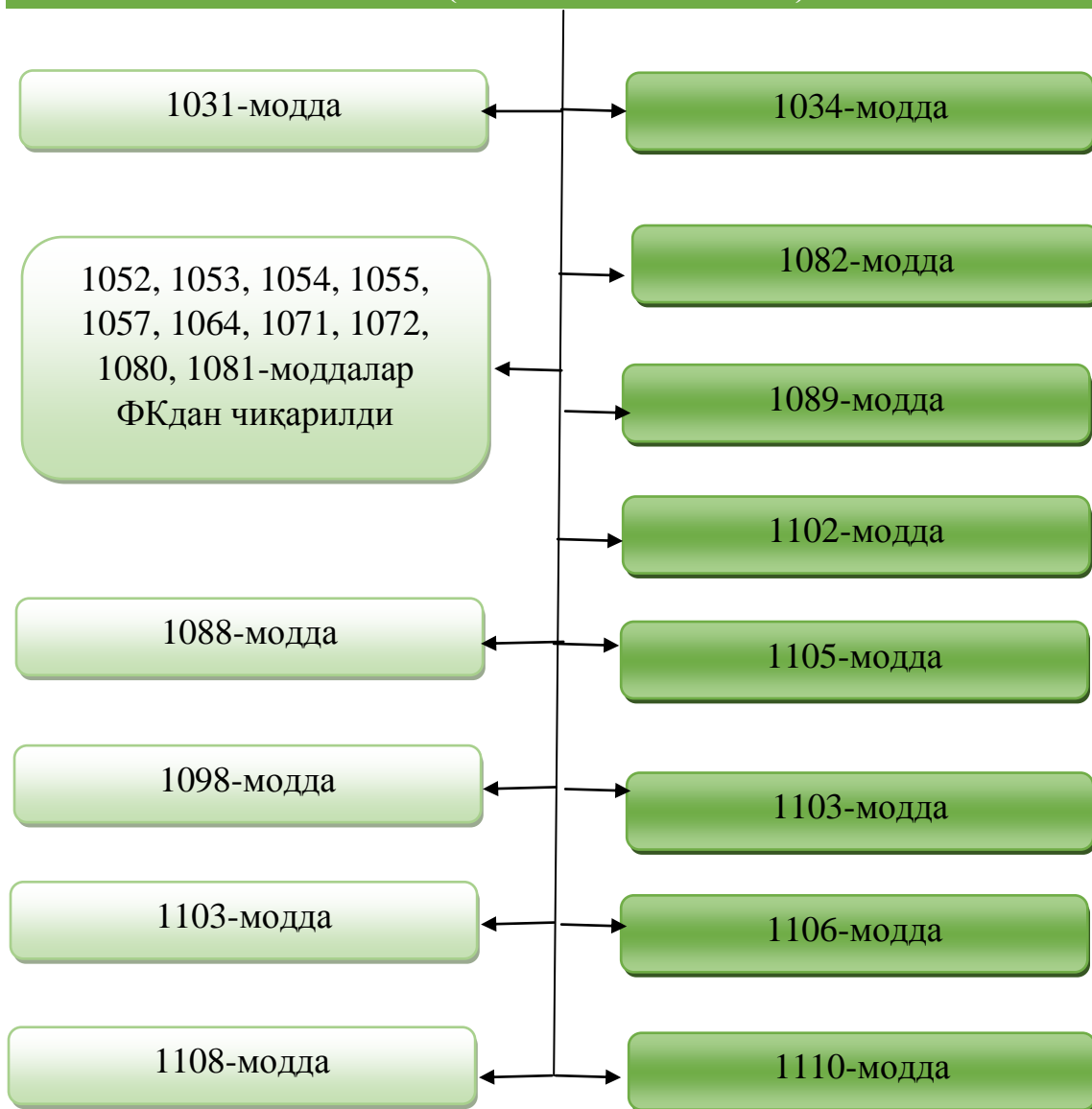
ФКнинг 1105-моддаси 3-қисми ва 1106-модданинг 1-қисмидаги “патент идораси” атамаси юқоридаги асослар кўра, “Ўзбекистон Республикасининг Интеллектуал мулк агентлиги” атамаси билан ўзгартирилди. Айнан шундай ўзгартишлар ФКнинг 1108-моддаси 5-қисми ҳамда 1110-моддасининг 2-қисмларига ҳам киритилди.

Айрим хорижий давлатларда, хусусан Францияда интеллектуал мулк ҳуқуқи соҳасидаги ҳуқуқий муносабатлар алоҳида кодекс билан тартибга солинади⁶⁸.

---

⁶⁸ Қаранг: Nicolas Bouche. Intellectual property law in France// Alphen aan den Rijn : Kluwer Law International, cop. 2011, 300 p.

**IV. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик
кодексининг “Интеллектуал мулк” бўлимига
киритилган ўзгартиш ва қўшимчалар
(жаъми 23 та моддага)**

V. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг “Ворислик ҳуқуқи” бўлими.

ФКнинг V-бўлими унинг бошқа бўлимларига нисбатан камроқ ўзгартишларга киритилган бўлим бўлиб ҳисобланади. Кодекс амалга киритилганидан буён мазкур бўлимнинг фақатгина 5 та моддасига қўшимча ва ўзгартишлар киритилди.

Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг 2010 йил 14 сентябрдаги ЎРҚ-255-сонли Қонунига мувофиқ, ФКга мутлақо янги прим модда сифатида 1140¹-модда киритилди ва у “Меросни қабул қилиб олиш

ҳуқуқининг ўтиши (мерос трансмиссияси)” – деб номланди. Мазкур модда 1140-моддада келтирилган “Тақдим қилиш ҳуқуқи бўйича ворислик”дан фарқли равишда меросхўр мерос очилганидан кейин уни қабул қилиб олишга улгурмасдан вафот этган ҳолларда меросни қабул қилишни назарда тутлади. Тақдим қилиш ҳуқуқи бўйича ворислик эса меросхўр мерос очилгунга қадар вафот этган тақдирда юзага келади. Шу билан бирга, тақдим қилиш ҳуқуқи бўйича ворисликдан фарқли равишда мерос трансмиссияси васиятнома бўйича ворисликда ҳам ёки қонун бўйича ворисликда ҳам қўлланилади. Шунингдек, мерос трансмиссиясининг муҳим жиҳатлари сифатида “мерос трансмиссияси тартибида меросни қабул қилиб олиш ҳуқуқи бундай меросхўрнинг вафотидан кейин очилган мерос таркибига кирмаслиги” ҳамда “вафот этган меросхўрга тегишли меросни қабул қилиб олиш ҳуқуқи унинг меросхўрлари томонидан умумий асосларда амалга оширилиши мумкин”лиги ҳақидаги қоидаларини кўрсатиб ўтиш жоиз.

Ўзбекистон Республикасининг 2004 йил 27 августдаги 671-П-сон Қонуни билан ФКнинг 1143-моддаси киритилган ўзгартишга кўра мазкур модданинг иккинчи қисми чиқариб юборилди. Бунга сабаб эр-хотин ўртасидаги мерос муносабатларига нисбатан истисно ва қонуний асосларга зид келувчи ҳолатнинг белгиланганлиги эди. Агар олдинги таҳрирдаги ФКнинг 1143-моддаси 2-қисмига эътибор қаратадиган бўлсак, унда эр ёки хотиннинг қонуний никоҳда бўлиб турганликларига қарамасдан меросдан четлатиш ҳолати назарда тутилганлигини кузатиш мумкин эди. Жумладан, мазкур ўз кучини йўқотган нормада белгиланишича, “агар мерос қолдирувчи билан тузилган никоҳ мерос очилгунга қадар амалда бекор бўлган бўлса ва мерос очилгунга қадар камида беш йил мобайнида эр-хотин алоҳида-алоҳида яшаганликлари исботланса, суднинг қарори билан эр (хотин) қонун бўйича ворисликдан четлаштирилиши мумкин, ушбу Кодекснинг 1142-моддаси асосида мерос олиш бундан мустасно”.

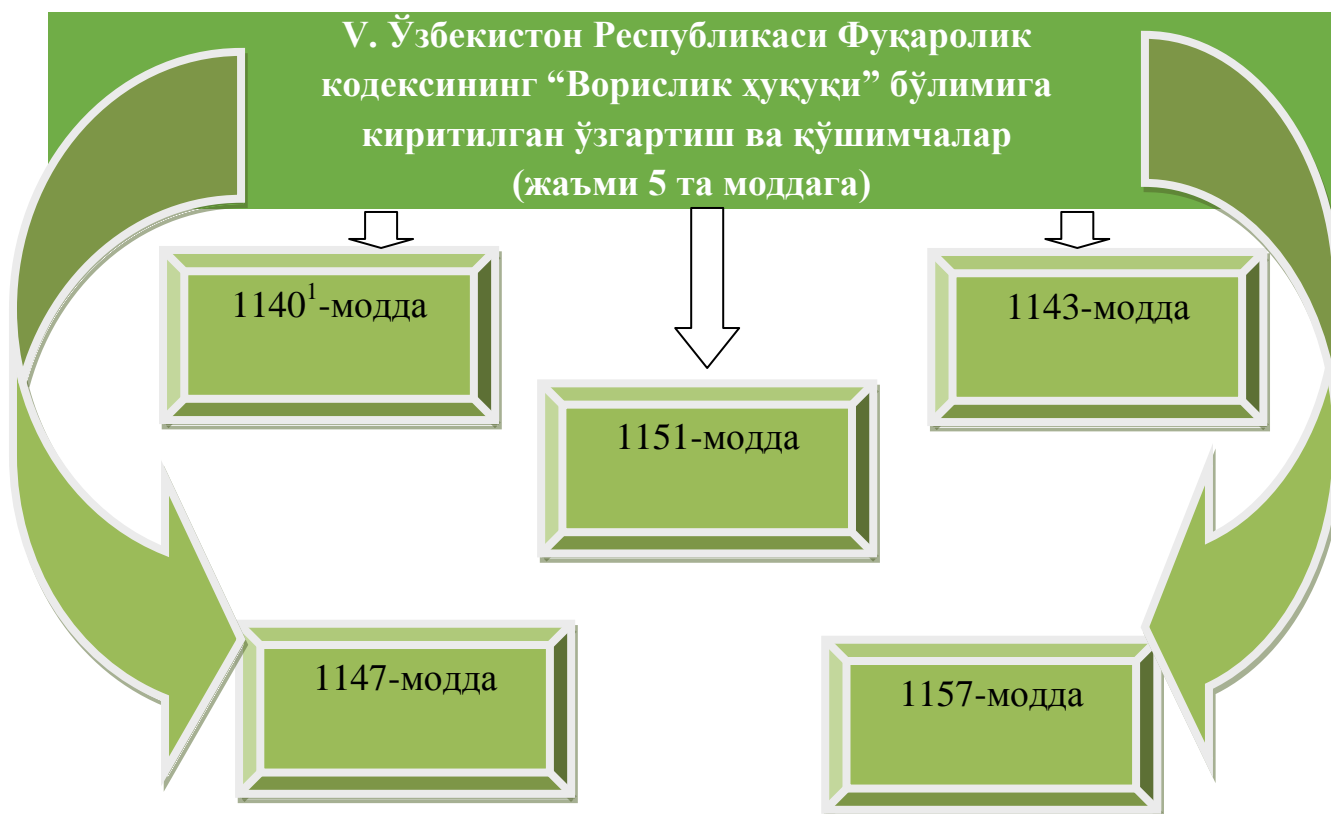
ФКнинг 1147-моддаси 1-қисмига киритилган ўзгартириш олдинги таҳрирдаги мерос воз кечишнинг олти ойлик муддатини бекор қилди ва эндиликда меросхўр мерос очилганидан кейин исталган вақтда меросдан воз кечиш ҳуқуқига эга бўлди⁶⁹.

ФКнинг 1147-моддаси 5-қисмининг олдинги таҳрири унинг олдинги таҳрирдаги 1-қисми оқибатларини назарда тутганлиги сабабли ҳам мазкур 5-қисм ФКнинг 1147-моддасидан чиқарилди ва ҳозирда мазкур модда 4-қисмдан иборатдир.

⁶⁹ Оқюлов О., Рўзиназаров Ш.Н., Имомов Н.Ф., Бабаев Ж.И. Фуқаролик қонунчилигининг ривожланиши ва такомиллаштириш истикболлари. – Тошкент: ТДЮУ, 2016.

ФКнинг 1147-моддасига киритилган ўзгаришларга мувофиқлаштириш мақсадида ФКнинг 1151-моддаси 2-қисмидан “ушбу Кодекснинг 1147-моддасида назарда тутилган муддат ичида” жумласи чиқарилди.

ФКнинг 1157-моддаси 2-қисмидаги мерос очилган кундан муайян муддат ўтгач суднинг қарори асосида эгасиз деб топиш қондаси, олдинга таҳрирда 1 йил қилиб белгиланган бўлса, янги таҳрирда ушбу муддат 3 йилга ўзгартирилди.

2.2. Фуқаролик қонунчилигининг ривожлантиришнинг устувор йўналишлари ва уларни ҳуқуқни қўллаш амалиётида намоён бўлишининг хусусиятлари.

Фуқаролик қонунчилиги ўзаро боғланган, ўз навбатида тарқоқ бўлган мулкӣ ва шахсий-номулкӣ, шунингдек, ташкилий-ҳуқуқӣ муносабатларни тартибга солувчи институтлар йиғиндисидан ташкил топган.

Кейинги йиллардаги илмӣ ишланмалар шуни кўрсатадики, фуқаролик-ҳуқуқӣ муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқни қўллаш

амалиёти ижтимоий-иқтисодий муносабатлардаги ўзгаришларга боғлиқ ҳолда мулкчилик соҳасидаги ҳуқуқий муносабатлар, фуқаролик-ҳуқуқий муносабат субъектларининг ташкилий-ҳуқуқий шакли, шартнома мажбуриятлари, интеллектуал мулк ва ворислик соҳасида етарли даражада бўшлиқлар ва коллизиялар вужудга келмоқда.

Фуқаролик қонунчилигини такомиллаштириш механизми ва уни ривожлантириш истиқболлари.

Мулкдор ва давлат манфаатларининг оқилона ҳуқуқий мутаносиблигини яратиш мулкчилик тўғрисидаги қонунчиликнинг асосий мақсади деб тан олиш лозим, чунки унинг муваффақиятли ечими мамлакатимиз иқтисодий тизимининг самарали ишлашига олиб келади.

Шу сабабли Ўзбекистондаги мулкий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш тизимига қўйиладиган талаблар қуйидаги фундаментал тамойилларга таяниши керак: рационаллик, оптималлик, адолатлилик, фуқаролик муносабатларида эркин иштирок этиш, мулкчилик тўғрисидаги қонунчиликнинг барқарорлиги, мулк ҳуқуқи объектларидан фойдаланиш ва уларни ҳисобга олиш бўйича аниқлик. Кўриб чиқиладиган соҳадаги ҳуқуқий ислохотлар билан бирга мулкий муносабатлар даражасини ошириш оммавий ҳуқуқий онгни ўзгаришига боғлиқ⁷⁰.

Шунингдек, фуқаролик муомаласида номоддий активларни иштироки тўғрисидаги масалалар ҳам ишлаб чиқилишни талаб этади. Маълум бўлишича ҳозирги кунда инновация тадбиркорлик субъектлари мулкий мажмуининг катта қисмини номоддий неъматлар (ноу-хау, гудвилл ва бошқалар) ташкил этмоқда. Ҳозирги кунда кўрсатиб ўтилган неъматларни тижорат муомаласидаги иштироки етарли даражада назарий жиҳатдан таъминланмаган, бу ҳолат ҳуқуқни қўллаш соҳасида бир қатор муаммоларни келтириб чиқармоқда. Бу эса, ўз навбатида, номоддий неъматларни фуқаролик муомаласидаги иштироки билан боғлиқ масалаларни таҳлил қилиш заруратини ҳамда уларни хусусий ҳуқуқ тизимидаги аҳамияти ва ўрнини аниқлашни талаб этади.

Фуқаролик ҳуқуқи тармоқлари ва институтларини ривожлантириш босқичлари. Бугунги кунда виртуал ҳуқуқий майдон вужудга келгани объектив реалликдир. Виртуал майдонда фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар амалга оширилмоқда. Юридик ҳаракатлар содир этилмоқда ва у юридик оқибатларни вужудга келтирмоқда. Электрон тижорат, электрон рақамли имзо ахборот-коммуникация технологиялари ушбу виртуал майдонни ўзига хос қурилмаларига айланди. Келгусида

⁷⁰ Оқюлов О., Рўзиназаров Ш.Н., Имомов Н.Ф., Бабаев Ж.И. Фуқаролик қонунчилигининг ривожланиши ва такомиллаштириш истиқболлари. – Тошкент: ТДЮУ, 2016.

виртуал майдонда фуқаролик ҳуқуқий муносабатлар амалга ошириш жараёнини ҳам ва суръатлари кескин равишда ошириш башорат қилинмоқда. Бинобарин, цивилистика фани виртуал ҳуқуқий майдоннинг ўзига хосликларини, унинг ҳуқуқий асосларини, унга хизмат қилувчи инфратузилма ушбу майдонда субъектларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишнинг юридик воситалар билан боғлиқ илмий муаммолар соҳасида илмий тадқиқотлар амалга ошириш талаб этилади. Амалдаги фуқаролик қонун ҳужжатларини виртуал майдонда қўллашга мослаштириш, электрон битимлар, электрон тўловлар, виртуал майдонда муаллифлик ва турдош ҳуқуқлар ҳимоясини таъминлаш, турли ахборот тизимларининг фуқаролик-ҳуқуқий режимларини белгилаш, ахборотларни виртуал майдонда турли битимлар предмети сифатида тўлақонли муомалада бўлишига эришиш, виртуал майдонда рўй берадиган ҳуқуқбузарликларнинг ўзига хосликлари ва уларни олдини олиш, шунингдек уларга қарши курашининг ҳуқуқий-техник воситалари тизимини ишлаб чиқиш вазифалари бу борадаги энг долзарб вазифалардан ҳисобланади.

Фуқаролик ҳуқуқи билан тартибга солинадиган шахсий-номулкий муносабатларга нисбатан ҳуқуқий таъсир механизми масаласи бўйича доктринал назария қайта кўриб чиқилиши лозим. Бугунги кунда фуқаролик ҳуқуқи субъектлари томонидан шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар амалга оширилиши тартибга солинмайди, балки улар бузилган тақдирдагина ҳимоя қилинади қабилдаги назарий ёндашув танқидий қайта кўриб чиқилиши шарт. Бугунги кунда айрим шахсий ҳуқуқ ва эркинликларни амалга ошириш жараёни атрофлича ёки умумий тарзда фуқаролик-ҳуқуқий нормалар томонидан тартибга солиниши кузатилмоқда. Шу сабабли ҳам ижтимоий манфаатлар тақозосига кўра ёхуд шахс хатти-ҳаракатларини йўналтириш юзасидан айрим турдаги шахсий-ҳуқуқ ва эркинликларнинг вужудга келиш асослари, уларнинг мазмуни, уларни амалга ошириш усул ва воситалари ҳуқуқий тартибга солиниши мақсадга мувофиқдир⁷¹. Ижтимоий тараққиёт ва фан-техника ривожини шахсий ҳуқуқ ва эркинликларнинг турлари, ҳамми ва мазмуни доимий равишда бойитиб бормоқда. Кутилмаган шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар вужудга келмоқда. Жумладан, ўз ҳаётини тасарруф этишга бўлган ҳуқуқ (эвтоназия), жинсини ўзгартиришга бўлган ҳуқуқ, нудизм ва ҳақозо. Шу муносабат билан янги шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар эътироф этилиши ва фуқаролик-ҳуқуқий ҳимоя қилиниши бошланғич нуқтасини аниқлаш методологик ёндашувларга муҳтож бўлади. Фуқаролик ҳуқуқи назарияси бу борада муайян концептуал ғоялар тизимини ишлаб

⁷¹ Оқюлов О., Рўзиназаров Ш.Н., Имомов Н.Ф., Бабаев Ж.И. Фуқаролик қонунчилигининг ривожланиши ва такомиллаштириш истикболлари. – Тошкент: ТДЮУ, 2016.

чиқиши талаб этилади. Ушбу концептуал асослар нафақат инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг халқаро стандартлари ва умуминсоний қадриятларга, балки халқимизнинг муайян миллий менталитети ва қадриятларига ҳам таяниши лозим. Акс ҳолда, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари чексизлиги ниқоби остида ғайриахлоқий, ёт, тубан туйғулар асосида шаклланган ҳар хил “сохта ҳуқуқ ва эркинликлар” вужудга келишига йўл очилиши мумкин.

Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик масалалари бўйича тадқиқотлар чуқурлаштирилиши талаб этилади. Айниқса, фуқаролик жавобгарлик асослари, уларни ФКдаги конструкцияси ва алоҳида қонун ҳужжатларидаги мужассами назардан ўтказилиши талаб этилади. Шартномавий ва деликт мажбуриятларда айбни намоён бўлиш хусусиятлари қонунларда ниҳоятда умумий тарзда ўз ифодасини топмоқда. Кўп ҳолларда айб ҳуқуқбузарни ўз ҳуқуқбузарлигига нисбатан субъектив муносабати тарзида талқин этиш ҳолатлари учраб туради. Фуқаролик ҳуқуқи назариясида айб масаласи бўйича яхлит концептуал асослар ишлаб чиқиш ва бунда нафақат рухий психологик муносабат, балки ҳуқуқбузарни ҳуқуқбузарликка йўл қўймаслик бўйича ният – мақсади ва саъй-ҳаракатларини қўшимча мезонлар сифатида уйғунлаштириш илмий муаммо ечимига тurtки бериши мумкин.

Жавобгарликнинг бошқа асослари, шу жумладан, қилмишнинг ҳуқуққа хилофлиги, зарар ёки зиённинг мавжудлиги ва уларни зарурий ёки қўшимча асос сифатида қўлланиш ҳолатлари, гарчи, қонунчиликда ўз ифодасини топган бўлса ҳам, бироқ ҳуқуқни қўллаш амалиётида ягона ёндашув асосида таъсирчан ва самарали мезонлар сифатида ўз ўрнини топгани йўқ. Миллий цивилистика доктринаси фуқаролик жавобгарлик аввалги нормал ҳолатнинг тикланиши ёхуд ҳуқуқбузар учун қўшимча ноқулайликлар, салбий оқибатлар вужудга келтириши бўйича аниқ позицияга эга эмас. Бу ҳолат қонун ҳужжатларида ҳам, суд амалиётида ҳам ўзининг муайян салбий таъсирини кўрсатмоқда. Гарчи, хўжалик шартномалари соҳасида жаримали неустойкалар белгиланган бўлса ҳам бироқ амалда судлар ҳисобга ўтказиладиган неустойкаларга асосий мўлжал олмоқдалар. Холбуки, моҳиятан олганда, ҳуқуқбузарликдан аввалги нормал ҳолатни тиклашда жавобгарлик мавжуд эмас. Бу эса амалда жавобгарлик тушунчасини аввалги нормал ҳолат билан алмашишига олиб келади.

Мамлакатимизда қимматли қоғозлар бозорини ривожлантириш талаб даражасида эмаслигини қайд этиш лозим. Гарчи, бу соҳада турли қонунлар унификациялаштирилганига қарамасдан, қонуности ҳужжатларининг ҳажми камайгани йўқ. Ва улар ўзларининг муҳим таъсир кучини сақлаб қолмоқда. Албатта, қимматли қоғозлар ҳуқуқий асослари ва инфратузилмасини шакллантиришда яқиндагина бўлиб ўтган жаҳон глобал молиявий инқирози

иккиламчи қимматли қоғозлар пирамидаси ва улар билан қилинган чайқовчиликлар ҳисобга олиниши шарт. Бироқ бу омил қимматли қоғозлар бозорини ривожлантириш жараёнига асло тўсиқ бўлмаслиги керак. Муайян қимматли қоғозлар (вексел, чек)нинг муомаласи чеклангани, шунингдек кенг тарқалган қимматли қоғоз бўлган акцияларни чиқариш ва уларнинг фуқаролик муомаласида бўлиши қатъий маъмурий назорат остига олинганлиги, акцияларнинг қоғоз шакли тугатилганлиги ва электрон шакли жорий қилинганлиги амалда аҳолини потенциал акциядор бўлиши мумкин бўлган кенг оммасини чўчитиб қўйди, деб айтиш мумкин. Бинобарин, қимматли қоғозларнинг муомалада бўлиш соҳасида либераллаштириш, эркинлаштириш чора-тадбирлар тизимини ишлаб чиқиш даври келди. Ушбу тадбирлар охир-оқибатда аҳолининг бўш маблағларини қимматли қоғозларга жалб этиш бўйича мотивация асосларини яратиши оддий фуқаро назарида қимматли қоғозга нисбатан бойлик сифатида муносабатда бўлиш тасаввурини вужудга келтириши, нафақат олди-сотди, балки ҳада, мерос муносабатлари тизимида уларнинг салмоғини ошишини таъминлаши лозим. Ҳатто бу борада муайян радикал чора жорий этилиши тўғрисида ҳам ўйлаб кўрилиши керак. Яъни, қимматли қоғозлар муайян ҳолатларда тўлов воситаси функциясини бажара олсин. Аини пайтда қимматли қоғозлар эмиссиясида моддий ресурслар билан таъминланмаган ёхуд муайян тижорат режалари билан боғланмаган иккиламчи қимматли қоғозлар чиқарилишига нисбатан превентив чоралар ўз кучини сақлаб қолиши мақсадга мувофиқдир.

Маълумки, Ўзбекистон фуқаролик ҳуқуқи тизими монистик тизимга мансуб, яъни дуалистик тизимдан фарқли равишда Фуқаролик кодекси билан параллел равишда Савдо кодекси ёки Тадбиркорлик кодекси (мазкур кодекслар айрим хорижий мамлакатларда амал қилади⁷²) амал қилмайди. Бироқ илмий жамоатчилик орасида цивилист олимларимизнинг муайян қисми Тадбиркорлик кодексини ишлаб чиқиш ва қабул қилиш нуқтаи назарини илгари сурмоқдалар ёки бунга мойиллик билдирмоқдалар. Агар келгусида бундай кодекс қабул қилиниш зарурияти етарли даражада асослаб берилса, ва қонун чиқарувчи томонидан маъқулланса бу ҳолда Фуқаролик кодекси билан Тадбиркорлик кодекси ўртасидаги нисбатни белгилаб олиш масаласи вужудга келади. Шу сабабли ҳам, келгуси илмий тадқиқотларда ушбу масала чуқур илмий асослантирилган, хориж тажрибасини ҳисобга олган ҳолда ҳар томонлама ишлаб чиқилиши талаб этилади.

---

⁷² Қаранг: Hugh Collins. The European Civil Code// Cambridge University Press. 2008. 257 p.

Ўзбекистон Республикаси юрисдикцияси асосида ягона яхлит ҳуқуқий майдон мавжуд. Ушбу муҳим майдоннинг энг муҳим сегменти бўлиб фуқаролик-ҳуқуқий нормалар таъсир доирасидаги ҳуқуқий майдон ҳисобланади. Ушбу ҳуқуқий майдонда турли ҳуқуқ тармоқлари категориялари, институтлари амалда бўлади. Ва муайян ҳолларда улар ўртасида мутаносибликни ва уйғунлаштиришни таъминлаш муаммолари вужудга келади. Жумладан, мол-мулк, мулкӣ ҳуқуқлар, фойда, даромад, зарар ва шартномаларнинг алоҳида турлари бўйича институционал категориялар ҳам фуқаролик, ҳам солиқ, ҳам божхона, ҳам жиноят, ҳам маъмурий жавобгарлик бўйича ҳуқуқий майдон сегментларида амалда бўлади. Албатта, ҳар бир ҳуқуқ тармоғи ўз предмети ва ҳуқуқий тартибга солиш усулига эга. Ва худди шу сабабли ҳам улар ўзига хосдир. Бирок юқоридаги тушунчалар, категориялар ва институционал тузилмаларга нисбатан имконият даражасида ягона ёндашув мавжуд бўлиши ўринли бўлур эди. Бунинг учун юқоридаги тармоқлар бўйича ҳуқуқ ижодкорлиги жараёни фақат тор доирадаги мутахассисликлар томонидан эмас, балки кенг спектрал ёндашув нуқтаи назаридан кўриб чиқилиши лозим. Бунда юридик шахс, мол-мулк, мулкӣ ҳуқуқ, қимматли қоғоз, фойда, зарар, ҳуқуқ лаёқати ва муомала лаёқати каби тушунча ва категориялардан бошқа ҳуқуқ тармоқларида фойдаланганда ФКда белгиланган фундаментал қоидалар даҳлсизлигига риоя этилиши шарт.

Хизматлар бозорида хусусий тузулмалар билан биргаликда оммавий тузулмалар, шу жумладан, давлат муассасалари ҳам иштирок этмоқда. Бугунги кунда Европа мамлакатларида давлат ва унинг органлари томонидан тадбиркорлик субъектлари ва фуқароларга кўрсатиладиган интерфаол ва бошқа хизмат турларини тартибга солиш масалалари бўйича фуқаролик ҳуқуқи нормаларини қўллаш жараёни кузатилмоқда. Айниқса, бу борада истеъмолчилар ҳуқуқларини химоя қилиш тўғрисидаги қонун нормалари тўлақонли қўлланилмоқда. Хизматлар бозоридаги ушбу ҳолат цивилист олимлар томонидан жиддий тадқиқотларга муҳтож.

Фуқаролик муомаласининг динамикаси ва статистик ҳолати фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишда ҳисобга олиниши талаб этилади. Айниқса, ривожланган мамлакатларда фуқаролик муомаласининг барқарорлиги масаласига алоҳида эътибор берилади. Фуқаролик кодекси тизимида даъво муддати, хусусийлаштириш натижаларининг қайта кўрилмаслиги каби ҳолатлар бунга хизмат қиларди. Бирок битимларнинг ҳақиқий эмаслигини қўллашда бир неча йиллар ўтиб кетганлиги еттинчи, саккизинчи “ҳалқада”ги битимларнинг ҳақиқий эмаслиги фуқаролик муомаласи инсофли иштирокчиларининг зарар

кўришига олиб келмоқда. Ушбу ҳолат илмий муомалада йиқилаётган дамино тошлари эффекти номи билан машҳур. Англо-саксон ҳуқук тизимида фуқаролик муомаласи барқарорлигини сақлаш мақсадида инсофли иштирокчиларни ҳимоя қилиш ва инсофсиз иштирокчиларга нисбатан ноқулай оқибатларни юклашда ўзига хос ёндашув мавжуд⁷³. Ислон ҳуқуқида ҳам бу борада муайян ижобий тажриба мавжуд. Келгусида ушбу соҳада ҳам мақсадли илмий изланишлар амалга оширилиши ўрунли бўлар эди.

Мамлакатимизда мулкдорлар қатламининг шаклланганлиги ва улар аҳолининг асосий қисмини қамраб олганлиги фуқаролик ҳуқуқининг назарий ва ҳуқуқий асосларини ривожлантиришда назардан қочирмаслик керак бўлган ҳолатдир. Бу ўринда нафақат мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш, балки мол-мулкдан мулкдор томонидан ўз манфаатларини кўзлаб, самарали фойдаланиш, уларни бошқариш ва бу билан боғлиқ кўрсатиладиган хизматлар турлари ва сифатини яхшилаш долзарб масала ҳисобланади. Мулкдорда ўз мол-мулкни бошқариш хоҳиши бўлмаган ёки бунга монелик қиладиган ҳолатлар мавжуд бўлганда анъанавий ижарадан ташқари ишончли бошқариш, рента каби фуқаролик-ҳуқуқий мажбуриятлар конструкциялари мавжуд. Бироқ улар амалда кенг қўлланилмаяпти. Цивилистика фани ушбу ҳолатлар билан боғлиқ муаммоларга ҳам эътибор қаратиши лозим.

Замонавий фан-технологиянинг жадал ривожланиши нафақат уларни амалда қўллаш, уларнинг фойдали ва самарали натижаларини татбиқ этиш ҳамда мавжуд зарарларни камайтириш муаммосини кишилиқ жамияти олдидаги ҳал этилиши лозим бўлган вазифа сифатида қўйди, балки ақлий-ижодий ва илмий фаолият ютуқларининг ҳуқуқий нуқтаи назардан ўрни ва мақомини белгилаш заруратини ҳам долзарб аҳамиятли ҳолат сифатида белгилади. Бунда айниқса, ҳуқуқшунослик фанларининг назарий ва фундаментал қоидаларига таяниб, яратилаётган янги объектларнинг ҳуқуқий мақомини белгилаш ва улар билан боғлиқ муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш механизмларини ишлаб чиқиш муҳимдир. Фикримизча, бу вазифа биринчи галда ҳуқуқшунослик фанлари орасида фуқаролик ҳуқуқининг зиммаси тушади ва бунда интеллектуал мулк ҳуқуқи қоидалари ва нормалари асосий таянч вазифасини ўтайди.

Шу сабабли фан ва техниканинг замонавий ютуқлари сифатида яратилаётган янги натижалар интеллектуал мулк ҳуқуқининг объекти сифатида кўрилиши ва уларнинг ҳуқуқий мақоми айнан интеллектуал мулк

---

⁷³ Қаранг: Catherine Elliott and Frances Quinn. Tort law. Eighth Edition// Pearson Education Limited 2011. 407 p

ҳуқуқининг қоидаларидан келиб чиқиб белгиланиши лозим. Қолаверса, яратилаётган янги объектлар билан боғлиқ муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишга қаратилган нормалар ҳам интеллектуал мулк ҳуқуқига оид мавжуд нормалар ва тамойиллар асосида ишлаб чиқилиши ва шакллантирилиши зарур. Ўз навбатида, фуқаролик ҳуқуқи соҳасининг бошқа институтларидан фарқ қилиб, интеллектуал мулк институти янгидан-янги объектлар билан бойиб бориши ҳаётий зарурат эканлигини ва инсониятнинг ижодкорлик фаолияти тўхтаб қолмаслигини ҳисобга олиб, келажакда юзага келадиган бу борадаги муносабатларни тартибга солишга оид нормаларни яратиш ҳам долзарбдир.

Эътироф этиш керакки, интеллектуал мулк ҳуқуқи фуқаролик ҳуқуқининг алоҳида институти сифатида тан олинishi ва шу ном остида аклий-ижодий фаолиятнинг барча натижалари битта ҳуқуқий институтга бирлаштирилиши цивилистиканинг бошқа институтларига қараганда нисбатан кечроқ юз берди. Бироқ шунга қарамасдан, “интеллектуал мулк” ҳуқуқий институт сифатида кундан-кунга ривожланиб ва кенгайиб бормоқдаки, бу ҳолат ижодкорларнинг илмий тадқиқотларга нисбатан бўлган интилишларини оширмоқда ва натижада интеллектуал мулкнинг янгидан-янги объектлари юзага келмоқда. Бунда давлатлар ва уларнинг иқтисодиёти интеллектуал мулкнинг янги объектлари вужудга келишидан манфаатдорлиги ва бу борада илмий тадқиқотларнинг қўллаб-қувватланаётганлиги мазкур соҳадаги янгидан-янги ютуқларга эришишга тўртки бўлмоқда. Бироқ айрим ўринларда илмий тадқиқотлар инсониятнинг мавжудлиги ва дахлсизлигига салбий таъсир ўтказиши мумкин бўлган йўналишларни ҳам юзага келтирдик, бу ҳолат ҳуқуқий тартибга солишнинг қатъий ва аниқ чегараларини белгилаш лозимлигини англатмоқда.

Дарҳақиқат, мамлакат иқтисодиётида фан ва техниканинг замонавий ютуқларидан самарали фойдаланиш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришда ҳам интеллектуал мулкнинг янги объектлари инновация ва нанотехнологиялардан фойдаланишни йўлга қўйиш ва бунда мақбул ҳуқуқий воситаларни ишлаб чиқиш муҳимдир. Ўз навбатида, мазкур ҳолат интеллектуал мулкнинг инновациялар, нанотехнологиялар каби объектларининг ҳуқуқий мақомини аниқлаштириш ва уларни ҳуқуқий муҳофаза қилиш тизимини ишлаб чиқишни тақозо этади⁷⁴.

---

⁷⁴ Имомов Н.Ф. Нанотехнологияларнинг ҳуқуқий асослари. Тошкент: ТДЮУ, 2015. – 8 б.

Шунингдек, интеллектуал мулк янги объектларининг тушунчаси ва моҳиятини аниқлаш, уларнинг интеллектуал мулк анъанавий объектлари билан ўзаро нисбатини белгилаш ва ушбу объектларни ҳуқуқий тартибга солишга қаратилган қонунчиликни яратиш ва мавжуд нормалардан фойдаланиш истиқболларини кўриб чиқиш бугунги цивилистика олдидаги янги йўналишлардан биридир.

Ўзбекистоннинг бугунги кундаги амалдаги қонунчилигида нанотехнологиялар ва улар билан боғлиқ муносабатларни тартибга солишга қаратилган нормалар учрамайди. Нанотехнологиялар интеллектуал мулкнинг объекти эканлигидан келиб чиқадиган бўлсак, интеллектуал мулкни ҳуқуқий тартибга солишга қаратилган алоҳида қонун ҳужжатларида (“Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари тўғрисида”ги, “Селекция ютуқлари тўғрисида”ги, “Интеграл микросхемалар топологияларини ҳуқуқий муҳофаза қилиш тўғрисида”ги ва бошқа қонунлар) ҳам нанотехнологиялар оид қоидалар мавжуд эмас⁷⁵. Қолаверса, нанотехнологияларнинг илм-фаннинг бир йўналиши эканлиги ва уларнинг яратилиши ҳамда амалда қўлланилиши билан боғлиқ масалалар ҳам шаклланиш босқичида бўлиб, улар борасида муайян бир тўхтамга келинмаганлиги ҳам ҳуқуқий нормаларни шакллантириш ва қонун ҳужжатларини ишлаб чиқиш зарурияти ва эҳтиёжини мавҳум қилиб қўймоқдаки, бу ҳолатлар нанотехнологиялар соҳасидаги ҳуқуқий нигилизмни юзага келтирмоқда. Албатта, мазкур жараён догматик кўринишга эга эмас ва бу борадаги тасаввур ва қарашлар ҳам муайян давр ўтгач ойдинлашади ва нанотехнологияларни ҳуқуқий тартибга солиш асосларини яратиш зарурати янада равшанлашади ва масаланинг долзарблиги яққол кўзга ташланади. Бироқ бу дегани юридик фан ижтимоий воқеликлардан четда қолавериши мумкинлигини ёки ҳуқуқий майдондаги бўшлиқ доимо шундай қолаверишини аниқлатмайди. Аксинча, юриспруденция соҳаси замонавий воқеликлар билан ҳамоҳанг, айрим ҳолларда эса ундан олдинда бориши ва ҳуқуқий тартибга солиш асослари ва тартиботини белгилаб қўйиши зарур. Бундай амалиёт келгусида юзага келиши мумкин бўлган юридик конфликтларни олдини олиш билан бирга, ҳуқуқ нормаларини замонавий воқеликлар билан бирга ривожланиб боришига хизмат қилади.

Шу нуқтаи назардан интеллектуал фаолиятнинг янги натижаларини ҳуқуқий тартибга солиш масалалари хусусида ҳозирда бош қотириш, бу борадаги илмий ёндашувлар ва фаразларни шакллантириш талаб этилади.

---

⁷⁵ Имомов Н.Ф. Нанотехнологияларнинг ҳуқуқий асослари. Тошкент: ТДЮУ, 2015. – 10 б.

Илмий қарашлар ва гипотезаларни ишлаб чиқишда юриспруденция соҳаси халқаро ва хорижий тажрибага, муайян соҳа ривожланган давлатларнинг қонунчилигида шу соҳа нечоғли ҳуқуқий тартибга солинганлигига эътибор қаратиш лозим.

Назорат саволлари:

1. Фуқаролик қонунчилиги ривожланиши босқичлари ва уларнинг мазмунини тавсифланг?

2. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига киритилган қўшимча ва ўзгартишларнинг умумий тавсифини келтиринг?

3. Фуқаролик қонунчилиги ривожланишининг устувор йўналишларини санаб беринг?

4. Фуқаролик қонунчилигини ривожлантиришнинг концептуал жиҳатларини изоҳланг?

5. Фуқаролик қонунчилигига киритилган сўнгги ўзгартиш ва қўшимчаларни тавсифланг?

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Оқюлов О., Рўзиназаров Ш.Н., Имомов Н.Ф., Бабаев Ж.И. Фуқаролик қонунчилигининг ривожланиши ва такомиллаштириш истиқболлари. – Тошкент: ТДЮУ, 2016. – 19-20 б.
2. Эргашев В.Ё., Имомов Н.Ф. Кўчмас мулк объектлари. – Тошкент: ТДЮУ, 2015. – 18 б.
3. Раҳмонқулов Ҳ.Р. Мажбурият ҳуқуқи. Тошкент: ТДЮИ, 2005. – 8 б.
4. Ҳазраткулов О.Т. Лизинг муносабатларини ҳуқуқий тартибга солиш муаммолари. –Т.: Noshir, 2014. -4 б.
5. Оқюлов О. Интеллектуал мулк ҳуқуқий мақомининг назарий ва амалий муаммолари. Тошкент: ТДЮИ, 2004. – 5 б.
6. Имомов Н.Ф. Нанотехнологияларнинг ҳуқуқий асослари. Тошкент: ТДЮУ, 2015. – 8 б.
7. Steven Friedland. Teaching Property Law. Professor of Law, Nova Southeastern University Shepard Broad Law Center, Fort Lauderdale, Florida. 2002. – p 582-597.
8. Hamilton Robert W. The Law of Corporations. 3-th edition. – St. Paul, Minn., USA: West Publishing Co., 1991.
9. Chan M.F., Simester A.P. Equity and the Priority of Property Law // New Zealand Journal of Law and Policy. –1991. –Vol.6.

3-Мавзу: Фуқаролик қонун ҳужжатларини ривожланиш тенденциялари: миллий ва хорижий тажриба.

Режа:

3.1. Фуқаролик қонун ҳужжатларини ривожланиш тенденциялари миллий тажрибанинг ўзига хос жиҳатлари

3.2. Хорижий мамлакатларда фуқаролик қонунчилиги асосий институтлари ривожланиши тенденцияларига умумий тавсиф

Таянч иборалар: *фуқаролик қонун ҳужжатлари, Фуқаролик кодекси, юридик шахснинг жавобгарлиги, жамоат фаонди, ишончнома шакли, битим турлари, мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқлар, кўчмас мулк, хусусий мулкни ҳимоя қилиш, хусусий мулк ҳуқуқининг кафолатлари, ўзбошимчалик билан иморат қуриш ва унинг оқибатлари, мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш, гаров, олди-сотди шартномаси, лизинг, комплекс тадбиркорлик лицензияси, сугурта, интеллектуал мулк, муаллифлик ҳуқуқи, тижорат сири, меросни эгаллаш.*

3.1. Фуқаролик қонун ҳужжатларини ривожланиш тенденциялари миллий тажрибанинг ўзига хос жиҳатлари.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси нормаларининг ҳуқуқни қўллаш амалиётида татбиқ этилиши унда ўзини оқлаган нормалар ифода этилганлигидан далолат беради. Фуқаролик кодексида шартнома институти марказий ўринни эгаллайди. Ўтмишдаги Фуқаролик кодексида фарқли равишда 2-кичик бўлим шартнома тўғрисида умумий қоидаларга бағишланган бўлиб, унинг 26-боби шартнома тушунчаси ва шартларига бағишланган. Фуқаролик кодексининг 353-моддасига кўра, икки ёки бир неча шахснинг фуқаролик ҳуқуқлари ва бурчларини вужудга келтириш, ўзгартириш ёки бекор қилиш ҳақидаги келишуви шартнома дейилади. Шунингдек, унинг 354-моддасида фуқаролар ва юридик шахслар шартнома тузишда эркиндирлар. Бу қоида шартнома конструкциясида рўй берган энг муҳим аҳамиятга молик янгилик бўлди. Бу норманинг ҳуқуқни қўллаш амалиётида самарали қўлланилаётганлиги фуқаролик ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишда мақбул асос бўлиб хизмат қилмоқда. Бундан ташқари, қайд этилган бобда ҳақ эвазига ва текинга тузиладиган шартномалар, баҳо, шартноманинг амал қилиши, оммавий шартнома, шартноманинг намунавий шартлари, қўшилиш шартномаси, учинчи шахс фойдасига тузиладиган шартнома ва

шартномаларни шарҳлашга оид нормаларнинг назарда тутилиши қонун ижодкорлик фаолиятининг улкан ютуғи бўлди десак, муболаға бўлмайди.

Қайд этилган кичик бўлимнинг 22- боби шартнома тузишга бағишланган бўлиб унинг амалий жиҳатларига оид моддий нормаларни ўз ичига қамраб олганлигидан далолат беради. Дарҳақиқат, ушбу Кодекснинг 364-моддасига кўра, агар тарафлар ўртасида шартноманинг барча муҳим шартлари юзасидан шундай ҳолларда талаб қилинадиган шаклда келишувга эришган бўлса, шартнома тузилган ҳисобланади. Шартноманинг нарсаси тўғрисидаги шартлар “қонун ҳужжатларида бундай турдаги шартномалар учун муҳим ёки зарур деб ҳисобланган шартлар, шунингдек тарафлардан бирининг аризасига кўра келишиб олинishi зарур бўлган ҳамма шартлар муҳим шартлар ҳисобланади. Энг муҳими, Фуқаролик кодексида назарда тутилган шартноманинг тузилиши пайти, шартноманинг шакли, оферта, офертанинг чақириб олинмаслиги, офертага таклиф этиш, оммавий оферта, акцепт, акцептни чақириб олиш, акцепт муддати кўрсатилган оферта асосида шартнома тузиш, акцепт муддати, кўрсатилмаган оферта асосида шартнома тузиш, кечиктириб олинган акцепт, бошқа шартлар асосидаги акцепт, шартноманинг тузилган жойи, мажбурий тартибда шартнома тузиш, шартнома олдидан бўладиган низолар, кимошди савдосида шартнома тузиш, кимошди савдосини ташкил этиш ва уни ўтказиш тартиби ва ким ошди савдосини ўтказиш қоидаларини бузиш оқибатларига оид нормалар мустаҳкамланган⁷⁶.

Бундан ташқари, ушбу Кодекс 2-кичик бўлимининг 28-боби шартномани ўзгартириш ва бекор қилишга бағишланган. Ушбу бобда шартномани ўзгартириш ва бекор қилиш асослари, вазият жиддий ўзгариши муносабати билан шартномани ўзгартириш ва бекор қилиш тартиби ва унинг оқибатларига оид нормалар шартномавий муносабатларнинг ривожланиш жараёнларини ҳуқуқий тартибга солиш талаб ва заруриятдан келиб чиқиб ғоятда муҳим бўлган нормалар ифодасини топган.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 3-кичик бўлими мажбуриятларнинг айрим турларига бағишланган, унда бир қатор шартномалар яъни олди-сотди, маҳсулот етказиб бериш, контрактация, энергия таъминоти, айирбошлаш, ҳадя, рента, мулк ижараси, уй-жой ижараси, пудрат, ҳақ эвазига хизмат кўрсатиш, йўловчи багаж ва юк ташиш, қарз ва кредит, банк омонати, банк ҳисоб-варағи, топшириқ, воситачилик, мол-мулкни ишончли бошқариш, комплекс тадбиркорлик лицензияси (франшизинг), омонат сақлаш, суғурта, оддий ширкат кабилар ифодасини

⁷⁶ Оқюлов О., Рўзиназаров Ш.Н., Имомов Н.Ф., Бабаев Ж.И. Фуқаролик қонунчилигининг ривожланиши ва такомиллаштириш истикболлари. – Тошкент: ТДЮУ, 2016. – 47-48 б.

топди. Фуқаролик кодексининг шартномаларга оид нормаларнинг таҳлили ва уларни амалиётда қўллаш тажрибасидан келиб чиқиб янада ривожлантиришни тақозо этмоқда.

Ҳозирги пайтда Фуқаролик кодексини такомиллаштириш йўналишлари қуйдагилардан иборат бўлиши мумкин. Хусусан, фуқаролик ҳуқуқий муносабатлар доирасини корпоратив муносабатлар ҳисобига янада кенгайтириш лозим. Чунки, ФКнинг 2-моддасида фуқаролик қонун ҳужжатлари билан тартибга солинадиган муносабатлар сирасига корпоратив муносабатлар киритилмаган. Ўхшаш нормалар Россия Федерацияси Фуқаролик кодексига ўз ифодасини топган. ФКнинг 8-моддасида фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларнинг вужудга келиш асоси сифатида “қонунда назарда тутилган ҳолларда йиғилиш қарорлари”ни ҳам мустаҳкамлаш лозим. Миллий қонун ҳужжатларининг ривожланиш тенденциясини ва хорижий давлатлар тажрибасини инобатга олиб (Россия Федерацияси) такомиллаштирилиши ФКдаги бундай ҳуқуқий бўшлиқни тўлдиришнинг имкониятини яратади. ФКга 8-моддадан сўнг алоҳида 8¹-модда сифатида “Мулк ҳуқуқини давлат рўйхатидан ўтиши”га оид норма билан тўлдириш лозим. Бизга маълумки, миллий қонунчилик нормаларидан маълумки, айрим мулкка нисбатан ҳуқуқлар фақатгина у давлат рўйхатидан ўтгандан сўнг вужудга келади. Қолаверса бу ҳақидаги нормалар хорижий давлатлар Фуқаролик кодексига (хусусан, РФ ФК) махсус тарзда ифода этиб берилган.

Дарҳақиқат ЎЗР ФКнинг 9-моддасида фуқаролик ҳуқуқларини амалга ошириш алоҳида норма ифода этилган. Шу билан биргаликда ушбу моддада фуқаролик ҳуқуқларини амалга ошириш чегарасига оид айрим қоидалар ҳам назарда тутилган. Хорижий давлатлар ФКда фуқаролик ҳуқуқларини амалга ошириш ва фуқаролик ҳуқуқларини амалга ошириш чегараси ҳақида махсус нормалар алоҳида-алоҳида тарзда тутилган. Рухсат берувчи ва тақиқловчи нормаларнинг юридик моҳиятидан келиб чиқиб ва ФКнинг нормаларини амалиётда қўллаш самарадорлигини ошириш мақсадида янгича ёндашувда ФКни қайд этилган нормаларини такомиллаштириш зарур. ФКда фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг усули сифатида “йиғилиш қарорини ҳақиқий эмас деб топиш” белгиланмаган. Шу сабабли, ФКнинг фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш усуллари бағишланган 11-моддасига қайд этилган усулни киритиш, фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг қонунчилик асосларини янада кенгайтиришга хизмат қилади. ФКнинг 39-моддасида юридик шахснинг тушунчаси кўзда тутилган. Бироқ, “корпоратив ташкилот” деган тушунча ишлатилмаган. Корпоратив ҳуқуққа эга бўлган иштирокчиларга нисбатан корпоратив ташкилот мақомидаги

юримдик шахслар ҳақидаги нормани ифода этиш мақсадга мувофиқ⁷⁷. Қолаверса, ФКда махсус корпоратив юримдик шахслар тўғрисида махсус нормаларни (хўжалик жамиятлари ва ширкатлари, фермер хўжаликлари, ишлаб чиқариш ва матлубот кооперативлари, оддий ширкат, жамоат ташкилотлари, уй-жой мулкдорлари ширкатлари, уюшмалар (ассоциация, иттифоқ ва ҳ.к.) мустаҳкамлаш лозим. Шунингдек, тижоратчи корпоратив ташкилотлар ва тижоратчи бўлмаган корпоратив ташкилотлар ҳақида ҳуқуқий нормаларни ифода этиш талаб этилади. Бундан ташқари, ФКда корпоратив шартномалар тузишга оид махсус нормаларни ифода этиш зарурати вужудга келмоқда.

ФКда фуқаронинг тасвирини муҳофазаси бўйича махсус ҳужжатни назарда тутиш талаб этилмоқда. Электрон коммуникация технологияларининг жадал суръатлар билан ривожланиши фуқаронинг тасвири (шу жумладан фотосурати, видеоёзувлар ёки унинг тасвири туширилган санъат асари) фақат унинг розилиги билан йўл қўйилиши, агар вафот этган тақдирда болалари, у билан истиқомат қилган эр ёки хотин розилиги талаб этилиши билан боғлиқ нормаларни ифода этиш лозим. Хорижий давлатларнинг бу ҳақдаги ФК нормаларидан фойдаланган ҳолда ифода этилиши шахсинг ҳаёти ва дахлсизлигини таъминлашнинг фуқаролик ҳуқуқий кафолати бўлиб хизмат қилади. Шунингдек, фуқаронинг хусусий ҳаёти ҳақидаги нормаларни янада такомиллаштириш эҳтиёжи вужудга келмоқда.

ФКнинг 4-кичик бўлими битимлар ва вакилликка бағишланган. Бирок йиғилиш қарорларига оид нормалар унда мустаҳкамланмаган. Шу боис, қайд этилган бўлимда йиғилиш қарорига оид нормаларни назарда тутиш ўз навбатида, юримдик фактлар билан боғлиқ қоидаларни янада такомиллаштириш имкониятини яратади.

Фуқаролик қонун ҳужжатларининг ички тузилишидаги ўзгаришлар *бир томондан* анъанавий нормалар, *иккинчи томондан*, мутлақо янги ҳуқуқий институтлар эвазига ўзига хос ички соҳавий бирикув жараёнинг уйғунлашуви ва ажратуви рўй бераётганлигидан далолат беради. Фуқаролик ҳуқуқи нормаларининг бундай уйғунлашуви, хусусан, мулкни тасарруф этиш, ишлар бажариш ва хизматлар кўрсатишнинг турли хил ҳуқуқий шаклларда намоён бўлишини кўрсатиш мумкин (масалан, маҳсулот етказиб бериш, контрактация, энергия таъминоти, олди-сотди шартномасининг алоҳида турлари сифатида, пудратга оид нормалар каби бир қатор ҳуқуқий институтларни кўрсатиш мумкин). Яъни, пудрат тўғрисидаги умумий қоидалар, маиший пудрат, қурилиш пудрати, лойиҳа ва қидирув ишлари пудрати, илмий текшириш, тажриба-конструкторлик ва технология ишлари пудрати кабиларни қамраб олади. ФКга ҳақ эвазига хизмат кўрсатишга оид

⁷⁷ Оқюлов О., Рўзиназаров Ш.Н., Имомов Н.Ф., Бабаев Ж.И. Фуқаролик қонунчилигининг ривожланиши ва такомиллаштириш истикболлари. – Тошкент: ТДЮУ, 2016. – 33-34 б.

янги боб киритилди. Аммо бу институт ФКда янада ривожлантирилмоғи лозим. Ҳақ эвазига хизмат кўрсатишнинг алоҳида турлари ҳақида нормаларни белгилаш зарурияти вужудга келмоқда. Фуқаролик қонунчилигига киритилган янги нормалар ҳақида кўплаб мулоҳазалар билдириш мумкин⁷⁸. Аммо ҳозирги шароитда уни такомиллаштириш нуктаи назаридан қандай янги норма ва институтларга эҳтиёж борлигини аниқлаш муҳим ва устувор масала бўлиб ҳисобланади.

Фуқаролик кодекси Концепциясини такомиллаштиришда энг долзарб масала миллий ҳуқуқий тизим тараққиёти нуктаи назаридан унинг хусусий ҳуқуққа оид қонунчиликда тутган ўрни ролини аниқлашдир. Ана шу масалага аниқлик киритиш орқали Фуқаролик қонунчилиги шаффофлигини таъминлаш, унинг таъсири кўламини кенгайтириш, Фуқаролик ҳуқуқий нормаларни тизимлаштириш баробарида унинг тўғридан-тўғри амалда бўлишига эришишни талаб этади. Бу эса Фуқаролик қонун ижодкорлигида янги шакл ва усулларни татбиқ этишни уни соддалаштириш ҳамда эркинлаштиришнинг истиқболли йўналишларини белгилашга ёрдам беради⁷⁹.

Энг аввало, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг бевосита ўзида кўрсатилган уни ривожлантиришга қаратилган қонун ҳужжатларини қабул қилиш зарур. Бундай ва унга алоқадор қонунлар жумласига: давлат иммунитет ва унинг мулки, юридик шахсларни давлат руйхатидан ўтказиш, давлат эҳтиёжлари учун пудрат ишларини бажариш, давлат стандарт хизмати тўғрисидаги, суғуртанинг махсус турлари тўғрисидаги, ўзаро суғурта қилиш тўғрисидаги, комиссия шартномасининг алоҳида турлари тўғрисидаги, суриштирув, дастлабки тергов, прокуратура ва суд органлари томонидан етказилган зарарни қоплаш тўғрисидаги, унитар корхоналар, якка тартибдаги уй-жой қурилиши, ижара (янги таҳрирда), аукционлар, оммавий танлов, хусусий мулк, муассасалар, давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш (янги таҳрирда), урф-одатлар, хўжалик бирлашмалари, тижорат вакиллиги, транспорт экспедицияси фаолияти кабилар киради. Бундан ташқари, тегишли қонун ҳужжатларида ҳавола қилинган қонунларни аниқлаш ва босқичма-босқич уларни қабул қилиш зарур.

Фуқаролик қонун ҳужжатлари тадрижий ривожланиш нуктаи назаридан, банк, инвестиция ва суғурта соҳасида акциядорлик жамиятларини ташкил этиш ва уларнинг ҳуқуқий мақоми, оилавий тадбиркорликнинг ҳуқуқий ҳолати, фуқаролар жамғармаси, мажбурий

---

⁷⁹ Оқюлов О., Рўзиназаров Ш.Н., Имомов Н.Ф., Бабаев Ж.И. Фуқаролик қонунчилигининг ривожланиши ва такомиллаштириш истиқболлари. – Тошкент: ТДЮУ, 2016. – 51-52 б.

суғурта фонда кабиларнинг ҳуқуқий асосларини такомиллаштиришга эҳтиёж мавжуддир.

Айниқса, давлат мулки ҳуқуқий мақоми билан боғлиқ ҳуқуқий асосларни такомиллаштиришга зарурият вужудга келмоқда. Давлат мулкини бошқариш механизмларини такомиллаштириш мақсадида давлат мулкининг бошқаруви тўғрисидаги қонунни ишлаб чиқиш зарур. Юқорида қайд этилганидек, давлат мулки ҳуқуқий мақомини белгилаш баробарида унитар корхоналар тўғрисидаги қонунни ишлаб чиқиш жараёнини жадаллаштириш мақсадга мувофиқ.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексини амалиётга қўллаш тажрибаси, унинг нормаларини тизимли таҳлил этиш, хорижий ва ҳамдўстлик давлатлар тажрибасини қиёсий ўрганиш далолат беришича, уни янада такомиллаштириш зарурдир. Фуқаролик кодекси нормаларини миллий кадриятлар, айниқса одоб-ахлоқ қоидалари билан мазмунан бойитиб бориш баробарида фуқаролик қонун ҳужжатларини эркинлаштириш ҳозирги кунда муҳим аҳамият касб этади.

- Фуқаролик кодексининг хусусий мулкка оид бўлган нормаларини янада такомиллаштириш лозим. Шунингдек, Фуқаролик кодекси нормаларини алоҳида ҳолда мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисидаги қоидалар билан тўлдириш зарурати мавжуд. Бундан ташқари, уй-жойга бўлган мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқларни амалга ошириш хусусиятлари билан боғлиқ нормаларни (171-модда) кенгайтириб бу ҳақда алоҳида бобда тегишли қоидалари ифода этиш лозим. (Бундай тизимли ва яхлит нормалар масалан, РФ ФКнинг 18- боби 288-293-моддаларида назарда тутилган).

Шу сабабли бундай ҳуқуқ муайян фуқаролик ҳуқуқий муносабат субъектига ёки тегишли ташикий ҳуқуқий шаклдаги тадбиркорлик фаолиятини юритувчи шахсга, акциядорга белгиланган тартиб ва муддатда жорий этилиши мумкин. Шунинчунда олиб, рағбатлантирувчи нормаларнинг, шу жумладан "имтиёзли ҳуқуқ"нинг фуқаролик қонунчилигида тутган ўрни ва ролини аниқдаш масаласи унинг қоидалари эркинлаштиришга ёрдам беради. Айниқса, фуқаролик ҳуқуқ нормалари билан рағбатлантирувчи нормаларни, тушунчаси, мохияти, турлари, қўллаш асослари, принципларини тадқиқ этиш ва унинг ўзига ҳос табиати ва хусусиятларини очиқ бериш фуқаролик қонунчилигини ривожлантиришида муҳим тартибга солинадиган ижтимоий муносабатларнинг туси ва хусусиятларини инobatга олиб, унинг илмий-назарий асосларини ишлаб чиқиш баробарида рағбатлантирувчи нормаларнинг ҳозирги ҳолати, муаммолар ва уни ҳал қилиш бўйича асослантилган хулоса таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш муҳим вазифа бўлиб ҳисобланади.

Бозор муносабатлари тизимини қарор топтириш товар пул муносабатларини ҳуқуқий шакли бўлган шартномаларга (битимлари) оид нормаларни янада такомиллаштиришни талаб этмоқда. Энг аввало, маъмурий бўйруқбозлик тизимидан бозор иқтисодиётига ўтишда шартномаларни тузишни моҳияти ва асосларини илмий-амалий таҳлил этиш ўта долзарб масаладир. Ривожланган давлатлар илғор тажрибасини инобатга олиб ва эркин тадбиркорлик фаолиятининг амалда бўлишига хизмат қиладиган янги турдаги шартномаларни фуқаролик муомиласи амалда бўлиш доирасини янада кенгайтириш устувор вазифалардан бўлиб ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига алоҳида бобда ташкилий ҳуқуқий тусдаги корпоратив шартномаларнинг ҳуқуқий табиатини очиб берадиган нормаларни киритиш мақсадга мувофиқ. қонун ҳужжатларида шартномани тузилмаганлик фактини тан олиш билан боғлиқ масалани ҳал қилиш лозим. Ҳуқуқий ҳимоя воситаси сифатида бундай даъвога йўл қўйиладими ёки шартнома бўйича тарафлардан мажбурият қабул қилиб олган контрагентларни бундай даъвони тақдим этишини чеклаш мумкинми? Бу масалалар ечимини топмаганлиги сабабли бу ҳақидаги нормаларни Фуқаролик кодексига ифодалаш зарурияти вужудга келмоқда. Шартноманинг олдиндан вужудга келган муносабатга татбиқ этиш масаласини кўриб чиқиш лозим. Маълумки ҳуқуқ назариясида шартномалар эркинлиги шарномалар тузишнинг ҳар бир босқичида муҳим аҳамият касб этади⁸⁰. Бироқ қонунчиликда шартномалар эркинлиги тамойили ҳар доим ҳам мутлоқ тус касб этмайди. Чунки бундай талаб тарафларнинг шартнома тузиш эркинлигини ҳам бир мунча чеклайди. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 357-моддаси 2-қисмида тарафлар ўзлари тузган шартноманинг шартларини уларнинг шартнома тузилишидан олдин вужудга келган муносабатларга нисбатан қўлланилади деб, белгилаб қўйишга ҳақлидирлар. Шу боис қайд этилган асосга кўра шартнома эркинлигини таъминлашга тўсқинлик қилувчи норма сифатида унинг мазмунини қайта кўриб чиқиш лозим. ФКнинг 358-моддасида мустаҳкамланган оммавий шартнома ҳақидаги норманинг тўлиқ амалга оширилишини таъминлаш мақсадида, унинг 2-қисмини ўзгартириш талаб этилади. Яъни, ушбу моддага кўра товарлар, ишлар ва хизматларнинг баҳоси шунингдек, оммавий шартноманинг бошқа шартлари ҳамма истеъмолчилар учун бир хил қилиб белгиланади, қонун ҳужжатларида истеъмолчиларнинг айрим тоифалари учун имтиёзлар берилишига йўл

---

⁸⁰ Mary Keenan, Sarah Riches and Vida Allen. Keenan and Riches' Business Law. Pearson Education Limited. 2011. - p 255

қўйиладиган ҳоллар бундан мустасно. Ушбу таҳрирни қуйидаги таҳрирда ўзгартириш тавсия этилади. Оммавий шартноманинг баҳоси ҳамма истеъмолчилар ва тарафлар учун бир хил назарда тутилади. Оммавий шартноманинг бошқа шартлари шахсий афзаллик ёки тарафларнинг мақомидан келиб чиқиб белгиланмаслиги лозим.

Фуқаролик кодексининг 360 моддаси 3-қисми ушбу модданинг иккинчи қисмида назарда тутилган ҳолатлар мавжуд бўлганида ўз тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириши муносабати билан шартномага қўшилган тараф қандай шартлар асосида шартнома тузаётганлигини билган ёки билиши лозим бўлган бўлса, шартномага қўшилган тарафнинг шартномани бекор қилиш ёки ўзгартириш ҳақида қўйган талаби қондирилмайди. Бу нормани чиқаришнинг асоси шу билан изоҳлаш мумкинки, қўшилиш шартномаси конструкциясидан фойдаланиш орқали “актив томон” ўзи учун қулай шартлар асосида шартномани бекор қилиш ёки ўзгартириш бўйича талаби қондирилмаслик ҳуқуқидан маҳрум бўлади. Бу эса ўз навбатида, шартномавий мажбуриятда “актив томон” ва “пассив томон” ларнинг шартнома шартлари бўйича ўз зиммаларига олган мажбуриятлари тенг равишда фойдаланиш имконини беради. Қайд этилган ҳолатларга кўра, шартномага қўшилган тарафнинг шартномани бекор қилиш ёки ўзгартириш ҳақида қўйган талаби қондирилмаслиги “актив томонга” сезиларли тарзда ўзининг таъсирини кўрсатади. Шу сабабли таклиф этилаётган ўзгартириш қўшилиш шартномавий муносабатларда тенглик принципини таъминлашга хизмат қилади. ФКнинг 361-моддасида назарда тутилган “Дастлабки шартнома” конструкциясидан янада самарали фойдаланиш мақсадида, дастлабки шартномада мажбурий ифодаланиши лозим бўлган шартлар, дастлабки шартномада асосий шартноманинг нарсасини бир тарафнинг талаби бўйича келишувга эришилган шартлар, уни тузиш пайти бошқа муҳим шартларни келишиши билан боғлиқ шартларни бир мунча соддалаштириш лозим. Шунингдек, 361-моддага асосий шартномани тузишни суд тартибида мажбурлаш ҳамда шартномани тузишдан бош тортаётган тарафдан зарарларни ундиришни кўзда тутувчи нормани белгилаш лозим. Бу эса ўз навбатида, қонун талаблари асосида дастлабки шартнома асосида тузиладиган шартноманинг хизмат ролини янада оширади. Қолаверса, шартнома интизомини мустаҳкамлашга хизмат қилади. Шартнома тузиш ҳамда мулоқотлар олиб боришда тарафларнинг виждонсизларча хулқ-атворининг олдини олиш мақсадида хорижий ҳуқуқий тартиботнинг бир қатор қоидаларини назарда тутиб, шартнома олди жавобгарлиги деб аталмиш (*culpa in contraneude*) махсус қоидаларни белгилаш масаласини муҳокама қилиш мақсадга мувофиқдир. ФКга

дастлабки шартнома конструкцияси билан бир қаторда “ҳадли шартнома” ҳақидаги нормаларни киритиш масаласини муҳокама этиш лозим. Бу шартноманинг табиати дастлабки шартномадан фарқ қилади. Ҳадли шартнома келгусида шартнома тузиш мажбуриятини келтириб чиқармайди. Шартнома тузилган ҳисоблансада бироқ шарти келгусида шартномада қўлланиши ёки айнанлаштирилиши мумкин. Яъни “очиқ шартнома” ҳисобланади, келгусидаги шартлар билан келишишга йўл қўйилади. ФКнинг 364-моддаси таҳририни қуйидаги тарзда баён этиш тавсия этилади: оммавий шартномада баҳо бир хил тоифадаги истеъмолчилар ёки контрагентларни ҳаммаси учун ягона тарзда белгиланиши мумкин. Бунда оммавий шартноманинг бошқа шартлари шахсий афзалликлар ёки мақомдан (хусусиятлардан) келиб чиқиб белгиланиши мумкин эмас. Қоғоз ҳужжатлар ва электрон алоқа воситалари шу жумладан, интернетдан фойдаланган ҳолда битим тузишни ҳуқуқий режимини унификация қилиш мақсадида ФКнинг 366 моддаси 2-қисмининг қуйидаги таҳрирда баён этиш лозим. Ёзма шартнома тарафлар имзолаган битта ҳужжатни тузиш йўли билан шунингдек, электрон ҳужжат ёки алоқа ёки ҳужжат шартномадаги тарафдан чиққанлигини шончли суратда аниқлаш имконини берадиган бошқа алоқа ёрдамида ҳужжатлар алмашиш йўли билан тузилиши мумкин. Шу сабабли алоқа тармоғи бўйича бериладиган ахборот сифатида электрон, магнит ёки оптик, ёхуд ўхшаш воситалар асосида тайёрланадиган, жўнатиладиган, олинган ёки сақланадиган шу жумладан, маълумотни электрон айирбошлаш, электрон почта, телеграмма, телекс ёки телефакс башарти, улар ушбу белгилардан ҳеч бўлмаса бирортаси бўйича талабларга жавоб берса тан олинishi мумкин.

Қонун ёки тарафлар келишувида тарафлар имзолайдиган фақат битта ҳужжатни ёзма ҳолда тузиш зарурияти белгиланиши мумкин. Ушбу нормани акцептга бағишланган (ФКнинг 370-моддаси) қоидалар билан ўзаро мувофиқлаштириш зарур.

Фуқаролик ҳуқуқий муносабатларда тадбиркорлик субъектларнинг фаол иштирокини таъминлаш ва хўжалик шериклик билан боғлиқ муносабатларини янада ривожлантириш мақсадида биргаликдаги фаолиятни (оддий ширкат)ни ҳуқуқий тартибга солишни янада такомиллаштириш лозим. Фуқаролик кодекси нормаларини амалиётда қўллаш ҳолати далолат беришича, табиий ресурслардан фойдаланиш билан боғлиқ шартномавий муносабатларга оид нормалар ўзининг ифодасини топмаган. Шу сабабли ишлаб чиқариш мақсадида фойдаланадиган, сув ресурслари бошқа ва табиат объектлари билан боғлиқ фуқаролик ҳуқуқий шартномавий тартибга солишнинг самарадорлигини ошириш талаб этилади.

ФК даги бундай ҳуқуқий бўшлиқни инобатга олиб табиий ресурсларга оид шартномаларга бағишланган ҳуқуқий нормаларни тизимли тарзда баён этиш зарур. Бозор муносабатлари шароитида шартнома эркинлигининг таъминланганлиги, цивилистик тафаккурнинг ютуғи бўлиб амалда рўёбга чиққанлиги ва қонунчиликда ифодаланишининг муҳим объекти бўлиб хизмат қилмоқда.

ФКнинг 359-моддасида шартноманинг намунавий шarti тўғрисидаги нормалар назарда тутилган. Шу боис ушбу моддага мажбурий тузиладиган шартномаларнинг намунавий шартнома шартлари асосида тузилишига оид қоидаларни ифода этиш лозим. Фуқаролик ҳуқуқий муносабатларда электрон тижорат, электрон ҳужжат айланиши, электрон имзо ва электрон тўлов электрон савдоларга оид қонун ҳужжатларини қўллашнинг ривожланиб бораётганлигини инобатга олиб электрон битимлар бўйича нормаларни белгилаш заруриятини келтириб чиқармоқда. ФКда электрон битимлар ҳақида алоҳида нормаларни ифода этиш муҳим аҳамиятга эга. Шу мақсадда ривожланган давлатларнинг бу борадаги қонунчилик тажрибасидан самарали фойдаланиб, тегишли нормаларни назарда тутиш фуқаролик ҳуқуқий муносабатларнинг фуқаролик муомиласида ахборот коммуникация технологияларидан фойдаланилган ҳолда иштирок этиш имкониятларини янада кенгайтиради.

Мамлакатимизнинг жаҳон хўжалик алоқаларига қўшилиши тадбиркорлик субъектларининг ташқи иқтисодий фаолиятида иштирокининг тобора кенгайиб бориши ФКга ташқи иқтисодий битимларга оид нормаларни ифодалаш заруратини келтириб чиқармоқда. Шу боис ФКда фуқаролик-ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг ташқи иқтисодий битимларига оид қоидаларнинг белгиланиши, уни оқилона ва самарали тартибга солишга ёрдам беради. ФКнинг “Пудрат ҳақида”ги бобига “Давлат эҳтиёжлари учун пудрат ишларини бажариш тўғрисидаги янги қоидаларни киритиш лозим. Хорижий давлатларнинг бу борадаги фуқаролик қонунчилиги тажрибасини ўрганиб, тегишли нормаларнинг ФКда ифода этилиши давлат эҳтиёжлари учун пудрат ишларни бажаришга оид муносабатларни мақсадга мувофиқ тартибга солишга ёрдам беради. ФКда инкассация шартномасига оид нормалар назарда тутилмаган. Гарчи, ҳуқуқни қўллаш амалиётида инкассация шартномасидан келиб чиқадиган низолар учраб турсада, уларни ҳал қилиш учун хизмат қиладиган устивор қонун нормалари Фуқаролик кодексида белгиланмаган. Шу боис, хорижий давлатлар тажрибасини ва ҳуқуқни қўллаш амалиётидан келиб чиқиб бу ҳақдаги махсус нормаларни ФКда белгилаш, уни самарали тартибга солишга хизмат қилади. Масалан Англияда махсус шартномалар гуруҳи

амал қилади⁸¹. ФКда амалиётда кенг қўлланилаётган қўриқлаш шартномаси ва консигнация шартномалари ҳақидаги нормалар мустахкамланмаган, бу борадаги муносабатлар тарқоқ айрим қонун ости ҳужжатлар билан тартибга солинади. Қайд этилганларга асосан ФКга “Қўриқлаш шартномаси ва консигнация шартномаларига оид махсус нормаларни ифода этиш лозим. Мамлакатимизда фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар субъектлари иштирокида концессия шартномасининг кенг қўлланилаётганлигини инобатга олиб ва бу борадаги махсус қонун ҳужжатларининг қабул қилинганлигини ҳамда ҳуқуқни қўллаш амалиётидан келиб чиқиб, концессия шартномасига оид нормаларни ФКда белгилаш заруратини вужудга келтириб чиқармоқда. Айниқса, ФКдаги бу ҳақдаги нормаларни тизимли ўрганиш ФКда ўхшаш нормаларни ифода этиш, концессия шартномавий муносабатларни устувор жихатдан ҳуқуқий тартибга солишга ёрдам беради. ФКнинг текинга тузиладиган шартномаларга оид нормаларини ҳомийлик тўғрисидаги қоидалар билан тўлдириш уни амалда қўллашнинг фуқаролик-ҳуқуқий воситаларни янада кенгайтиради. Ўзбекистон Республикаси “Ҳомийлик тўғрисидаги” қонунининг қабул қилиниши ҳомийликнинг ҳуқуқий шакли сифатида ҳомийлик шартномасига оид қоидаларни ифодалашни тақозо этмоқда. ФК “Ҳақ эвазига оид хизмат кўрсатиш”га оид 38-боби янада такомиллаштиришга муҳтож. Чунки, ҳуқуқни қўллаш амалиётидан маълумки, ҳақ эвазига хизмат кўрсатиш доираси янада кенгайиб бормоқда. Яъни коммунал хизмат, кўп қаватли уйларга лифт хизмати, ободонлаштириш ва кўкаламзорлаштириш хизмати, тиббий хизмат, риэлторлик хизмати, гаров реестри хизмати, санитария-эпиемиология кабилар шулар жумласидандир. Шу боис ривожланган давлатларнинг Фуқаролик кодексидаги ўхшаш қонунчилик тажрибасидан келиб чиқиб ҳақ эвазига хизмат кўрсатишнинг ҳуқуқий тартибга солишни янада кенгайтиришни талаб этмоқда.

Мамлакатимизда суғурта бозорининг тобора жадал суръатлар билан ривожланиб бориши ФКнинг суғурта шартномасига оид махсус нормаларни янада такомиллаштириш лозим. Айниқса, бу борадаги хорижий давлатларнинг қонунчилик тажрибасидан келиб чиқиб, уни такомиллаштиришга эҳтиёж сезилмоқда. Яъни ФКга мажбурий суғурта турига оид нормаларни киритиш лозим. ФКда маҳсулот тақсимотига оид битимлар ҳақидаги нормалар белгиланмаган. Шу боис бу борадаги махсус қонуннинг мавжудлигини инобатга олиб алоҳида бобда “Маҳсулот

---

⁸¹ Mary Keenan, Sarah Riches and Vida Allen. Keenan and Riches' Business Law. PearsonEducationLimited. 2011. -p 452-453

тақсимотиға оида битимларға бағишланган нормаларни назарда тутиш лозим. Шунингдек, ФКда энергия таъминоти шартномаси тўғрисидаги қоидалар умумий тарзда ўз ифодасини топган. “Энергетика тўғрисида”ги ва муқобил энергияга оид қонуни хужжатларининг ривожланиши, унинг алоҳида турларининг ўзига хос хусусиятларини инобатга олиб уни такомиллаштиришнинг эҳтиёжи вужудга келмоқда. Тараққий топган давлатлар тажрибасини инобатга олиб хусусий электр таъминоти шартномавий муносабатларини ривожланиб бораётганлиги назарда тутиб келгусида истеъмолчиларни хусусий энергия таъминоти ташкилотлари билан эркин шартномавий муносабатларни қарор топтириш буйича тегишли нормаларни ифода этиш мақсадга мувофиқ. ФКнинг фуқаролар иштирокидаги улушли қурилиш шартномаси тўғрисидаги махсус бобни киритиш лозим. Бундай шартномавий алоқадорликда қурилиш ишларини бажариш фуқароларнинг уй жойга бўлган эҳтиёжларни кондиришда ҳам муҳим ҳуқуқий восита бўлиб ҳисобланади. Бу миллий қадриятларимизга ҳам мос келади. Фуқароларнинг “хашар” асосида қурилишни ўз ҳиссаларини қўшиб амалга ошириши нафақат уй-жой балки, тадбиркорлик мақсадида корпоратив шартномаларга асосланган, қўчмас мулк сирасига кирадиган, бино, иншоотларнинг қурилишини янада кенг кўламда амалга ошириш имкониятини яратади. ФКга қўшимча равишда текинга хизмат кўрсатиш шартномаси ҳақидаги нормаларни киритиш мақсадга мувофиқ. Чунки бундай шартномалар ўзига хос жиҳатларга эга бўлиб, махсус ҳуқуқий қоидаларни назарда тутишни тақозо этади. ФКнинг олди–сотди шартномасига бағишланган бобига биржада олди–сотди шартномаларини ҳуқуқий тартибга солишга оид нормаларни мустаҳкамлаш зарур.

Хулоса қилиб айтганда, Фуқаролик кодекси нормаларининг такомиллаштирилиши, уни келгусида амалиётда қўллаш самарадорлигини ошириш учун хизмат қилади.

Фуқаролик қонун ҳужжатларини ривожланиш тенденциялари миллий тажрибанинг ўзига хос жиҳатлари			
↓			
МАҚСАД			
Фуқаролик қонун ҳужжатларини бозор иқтисодиёти шароитида янада ривожлантириш, халқаро стандарт ва талабларга мослигини таъминлаш			
↓			
<p>илмий:</p> <ul style="list-style-type: none"> - ҳуқуқий муаммоларни, бўшлиқларни аниқлаш; - суд ва ҳуқуқни қўллаш амалиёти материалларини таҳлил қилиш; - халқаро қонун ҳужжатлари, амалий тажрибаси ва стандартларни ўрганиш; - илмий асосланган таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш. 	<p>ВАЗИФАЛАР</p>	<p>амалий:</p> <ul style="list-style-type: none"> - ҳуқуқий тажриба ва амалий кўникмаларни ривожлантириш; - ҳуқуқий амалиёт билан боғлиқликни таъминлаш; - амалиётни ўрганган ҳолда қонун ҳужжатларини такомиллаштиришга эришиш. 	
<ul style="list-style-type: none"> - юридик шахснинг ҳуқуқий мақоми ва жавобгарлиги; - ваколат ва вакиллик; - битим ва унинг турлари; - мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқлар; - кўчмас мулк, хусусий мулкни ҳимоя қилиш, хусусий мулк ҳуқуқининг кафолатлари; - ўзбошимчалик билан иморат қуриш ва унинг оқибатлари; - мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш. 	<p>ЙЎНАЛИШЛАР</p>	<ul style="list-style-type: none"> - олди-сотди шартномаси; - лизинг; - комплекс тадбиркорлик лицензияси; - суғурта; - интеллектуал мулк, муаллифлик ҳуқуқи, тижорат сири; - меросни эгаллаш. 	

3.2. Хорижий мамлакатларда фуқаролик қонунчилиги асосий институтлари ривожланиши тенденцияларига умумий тавсиф.

АМЕРИКА ҚЎШМА ШТАТЛАРИ. Англияда шаклланган прецедент ҳуқуқ тизими кейинчалик Америкада татбиқ этилиб, АҚШнинг фуқаролик ва савдо ҳуқуқининг асосини белгилади. Бундай татбиқ этилиш нафақат ҳуқуқ нормалари ва институтларни тушуниш ва мазмунини белгилашда, балки ҳозирги кунга қадар сақланиб келаётган суд прецеденти усулини қўллаш билан белгиланади.

I. Прецедент ҳуқуқи АҚШ фуқаролик ҳуқуқининг ягона манбаи бўлиб ҳисобланмайди. Англиядаги каби кўплаган институтлар (айниқса тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ институтлар) алоҳида қонуний тартиб билан тартибга солинади⁸².

АҚШнинг фуқаролик ҳуқуқи соҳасидаги қонуний тартиби деярли штатларнинг ваколатлари билан белгиланади. Фақат патент ҳуқуқи, товар белгиси, муалифлик ҳуқуқи, хўжалик юритувчи субъектларнинг ночорлиги ва халқаро савдо билан боғлиқ масалаларнинг ҳал бўлиши Федерациянинг ваколатига киритилган. АҚШнинг бир неча шталари ўз Фуқаролик кодексига эга. Улар ўз мазмунида умумий ҳуқуқга (common law) тегишли бўлган кодификация нормаларини ифодалайди ва унинг умумий концепцияларига асосланган. Улар ичида 1873 йилда қабул қилинган Калифорниянинг фуқаролик кодекси диққатга сазовор дейиш мумкин, чунончи у бошқа штатларнинг фуқаролик кодекс-ларининг асосини белгилаб берган. Франция ҳуқуқи таъсири остида шаклланган Луизиана штатининг фуқаролик ҳуқуқи ҳам алоҳида ўринни эгаллайди. Бу ҳолат Луизиана штатининг кўп йиллар давомида Франциянинг колонияси бўлиб келгани билан белгиланади. Ҳозирги кунга қадар бу штатда 1825 йили қабул қилинган Наполеон кодексининг амалий нусхаси ҳисобланган фуқаролик кодекси амал қилиб келмоқда⁸³.

Аксарият штатларда фуқаролик кодекслари мавжуд бўлмаса ҳам фуқаролик ҳуқуқининг айрим институтлари алоҳида қонунлар билан тартибга солинади, масалан корпорациялар, ширкатлар, мол-мулкни ишончли бошқарув ва хоказо тўғрисидаги қонунлар.

АҚШнинг фуқаролик-ҳуқуқий нормаларининг шаклланишида Нью-Йорк штатининг қонунчилиги катта аҳамият касб этган. Айнан шу штатда бошқалардан илгари катта корхона-ларнинг эҳтиёжларига мослаштириш мақсадида фуқаролик ва савдо ҳуқуқида йирик ислохотлар амалга

⁸² Қаранг: Mary Keenan, Sarah Riches and Vida Allen. Keenan and Riches' Business Law. Pearson Education Limited. 2011.

⁸³ Code Napoleon, or, The French civil code. Washington, D.C. : Beard Books, 1999. -627 p

оширилган. Кейинчалик ушбу штатда қабул қилинган нормалар бошқа штатлар томонидан қабул қилиниб ягона савдо кодексининг қабул қилинишига асос яратган.

Хорижий доктринада мулк ҳуқуқининг турли конструкцияларни классификация қилишнинг ягона универсиал асоси белгиланмаган. Шу билан бирга, прецедентларга йўналтирилган инглиз умумий ҳуқуқини қабул қилган АҚШда мулкчилик муносабатлар гарчи Конституция даражасида назарда тутилсада (АҚШ Конституциясига V, XIV кўшимчалар), бироқ унинг ривожланиши ва кенг ифодаланиши алоҳида штатларнинг қонунчилиги ва суд қарорларида мустаҳкамланган. Қолаверса, фуқаролик ҳуқуқи назарияси нуқтаи назаридан америка мулк ҳуқуқи моделининг асосида ушбу ҳуқуқнинг субъектив таркиби масаласи ётади. АҚШ мулк ҳуқуқи моделини оддий ва мураккаб тузилишли турларга ажратиш мумкин⁸⁴. Оддий ёки соддалаштирилган модел “битта ашёга – битта тўла ҳуқуқли мулкдор” тамойилига асосланади. Бу конструкцияда мазкур ашёга у ёки бу даражада боғлиқ бўлган ҳар қандай бошқа шахслар “бошқа ҳуқуқли” шахслар ҳисобланади ва ашёнинг мулкдори ўзининг эгалик қилиш, фойдаланиш ва тасарруф этишга диор ваколатлари якка ўзи амалга оширади. Шу маънода мулк ҳуқуқи мутлақ тус (fee simple absolute) касб этади.

Мулк ҳуқуқининг мураккаб конструкциялари эса ерга нисбатан эгалик қилиш ҳамда умумий мулкка нисбатан эгалик қилишда кўзга ташланади ва ашёга нисбатан ҳар бир эганинг ҳуқуқлари тақсимооти ва уларнинг узаро нисбатида ифодаланади⁸⁵.

II. Фуқаролик ва савдо муносабатларини тартибга соладиган қоидалар аксарият ҳолларда Федерация қоидалари эмас, балки алоҳида шталар қоидалари билан тартибга солинганлиги сабабли, АҚШ ҳудудида коллизия ҳуқуқи нормалари (Law of conflicts of law) алоҳида аҳамиятга эга бўлади. Улар бир штат доирасидан чиққан низоли муносабатларнинг қайси штат нормалари билан тартибга солиниши мумкинлигини аниқлаб беради. Хар бир штатнинг коллизия нормалари турлича бўлганлиги сабабли, амалиётда айрим муаммоларни вужудга келтирди. Шу сабабли ўтган асрнинг охириги йилларида АҚШда фуқаролик-ҳуқуқий нормаларини қисман унификациялаштириш (бирхиллаштириш) бўйича чоралар амалга оширилган. Шу сабабли хусусий кодификацияга учраган прецедент ҳуқуқининг (Restatement of the Law of the USA) кўйидаги фуқаролик-

⁸⁴ Joseph William Singer. Introduction to property. Aspen Publishers. — NY, 2005. -13-15,20-22 p.

⁸⁵Тягай Е.Д.Модели права собственности в современном праве США // Вестник РУДН, серия Юридические науки.2009.- № 4. – С. 41-42, 45

ҳуқуқий институтларини белгилаш мумкин: шартномалар (Restatement of the Law of Contract), вакиллик (Restatement of the Law of Agency), мол-мулкни ишончли бошқариш (Restatement of the Law of Trust), деликтлар (Restatement of the Law of the torts) ва хоказо. Шунини айтиш жоизки, келтирилган кодификациялар ҳуқуқ манбаи бўлиб ҳисобланмаса ҳам улар катта аҳамиятга эга бўлиб, суд фаолиятида кенг доирада қўлланилмоқда. Судлар, шу жумладан АҚШ Олий суди ҳам ўз қарорларида уларга ҳавола этмоқда⁸⁶.

III. Хусусий кодификацияларнинг фуқаролик ҳуқуқини бирхиллаштиришга ўзининг таъсирини ўтказмаганлиги сабабли, АҚШ қонун чиқарувчи кейинги усулларга ўтишга мажбур бўлди: АҚШ Конгресс қошида барча штатларнинг вакиллари иштирокида мақсади бир-хил қонунларнинг лойиҳаларини (uniform acts) ишлаб чиқиш бўйича Миллий ваколатли шахслар конференцияси ташкил топган. Улар томонидан тайёрланган бир-хил қонун лойиҳалари кейинчалик штатларнинг қонун чиқарувчи органларига тақдим этилади, ва ушбу органлар бу қонунларни қабул қилиниши мақсадга мувофиқ эмаслиги тўғрисида қарор қабул қилиши мумкин. Шу тартибда бирхиллаштирилган қонунлар, шу жумладан, бирхиллаштирилган “Ширкатлар тўғрисида (Uniform Partnership Act)”ги, “Муомаладаги ҳужжатлар тўғрисида (Uniform Negotiable Instruments Law)”ги қонунлар қабул қилинган.

1958 йилда иш муомаласининг асосий масалаларини ўзида ифода қилган бирхиллаштирилган савдо кодекси (Uniform Commercial Code) лойиҳаси ишлаб чиқилди ҳамда ўн йил давомида бу кодекс барча (Луизиана штати, Виржин ороллари ва Колумбия федерал округи бундан мустасно) штатлар учун қонун сифатида тан олинади. Мазкур кодекснинг қабул қилиниши бир нечта монополистик гуруҳлар орасида мавжуд қарама-қаршилиқларга қарамасдан муайян даражадаги унификацияга олиб келди.

АҚШнинг бирхиллаштирилган савдо кодекси континентал Европанинг аънанавий савдо кодексларидан етарли даражада фарқланади. У биринчи навбатта банк тузулмалари шуғулланадиган савдо битимлари (депозитлар, инкассо, аккредитивлар, қимматбаҳо қоғозлар ва б.) билан чекланиб, фақатгина савдо ҳуқуқининг алоҳида институтларини ўз ичига қамраб олади. Айнан шундан келиб чиқиб амалиётда у “банклар кодекси” деб ном олган. Унинг қабул қилиниши ва амалиётда бўлишида энг аввало АҚШнинг йирик банклари манфаатдор бўлган.

---

⁸⁶ Қаранг: Jon W. Bruce, James W. Ely, Jr. Cases and materials on modern property law. Thomson / West. St. Paul. — MN, 2007

Кодекснинг махсус бўлими олди-сотди шартномасига бағишланган. Муҳим бўлган корпорациялар, ночорлик, савдо вакиллиги каби институтлар унинг назаридан четда қолган. Шу билан бирга Бирхиллаштирилган кодекс яратувчилари кодекс ичида савдо ҳуқуқи нормаларини ҳам модернизация қилишга ҳаракат қилган ва шу мақсадда чақириб олиб бўлмайдиган офертали олди-сотди шартномаси, шартноманинг ўзгаришида муқобил қаноатлантиришдан бош тортиш, денгиз орқали олди-сотди шартномаси каби институтларни мазмунига киритган⁸⁷.

Кодекснинг қоидалари ҳар битта штатнинг ҳуқуқини мужассамлаб АҚШнинг федерал ҳуқуқининг ривожланишига таъсир кўрсатади. Табиийки, АҚШнинг ҳуқуқ тизими ҳозирги кунгача бўлган ривожланиш жараёни натижа-сида Англия ҳуқуқидан деярли фарқланиб қолди. У Англия ҳуқуқига қараганда йирик сармоялар эҳтиёжларини қаноатлантиришга қаратилди, ва айрим соҳаларда (масалан, тадбиркорлик корпорацияларнинг ҳуқуқий мавқеи, трестларга қарши қонунчилик ва бош. вужудга келиши) англия ҳуқуқ тизимида бўлмаган институтларни вужудга келтирди. Шу билан бирга Англия ҳуқуқига тегишли бўлган умумий ва адолат ҳуқуқи нормаларининг айрим феодал тусга эга бўлган институтларини бутунлай инкор этди (масалан, кўчмас мулкга бўлган ашёвий ҳуқуқлар ва хоказо).

Англия ҳуқуқининг қоидаларини қўллаш ва шарҳлаш жараёнида АҚШнинг ўз прецедент ҳуқуқи шаклланиб борди. Ҳозирги кунга келиб Англиянинг прецедент қоидаси (*stare decisis*) ҳаракатда бўлса ҳам АҚШнинг Олий суди ва штат судлари уни қўлламастикка ҳуқуқли бўлиб ҳисобланади.

Янада аниқ қоидалар юқори ва қуйи судлар орасидаги мунособатлар бўйича белгиланган. Қуйи судлар юқори судларнинг қарорларини бекор қилиш ваколатига эга бўлмаса ҳам, амалиётда уларининг кўп ҳолларда бири-бирига қарши келадиган қарорларини қўллаб “чекланмаган суд хоҳишини ўрнатмоқда”.

---

⁸⁷ Қаранг: Joseph William Singer. Introduction to property. Aspen Publishers. — NY, 2005. -13-15,20-22 p.

АНГЛИЯ. Аввало, шуни таъкидлаш керакки ҳуқуқ тизимлари анъанавий равишда англо-америка, романо-герман (қитъа), мусулмон ҳуқуқи тизимларига бўлинган ҳолда ўрганилади. Бунда асосий жиҳатларга эга бўлган англо-америка ҳуқуқ тизими алоҳида аҳамият касб этади.

Англия ҳуқуқ тизимида манбаларнинг умумий доираси бир хил – қонунлар, суд амалиёти, одатлар бўлса ҳам, уларнинг нисбати ўзгариб туради.

Кейинги вақтларда қонунлар кўпроқ қабул қилинаётганига қарамасдан, улар ҳуқуқ тизимида қитъа ҳуқуқ тизимидагидек роль ўйнамайди. Англияда фуқаролик қонунчилигини кодификациялаштирилган ҳужжатлари – кодекслар мавжуд эмас. Қонунлар фуқаролик ҳуқуқининг алоҳида институтлари – юридик шахслар, мулк ҳуқуқи, олди-сотди ва шу кабиларга нисбатан, яъни улар тўғрисида қабул қилинган, лекин улар тизимга солинмаган. Фақат у ёки бу даражада тизимга солинган ҳужжатлар мавжуд, бироқ барибир улар фуқаролик ҳуқуқининг айрим институтларига тааллуқли холос.

Ҳозирги кунда ҳам Англия ҳуқуқи прецедент ҳуқуқининг ҳал қилувчи таъсири остида ривожланмоқда. Агарда қитъа ҳуқуқида юрист учун амалиёт эҳтиёжларига унчалик тўғри бўлмаса ҳам минтақавий ва қатъий тизимли нормалар яратиш ҳисобланади, инглиз тизими юристи эса амалиётнинг ҳар бир сўқмоғи бўйича боришга тайёр. Доктрина алоҳида прецедентларни умумлаштириш йўли билан казуистик равишда ривожланади.

Англия ҳуқуқида ҳам шахслар ҳақидаги қоидалар жисмоний ва юридик шахсларга бағишланган нормаларга бўлинади⁸⁸. Шахсларнинг ҳуқуқ субъектлигини тартибга солиш позитив ҳуқуқда унчалик аниқ эмас. Асосий эътибор ҳуқуқ субъектлигини амалиётда эҳтиёж сезилган таркибий қисмлари мазмунига қаратилади.

Ҳуқуқ лаёқати ва муомала лаёқатини фарқлаш амалга оширилмайди. Унинг ўрнига ҳуқуқ субъектлигининг ягона тушунчаси (legal capacity) амал қилади. Тўғри, амалиётда пассив ва актив муомала лаёқати мавжуд. Бошқача айтганда, ҳуқуқий ҳаракатларни мустақил содир этиш лаёқати сифатида талқин этилади. Ҳуқуқ субъектлиги формал жиҳатдан тенг ҳисобланиб, умумий қоидага кўра шахс туғилиши билан бошланиб, ўлими билан тугайди. Инглиз-америка ҳуқуқ тизимида шахсни бедарак йўқолган, деб топиш ва ўлган, деб эълон қилиш мустақил ҳуқуқий институтлар сифатида мавжуд эмас.

Юридик шахсларга келганда шуни таъкидлаш ўринлики, уларнинг моҳияти етарли ишланмаган. Универсал категориядаги юридик шахслар ўрнига юридик шахсларнинг икки асосий тури, ширкатлар (partships) ва компаниялар (Буюк Британияда) ёки корпорациялар (АҚШда, Буюк Британияда оммавий корпорациялар) мавжуд. Ширкатларнинг бир неча тури бўлиб, улар асосан бир-биридан ширкат мажбуриятлари, қарзлари бўйича, шерикларнинг (иштирокчиларнинг) жавобгарлик белгилари бўйича фарқланади. Тўлиқ ширкатлар юридик шахс ҳисобланмайди.

---

⁸⁸ Қаранг: Ole Lando. Principles of European Contract Law // Kluwer law international, 2003. 291 p.

Ширкатларнинг турларидан бири коммандит (limited partnerships) ширкат юридик шахс ҳисобланади.

Мулк (property, ownership). Бу инглиз ҳуқуқининг энг асосий, муҳим тушунчаларидан биридир. Шахсларнинг ашёга нисбатан муносабатларини тартибга солишга қаратилган нормалар тизими сифатида ашёвий ҳуқуқ мавжуд эмас. “Ашёвий ҳуқуқ” ўрнини “мулк” категорияси эгаллайди. Мулкдорнинг ўзининг ашёлари ва ўзганинг ашёсига нисбатан ҳуқуқлари ҳам мулк ҳуқуқи таркибига киради⁸⁹. Қитъа ҳуқуқ тизими бўйича кўчмас мулк ҳам ўз ашёсига нисбатан бўлган ҳуқуқ ҳисобланмайди, чунки ерни олий мулкдори бўлиб давлат ҳисобланади. Шу маънода олганда ернинг ҳар бир эгаси мулкдор эмас.

Мулк ҳуқуқини бўлиш нафақат горизонтал ҳолатда–маконда, балки вертикал ҳолатда–замонда ҳам йўл қўйилади. Масалан, бир мулкдор ер участкасини ижарага беришдан даромад олиш ҳуқуқига эга бўлса, бошқаси ундан фойдаланишдан даромад олиш ҳуқуқига эга. Қандайдир ашё бир мулкдорга умрбод берилиши мумкин, у вафот этгандан кейингина бошқа мулкдорга берилиши мумкин, ҳар иккала ҳолатда ҳам ҳозирги ва келгуси мулкдорлар ўртасида тақсимланадиган мулк ҳуқуқи тўғрисида гап боради. Демак, ушбу турлича мулк ҳуқуқининг мазмуни дастлабки мулкдор эрки ёки мулкдорлар келишуви бўйича белгиланади.

Мулк (property) жуда ҳам кенг маънода талқин этилади. Аннанавий ҳуқуқлардан ташқари унга баъзи талаб қилиш ҳуқуқларини (масалан, пенсиялар, нафақалар, алиментларга ва ш.к. бўлган ҳуқуқлар), мутлак ҳуқуқлар айниқса, улар бегоналаштирилиши мумкин бўлса (интеллектуал мулк) ҳам киритилади. Бу ўринда фикр юритиш қуйидаги мантикий ҳолатлар билан боғлиқ: агарда ҳуқуқ бегоналаштирилиши мумкин бўлса, гарчи ўзига хос хусусиятли бўлса ҳам, ашё ҳисобланади, демак, мулк объекти бўлиши мумкин.

1985 йилда Англияда уй-жой қонунчилигида ислохотлар ўтказилган. Асосий қонун ҳужжати бўлиб, уй-жой тўғрисидаги 1985 йилдаги қонун ҳисобланади (Housing Act 2004)⁹⁰.

Англияда мулк ҳуқуқини тартибга солувчи қонунчилик, ерга нисбатан ва унда жойлашган қурилмаларни бир шахсдан бошқа шахсга ўтишини белгилайди ва ушбу ҳуқуқ ҳимоя қилинади (The law of Property Act 1925, Land lord and tenant Act, 1985).

---

⁸⁹ Қаранг: Roger Smith. Property Law//Pearson Education Limited 2014. 614 p.

⁹⁰ Қаранг: Mary Keenan, Sarah Riches and Vida Allen. Keenan and Riches' Business Law. Pearson Education Limited. 2011.

Буюкбританияда ашёларни кўчар ва кўчмас мулкка ажратишнинг аниқ мезони мавжуд эмас. Замонавий инглиз ҳуқуқида миллий ҳуқуқ тизимида амал қиладиган “кўчмас мулк” тушунчасига яқинроқ бўлган тушунча “real property” атамаси билан номланади. Замонавий инглиз ҳуқуқига мувофиқ, кўчмас мулк сифатида фақат эркин эгаликда бўлган ер (freehold estate), унинг устида ва остида жойлашган барча нарсалар, фойдали қазилмалар, минерлар, иморатлар, уларнинг қисмлари, дарахтлар, олинадиган даромадлар, шунингдек ерга табиий ёки сунъий қўшилган барча нарсалар эътироф этилади. Мазкур таъриф ҳар бир аниқ олинган ҳолатда бир қатор саволларни юзага келтиради: у ёки бу предмет ернинг бир қисми (fixture) ёки ер участкасини яхшилайдиган (fittings) мустақил кўчар мол-мулкми? Мазкур саволга жавоб топиш учун даставвал қуйидагилар аниқланиши лозим: 1) предметнинг ер билан боғлиқлик даражаси; 2) предметнинг ер билан боғланиш мақсади. Дастлаб, агар предмет ернинг устида фақат ўз оғирлиги ҳисобидан ўрнашиб турган бўлса, у ер билан боғланмаган (fixture), деб ҳисобланган. Бироқ кейинчалик предметнинг ерга боғлиқлиги мақсади кўпроқ аҳамият касб эта бошлади ва бунда асосий масаласи бўлиб, объект ер участкаси ёки қурилмадан янада қулайроқ фойдаланиш учун жойлаштирилганлиги ёки фақат объектдан фойдаланиб даромад олиш учунлиги ҳисобланди. Натижада битта предмети турли ҳолатларда алоҳида кўчар мулк ёки ер участкасининг бир қисми ҳисобланиши мумкинлиги англашилади. Бундай бўлиниш кўчмас мулклар билан боғлиқ битимлар нуктаи назаридан муҳимдир. Зеро сотувчи фақат олди-сотди шартномасида алоҳида назарда тутилган ҳоллардаги ер участкасининг бир қисмига нисбатан ҳуқуқни сақлаб қолиши мумкин, бошқа ҳолларда эса кўчмас мулкнинг ер билан боғлиқлиги ва ер участкасининг ўзига нисбатан ҳам ҳуқуқ сотиб олувчига ўтади. Объектнинг яхшилаш ҳуқуқи ҳар доим сотувчида сақланиб қолади, унга нисбатан битимлар эса кўчмас мулклар билан боғлиқ асосий битимлардан алоҳида ҳолда контракт ҳуқуқи нормаларига мувофиқ амалга оширилади. Инглиз ҳуқуқи бўйича бинолар кўчмас мулк объекти ҳисобланмайди.

Англияда 1925 йилда “Мол-мулк тўғрисида” ги Қонун (Law of Property Act 1925) қабул қилинган. Мазкур қонунда мулк ҳуқуқи мутлақ тусга эгаллиги назарда тутилган.

Англиялик мутахассисларнинг таъкидлашича, инглиз мулк ва эгалик қилиш ҳуқуқи рим ҳуқуқидаги айний тушунчаларга мос келмайди, инглиз ҳуқуқи мутлақ эмас, устувор ваколатларни блегилаш тизими ҳисобланади⁹¹.

Майнц (Германия)даги Иоганн Гутенберг номидаги университетнинг ҳуқуқ ва иқтисодиёт бўлими илмий ходими Кристин Квитман ўзининг “Мулк ва эгалик қилишнинг герман ва инглиз ҳуқуқида ҳимоя қилиниши: мулк ва эгалик қилиш ўртасидаги кескин алоқадорликнинг қиёсий-ҳуқуқий таҳлили” номли монографиясида⁹² таъкидланишича, герман ашёвий (мулк) ҳуқуқи илмий асослантирилган падект тизими асосида шакллантирилган бўлса, феодал анъаналар базасида тарихан шаклланиб борган англия ҳуқуқида “ашёвий ҳуқуқ” атамасини унинг том маъносида фойдаланиб бўлмайдиган, чунки бу атама шахснинг ўз ашёсига нисбатан хўжалик ёки бошқача “ҳукмдорлигини” у ёки бу даражада расмийлаштирмайдиган.

Шу билан бирга К.Квитманнинг қайд этишича, ownership атамаси (одатда бу атама таржима “мулк” маъносини англатади) инглиз ҳуқуқида шаклланиган тушунчага кўра кўчар мулкларга нисбатан ҳам “қулайлик” ёки “кўпроқлик” мақоми сифатида талқин этилади, шунингдек ашёга эгалик қилиш ҳуқуқи (better right to possession)да эгалик қилувчи ўз ваколатларини бенефициар манфаатлари учун эмас, балки ўз манфаатлари учун амалга оширади⁹³.

Англиянинг “Компаниялар тўғрисида”ги қонуннинг 1-бўлимига мувофиқ, икки ёки ундан ортиқ шахс компанияни қонуний мақсадлар йўлида рўйхатдан ўтказиши мумкин. Компания муассислар томонидан улушни олиши эвазига қўшилган маблағлар ҳисобига шакллантирилади.

Англия ҳуқуқ тизимидаги мулк талқинини юқорида кўрсатилган хусусиятлари ишонилган мулкда (trust) яққол намоён бўлади. Ишонилган мулкнинг моҳияти шундан иборатки, траст муассиси–дастлабки мулкдор (setilor) ашёни ишонилган мулкдор (trustee) бошқарувига топширади, ишончли бошқарувчи бу мулкдан фойдаланиш натижасида олинган ашёлар ёхуд даромадларни манфаат кўрувчига (beneficiary) топшириши лозим. Манфаат кўрувчи сифатида траст муассиси ҳам учинчи шахслар (кенг маънодаги омма, оломон ҳам) бўлиши мумкин. Ишонилган мулкдор ҳам, манфаат кўрувчи ҳам мулкдорлар ҳисобланади, бироқ уларнинг ҳуқуқлари

⁹¹ "...the English law of ownership and possession unlike that of Roman Law, is not a system of identifying absolute entitlement, but of priority of entitlement" / Bridge M. G. Personal Property Law. 3rd ed. London, 2002. P. 28 - 29

⁹²Quitmann K. Eigentums - und Besitzschutz im deutschen und englischen Recht. Rechtsvergleichende Analyse des Spannungsverhältnisses zwischen Eigentum und Besitz. Berlin, 2011

⁹³Quitmann K. Eigentums - und Besitzschutz im deutschen und englischen Recht. Rechtsvergleichende Analyse des Spannungsverhältnisses zwischen Eigentum und Besitz. Berlin, 2011. – P. 63.

ҳажман фарқ қилади, ишонилган мулкдор ўзига топширилган мол-мулкни бошқаришни (фойдаланиш) амалга оширса, манфаат кўрувчи даромад олишга ва ашёни қайтариб олишга бўлган ҳуқуқларга эга бўлади. Ҳар бир мулкдорнинг ҳуқуқлари ҳажми траст қандай шартларда таъсис этилганига қараб (у қонунда, шартномада ёхуд бир томонлама битимда белгилаб қўйилиши мумкин) ўзгариши мумкин. Масалан, ишончли бошқарувчига манфаат кўрувчига даромаддан улуш ажратиш ёки ажратмаслик ҳуқуқи берилиши мумкин. Айни вақтда шундай ишонилган мулк бўлиши ҳам мумкинки, унинг доирасида ҳар қандай вақтда бу ҳуқуқни тугатиш ва ашёни ўзига қайтариб олиши мумкин. Бинобарин, трастнинг бундай “резина” конструкцияси турлича шаклларга киритилиши ва модификациялаштирилиши мумкин. Шу сабабли ҳам уни энг кутилмаган вазиятларда–асоссиз бойиш ҳолларида, компания ва унинг директорлари, принципал ва агенти ўртасидаги, ворислик ва шу каби муносабатларда қўллайдилар. Бироқ унинг энг асосий тайинланиш, вазифаси–ўз мол-мулкни бошқаришни хоҳламайдиган ёхуд унга қодир бўлмаган шахслар мол-мулкни бошқалар томонидан самарали бошқаришни таъминлаш ҳисобланади. Худди шу маънода ва худди шу сабабларга кўра ҳам ушбу конструкция бошқа ҳуқуқий тизимлар томонидан ҳам ўзлаштирилмоқда.

Англия ҳуқуқ тизимида шартнома (contract) ҳамда деликт (tort) муҳим ва асосий тушунчалардан ҳисобланади. Ҳар қандай мажбуриятларга қўлланадиган мажбурият ҳуқуқининг умумий қисми мавжуд эмас. Умумий қисм шунда ҳам легал кўринишда эмас, балки доктринал кўринишда фақат шартнома ва деликт ҳуқуқида мавжуд.

Мажбуриятнинг мавҳумлаштирилган (формаллаштирилган) тушунчаси ҳам мавжуд эмас. Асосий эътибор деликт ва шартномага қаратилган. Мажбуриятларнинг легал классификацис (таснифи) ҳам йўқ. Мажбуриятларнинг вужудга келиш асослари бўлиб шартнома, квазишартнома (шартномасифат) мажбуриятлар –асоссиз бойиш, ўзгалар манфаатини кўзлаб топшириқсиз ҳаракат қилиш ва деликт ҳисобланади.

Англия ҳуқуқи бўйича шартнома – бу санкция билан таъминланган (судга ҳимоя сўраб мурожаат қилиш имконияти назарда тутилган) тақдим этиш (қаноатлантириш) эвазига берилган ваъда ҳисобланади. Демак, шартнома муқобил талабларни қаноатлантиришни (consideration) назарда тутади: талаб қилиш ҳуқуқини олиш учун кредитор олдин қарздорга у ёки бу ҳақда ваъда берган бўлиши лозим. Бундан оферта (шартнома тузиш ҳақидаги таклиф) акцептланмагунча тарафларни бир-бири билан боғламайди деган қоида келиб чиқади (баъзи истисно ҳолатлардан

ташқари). То акцептланмагунча оферта эркин равишда чақириб олиниши мумкин.

Шартнома ҳуқуқи⁹⁴ амалиёт эҳтиёжларига жавоб тариқасида ривожланиб борган. Шартномаларни легал туркумлаш мавжуд эмас. Амалий эҳтиёжларга кўра вужудга келган шартномаларнинг алоҳида турлари алоҳида қонунлар (масалан, товарлар олди-сотдиси тўғрисидаги қонун) билан тартибга солинади, у ёки бу аниқ ва бир хил мезонлар ёрдамида уларни ажратиш мумкин эмас.

Англия қонунчилиги бўйича шартноманинг муҳим жиҳатлари:

- Томонлар ўртасидаги келишув (яъни бир тараф таклифининг иккинчи тараф томонидан қабул қилинганлигини кўрсатувчи факт)
- Келишув билан юридик жиҳатдан боғлиқ бўлган мақсад (бу ҳуқуқий муносабатларни вужудга келтирувчи мақсад дейилади)
- Келишув(шартнома) шартларидаги аниқлилик
- Шартнома тузиш қобилияти- тарафлар шартнома тузишга киришишга қобилиятли бўлиши керак.
- Тарафлар муҳокамаси- тарафлар бошқа томонга нимадир қилиш ёки беришни ваъда қилувчи таклифларини кўрсатишлари лозим.
- Белгиланган шаклга эга бўлиши- баъзи бир шартномаларни тузишда белгиланган шаклга риоя қилиш керак.
- Келишувнинг ҳақиқийлиги- шартнома мустақил ҳамда муомалага лаёқатли шахс томонидан тузилишини англатади.
- Қонунийлик- шартноманинг мақсади ноқонуний ёки давлатга, жамиятга қарши қаратилган бўлмаслиги лозим.

Бу талабларга жавоб берадиган шартнома ҳақиқий ҳисобланади. Агар тарафлардан бири шартнома мажбуриятларини бажармаса, иккинчи тараф уни шартнома шартларини бузганлик учун судга бериши мумкин.

⁹⁴ Қаранг: Catherine Elliott, Frances Quinn. Contract law//Longman. 2011. 420 p.

Шартноманинг бирор муҳим элементи мавжуд бўлмаслиги уни ҳақиқий эмаслиги, низоли ёки қонуний кучга эга эмаслигига олиб келади.⁹⁵

Деликт ҳуқуқи суд амалиёти томонидан ишлаб чиқилган махсус деликтлар йиғиндиси сифатида намоён бўлади. Бош (генерал) деликт мавжуд эмас, фақат унинг доктринал моделларигина мавжуд. Деликт дейилганда, шахсга ёки мол-мулкка зиён етказиш тушунилади. Махсус деликтларнинг легал таснифи ҳам мавжуд эмас.

Деликтларнинг қуйидаги турлари фарқланади: шахсга ҳам, унинг мол-мулкига ҳам зиён етказишга тааллуқли бўлган бостириб кириш, тажовуз (trespass); муайян шахс ёхуд номуайян доирадаги шахсларни мол-мулкдан хотиржам фойдаланишни бузадиган ёмон зиёнкорлик (nuissance); ўзгалар бизнесига зиён етказиш мақсадини кўзлайдиган бўхтон (libellastander), фитна (conspiracy); бошқаларнинг ҳақ-ҳуқуқларига лоқайдлик билан муносабатда бўлинганини ифодаловчи бепарволик (negligance) ва шу кабилар. Умумий қоидага кўра, ушбу деликтлар учун жавобгарлик зиён етказувчининг айби бўлган тақдирда рўй беради.

Деликт мажбурият асосан ноўй ҳатти-ҳаракатлардан вужудга келади. Бундан англашиладики, даъвогар жавобгарнинг атайлаб ёки эътиборсизлик билан ҳаракат қилганини ва шунинг учун уни айбдор эканлигини исботлаши керак. Деликт мажбурият жавобгарнинг қонунга зид ҳатти-ҳаракатларни содир этишдаги сабаб ва мотивларини ўз доирасига қамраб олмайди. Шунга қарамай, баъзи деликтлар қасднинг мавжуд бўлиш ҳолатини ўз доирасига қамраб олади. Баъзи деликтларнинг муҳим элементи қасд ҳисобланади, мисол учун қонунга зид мақсадларни кўзланган ҳолда тузилган шартномада жавобгарнинг ҳуқуқий манфаатлари янада бойитиш тўғрисидаги эмас, балки айнан даъвогарга нисбатан зарар етказилишини кўзлаган мақсади тўғрисидаги далиллар талаб қилинади.

Ўз навбатида иккита ҳолат мавжуд бўлиб, бу ҳолатларда жавобгарнинг айбли йўқлигига қарамасдан деликт мажбурият ишга тушади.

1. Оғир жавобгарлик. Даъвогар кейинг таъраф ҳисобланмиш жавобгарнинг айбини ёки унинг мақсадини исботламасдан зарар ёки етказилган зиён учун суд томонидан компенсатсия олиши мумкин. 1987 йилдаги «Истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги қонунининг 1-бўлимига мувофиқ, мисол учун бут бўламаган товарлар натижасида етказилган зарар учун ишлаб чиқарувчи жавобгар ҳисобланади.

---

⁹⁵Mary Keenan, Sarah Riches and Vida Allen. Keenan and Riches' Business Law. Pearson Education Limited. 2011. -p 213-214

2. Субсидиар жавобгарлик. Айрим ҳолатларда бир шахс бошқаларнинг мажбуриятлари юзасидан жавобгар ҳисобланади. Иш берувчи ўз ишчилари олдида уларнинг иш фаолиятида давомида амалга оширилган ҳатти-ҳаракатлари учун жавобгардир.⁹⁶

Англия ҳуқуқ тизимида ворислик қатор ўзига хос белгиларга эга. Ворислик ўз моҳиятига кўра универсал ҳуқуқий ворислик ҳисобланмайди, чунки мерос қолдирувчининг барча ҳуқуқ ва мажбуриятлари учинчи шахснинг ишонилган мулкига (trust) ўтади, ишонилган мулкдорнинг асосий вазифаси мерос қолдирувчининг (бевосита ифодаланган ёки тахмин қилинган) эрки-иродасини бажариш ҳисобланади. Васият бўйича ворисликда еxecutor ва қонун бўйича ворисликда administrator, деб аталадиган бу ижрочининг вазифаси мерос қолдирувчининг қарзларини тўлаш, қолган мол-мулкни меросхўрларга бериш, меросхўрлар манфаатини кўзлаб ҳаракат қилишдир. Меросхўрлар мол-мулкни қарзлардан тозаланган ҳолда олганлари учун улар мерос қолдирувчининг қарзлари учун жавобгар эмаслар. Шундай қилиб мерос билан легат ўртасида фарқ йўқ ва шу сабабли ҳам легат конструкцияси мавжуд эмас.

Қонун бўйича ва васият бўйича ворислик фарқланади. Бироқ васиятноманнинг фақат бир шаклига йўл қўйилади—васиятнома ёзма бўлиши, мерос қолдирувчи томонидан имзоланиши ва энг камида икки гувоҳ ҳозирлигида тасдиқланган бўлиши шарт. Агар меросхўрлар бўлмаса ёки меросдан воз кечилса, у ҳолда барча мол-мулк давлат ихтиёрига ўтади. Бунда мол-мулк низоли мулк бўлган ҳолда давлатга бирон бир чекловларсиз, эгасиз мол-мулк сифатида унинг ихтиёрига ўтади.

Ушбу ҳуқуқ тизими негизида умумий ҳуқуқ (common law) ётади, умумий ҳуқуқ Буюк Британияда қироллик судлари фаолияти натижасида вужудга келиб, бунда қироллик судлари учун мажбурий бўлган. Судлар томонидан янгидан-янги қарорлар қабул қилиш асосида олдин умумий ҳуқуқнинг ривожланиши таъминланади, унинг ривожини тўхтагач эса, канцлер суди фаолияти натижасида таркиб топган адолат ҳуқуқи (equity) ривожини таъминланди. Бундай дуализм Рим хусусий ҳуқуқи доирасидаги цивил ва претор ҳуқуқлари дуализмига ўхшайди. Кейинчалик умумий ҳуқуқ ва адолат ҳуқуқи йиғиндисидан прецедент ҳуқуқи вужудга келди ва унга парламент томонидан қабул қилинадиган статут ҳуқуқи (statute law) қўшилди. Бироқ, прецедент ҳуқуқи статут ҳуқуқига нисбатан мустақил

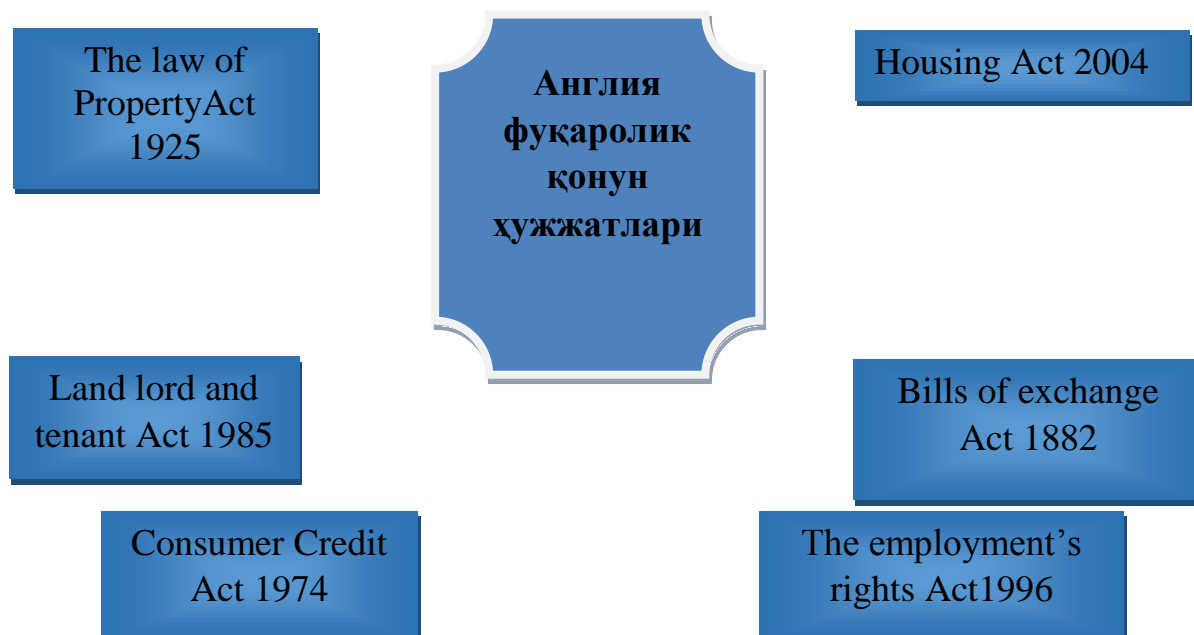
⁹⁶Mary Keenan, Sarah Riches and Vida Allen. Keenan and Riches' Business Law. Pearson Education Limited. 2011. -p 346-347

ривожланишга эга бўлди ва ҳатто бутунлай статут ҳуқуқининг ҳам қўлланиш тартибини белгилай бошлади.

Худди шундай кўринишдаги инглиз ҳуқуқи Буюк Британия колонияларига – АҚШ, Канада, Австралия, Янги Зеландияга, бошқа мамлакатларга ҳам ўтказилди ва бу мамлакатларда модификация-лаштирилди.

Фуқаролик ҳуқуқи мазмунини белгилашда прецедент ҳуқуқи шаклида намоён бўладиган суд амалиёти ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Прецедент ҳуқуқи – юқори суд инстанциялари ҳал қилув қарорлари йиғиндисининг тизимлаштирилган доктринаси бўлиб, улар худди шундай ўхшаш ишларда қўлланиши лозим бўлади. Шундай қилиб, прецедентлар ҳуқуқ манбаи бўлиб қолади. Суд ҳал қилув қарорларини ўзгартириб боради. Ҳуқуқ фойдали анъаналарини сақлаган ҳолда аста-секин ривожланади. Чунки ишни ҳал этишда қўлланиши мумкин бўлган манбалар доираси ҳаддан ташқари кенг ва катта ҳажмли бўлади. Бироқ илмий-техника тараққиёти бу борада ҳам ўз таъсирини ўтказмоқда. Ҳозирги вақтда ЭҲМда ўқиладиган прецедентлар тўпламлари мавжуд бўлиб, бу эса улардан фойдаланишни анча енгиллаштиради.

Одатларда ҳам, айниқса, янги прецедентларни шакллантиришда етарли даражада катта эътибор берилади. Иш муомаласи одатларига келганда шуни қайд этиш ўринлики, Англияда уларнинг аҳамияти етарли даражада катта, бунда улар хусусий характердаги тавсиявий ҳужжатлар асосини ташкил этади (шартнома ҳуқуқи, агентлар, ишониб қўйилган мулк ва шу кабиларга бағишланган), улар алоҳида штатлар учун модель вазифасини ўтайди.

ГЕРМАНИЯ. Германия Федератив Республикаси (ГФР) ҳуқуқ тизими Роман-Герман ҳуқуқ оиласига мансуб бўлиши билан бир қаторда, унинг вужудга келишида пойдевор вазифасини ўтайди. ГФР фуқаролик қонунчилигининг мазмуни ушбу мамлакат ижтимоий-иқтисодий моделидаги ўзига хосликлар билан аниқланади. Асосий иқтисодий муносабатлар (биринчи навбатда, мулкчилик муносабатлари) Конституциявий даражада мустаҳкамланган. ГФРнинг 1949 йил 23 майда қабул қилинган ва 20 май 1997 йилдаги тахрирининг 20-моддаси 1-қисмида қайд этилишича, “Германия Федератив Республикаси социал ва демократик республика бўлиб ҳисобланади.” Конституциянинг 14-моддаси 1-қисмида белгиланишича, “Мулк ҳуқуқи ва мерос ҳуқуқи кафолатланади. Улардан фойдаланиш мазмуни ва тартиби қонун билан белгиланади” дея, 2-қисмида, “Мулк ҳуқуқи эгасининг зиммасига юкланади. Мулкдан фойдаланишда умумий манфаатлар ҳисобга олиниши лозим”лиги, модданинг 3-қисмида эса, “Мулкни шахсдан мажбурий бегоналаштириш учун фақат оммавий манфаатларни қондириш учунгина руҳсат этилади” деб мустаҳкамлаб қўйилган. Германия Гражданлик тузукларининг 905-параграфи қуйидаги нормани ифодалайди: ер участкасига мулк ҳуқуқи участканинг остки ва устки қатламидаги маконга нисбатан ҳам татбиқ этилади. Бироқ, мулкдор унинг учун муайян манфаатдорлик ифода этмайдиган ер участкасидаги шундай баландлик ва чуқурликка нисбатан таъсирни тақиқлаши мумкин эмас.

Бу шуни англатадики, бу ҳолатда устуворлик ер участкаси мулкдорининг манфаатларига қаратилади ва унинг учун муайян манфаатдорликка эга бўлган ер участкасидаги ҳар қандай нарса унинг эгалигида бўлиши лозим.

ГТТларнинг 93-95§ нормаларини таҳлил қилар экан Я.Шапп қуйидагиларни билдиради: қонун алоҳида ҳуқуқлар предмети бўла олмайдиган ашёларнинг алоҳида таркибий қисмлари тушунчасини қўллайди, яъни улар шу ашёга нисбатан ягона мулк ҳуқуқини қамраб олади. Муҳим таркибий қисм ҳуқуқий маънода ҳар доим ашёнинг элементи ҳисобланади⁹⁷.

ГТТнинг 93§ мувофиқ, бир-биридан ажратилиши мумкин бўлмаган ва бундай ажратиш улардан бирортасини бузилиши ёки ўзгаришига олиб

---

⁹⁷ Шапп Я. Система германского гражданского права: Учебник / Пер. с нем. С. В. Королева. М.: Международные отношения, 2006. С. 76.

келса, ашёнинг таркибий қисми алоҳида ҳуқуқларнинг предмети бўлиши мумкин эмас.

Германия Гражданлик Тузуклари (ГГТ) да мулк ёки хусусий мулк атамасиларнинг изоҳи берилмаганлиги кўзга ташланади. Германия фуқаролик қонунчилигига кўра, мулк ҳуқуқи кенг мазмунли ашёвий ҳуқуқнинг бир тури бўлиб, фақат эгасига ўзига тегишли мол-мулкдан фойдаланиш йўналишини белгилаш, мол-мулкка нисбатан тўлиқ хўжалик ҳукмронлигини амалга ошириш имконияти беради. ГГТда мулк ҳуқуқи тушунчаси берилмаган, аксинча, мазкур тушунча мулк ҳуқуқининг мазмунини баён этиш йўли билан изоҳланган. Шунга қарамасдан, ГГТнинг 903-моддасида мулк ҳуқуқининг фуқаролик-ҳуқуқий таъриф мавжуд. Унга кўра, ашёнинг эгаси қонун ёки учинчи шахсларнинг ҳуқуқлари тўсқинлик қилмайдиган даражада ашёни ўз хоҳиши бўйича тасарруф этиши ва бошқа шахс томонидан ҳар қанжай таъсирни бартараф этиши мумкин. Мазкур таърифдан кўриниб турибдики, ГГТда мулк ҳуқуқи алоҳида ваколатларнинг оддий йиғиндиси эмас, балки ўзига хос алоҳида ҳуқуқ сифатида белгиланган⁹⁸.

Дастлаб, мулк ашёга нисбатан чекланмаган ҳукмронлик сифатида талқин этилган. 19 асрнинг иккинчи яримида айрим немис юристлари мулк ҳуқуқини “чекланмаганлик” (jusunfinitum) ёки “ашёни тасарруф этишга нисбатан ҳар томонлама тўлиқ ҳукмронлик” ҳуқуқи сифатида таърифлашган. Германияда мулк ҳуқуқининг мазмуни тарихан ижтимоий қв иқтисодий шароитлардан келиб чиқиб ўзгариб турган. 20 асрнинг бошларида Германияда шиддатли техник ривожланиш кузатилган. Мазкур ривожланиш натижасида кўчар ва кўчмас мулкка нисбатан мулк ҳуқуқини аниқ ажратиш зарурияти юзага келган. Мулкка нисбатан оммавий-ҳуқуқий чекловлар, масалан, телеграф хабарлари (1899 йил 18 декабрдаги Қонун билан киритилган) ва ҳавол йўллари (1922 йил 1 августдаги Қонун билан жорий этилган) билан боғлиқ чекловлар, асосан ер участкаси мулкдорларига тааллуқли бўлган. Қонун чиқарувчи кўчмас мулк билан боғлиқ муносабатларга катта эътибор қаратади, чунки ГГТнинг асосий вазифаларидан бири ерга нисбатан мулкчилик бўйича феодал муносабатларни тубдан ўзгартириш ҳисобланган, бошқача айтганда, ГГТ эски феодал тартибларни бекор қилиб, ўрнига янги ҳуқуқий тартиботни назарда тутган. Натижада ерга нисбатан мулкчиликни тартибга солишда давлатнинг роли ортди. Бу эса ўз навбатида Германия фуқаролик қонунчилигида анъанавий рим ҳуқуқидан келиб чиққан мулк ҳуқуқи тубдан

---

⁹⁸ Қаранг: Ernest Joseph Schuster. The principles of German Civil law// Bibliolife, 2015, -754 p

ўзгарган. Масалан, ГТТ 226-моддасида мулк ҳуқуқини амалга оширишнинг чекланиши маҳвум тарзда шакллантирилган. Унга кўра, ҳуқуқни амалга ошириш, агар уни амалга ошириш мақсади фақат бошқа шахсга зарар етказиш бўлса, йўл қўйилмайди. Умумий норма билан бирга ГТТнинг 906-моддаси мулк ҳуқуқини чеклашга нисбатан махсус нормани ҳам назарда тутди. Унга мувофиқ, ер участкасининг мулкдори бошқа ер участкасидан чиқаётган газ, буғ, ҳид, тутун, туёқ товуши, иссиқлик, шовқин, титраш ва шунга ўхшаш бошқа ҳаракатларнинг таъсирини, агар унинг ер участкасидан фойдаланишига халақит қилмаса ёки сезиларли даражада қилмаса тақиқлаши мумкин эмас. Шунингдек, ГТТнинг 907-моддасида мулкдорга талаб қилиш ҳуқуқи шаклидаги кафолат берилган бўлиб, унга биноан, мулкдорнинг ер участкасига йўл қўйиб бўлмайдиган даражада таъсир этадиган қўшни ер участкасига иншоотларнинг қурилмаслиги ёки мавжуд бўлмаслигини талаб қилиш ҳуқуқи белгиланган. Р.Книпер Германия фуқаролик қонунчилигида мулкчиликни тавсифлар экан, унинг Э.Кантнинг хусусий мулк тўғрисидаги қарашлари асосида шакллантирилганлигини, унга кўра ҳар ким ашёга, шу жумладан, ерга нисбатан мулкдор бўлиш ҳуқуқига эгаллигини таъкидлайди⁹⁹. Шу жиҳатдан, айтиш лозимки, ГТТда мулк ҳуқуқи нисбатан чуқур ишлаб чиқилган ва таҳлил қилинган хусусий ҳуқуқ категориясидир. Мулк ҳуқуқ ашёвий ҳуқуқлар тизимида марказий ўринни эгаллайди ва “немислар оммавий эркинлигининг буюк хартияси” сифатида эътироф этилади.

ГФР узоқ тарихий ислоҳотлар натижасида тасдиқланиши лозим бўлган якуний ижтимоий модел шаклида буганги кунда мавжуд. Бинобарин, ФРГ бир аср илгариеқ ўзининг барқарор фуқаролик қонунига эга бўлиш билан бир қаторда қитъа ҳуқуқининг ройдевори учун ҳам салмоқли ҳисса қўшган. Германия фуқаролик ҳуқуқининг асосий манбааси бўлиб, 1896 йил 18 августда қабул қилинган ва 1900 йил 1 январда кучга кирган Германия фуқаролик тузуклари (кодекси) хизмат қилади. Ушбу кодекс (тузук)да фуқаролик ҳуқуқи катта бўлимлар китоб шаклида жамланиб у 5 та китобдан яъни, умумий қисм, мажбурият ҳуқуқи, ашё ҳуқуқи, оила ҳуқуқи, мерос ҳуқуқидан иборат. Германия фуқаролик тузуклари Франция фуқаролик кодекси билан бир қаторда қитъа фуқаролик ҳуқуқининг шаклланишига ўзининг катта таъсирини ўтказган. Ўз навбатида, Германия фуқаролик кодекси (тузуклари)га қабул қилинганидан бери жуда кўп ўзгартириш ва

---

⁹⁹Книпер Р. Назначение гражданского права: защита субъективных прав или инструмент товарооборота? // Актуальные проблемы и тенденции развития гражданского законодательства: материалы международного научно-практической конференции. – Ташкент: 2005. – 102 с.

қўшимчалар киритилган. Асосий ўзгартиришлар кодекс (тузук)нинг қуйидаги институтларига киритилган:

мулк ҳуқуқи; шартномавий муносабатлар (кўчмас мулкни ижарага олиш, ижарага оид муносабатлар ва б.); зарар етказганлик ва зарарни тўлашни талаб қилиш; мерос ҳуқуқи. Германия ҳуқуқий тизимининг ўзига хос жиҳатларидан бири оила ҳуқуқи мустақил ҳуқуқ соҳаси сифатида ажралиб чиқмай фуқаролик ҳуқуқининг таркибига киради. Германия фуқаролик кодекси (тузук)ининг тизими қуйидагича:

1. Умумий қисм, 7 бўлимдан иборат:
  - ❖ Шахслар;
  - ❖ Ашёлар ва ҳайвонлар;
  - ❖ Битимлар;
  - ❖ Муддатлар;
  - ❖ Даъво муддатлари;
  - ❖ Ҳуқуқни амалга ошириш, ўзини-ўзи ҳимоя қилиш;
  - ❖ Манфаатларни муҳофаза қилиш;
2. Мажбурият ҳуқуқи, 7 бўлимдан иборат:
  - ❖ Мажбурият мазмуни;
  - ❖ Шартномадан келиб чиқадиган мажбуриятлар;
  - ❖ Мажбуриятнинг бекор бўлиши;
  - ❖ Талабнинг қаноатлантирилиши;
  - ❖ Мажбуриятнинг ўтиши;
  - ❖ Кредитор ва қарздорларнинг мажмуи;
  - ❖ Алоҳида турдаги мажбуриятлар;
3. Ашёвий ҳуқуқлар, 9 бўлимдан иборат:
  - ❖ Кириш;
  - ❖ Ер участкаларига оид умумий қоидалар;
  - ❖ Мулк ҳуқуқи;
  - ❖ Ворислик ҳуқуқи;
  - ❖ Сервитут;
  - ❖ Имтиёзли харид ҳуқуқи;
  - ❖ Ашёвий ҳуқуқлар;
  - ❖ Ипотека, ер ва рента қарзлари;
  - ❖ Кафолат ҳуқуқи;
4. Оила ҳуқуқи, 3 бўлимдан иборат:
  - ❖ Фуқаровий никоҳ;
  - ❖ Васийлик;
  - ❖ Туғилиш;
5. Ворислик ҳуқуқи, 9 бўлимдан иборат:

- ❖ Ворислик ҳуқуқи тартиби;
- ❖ Вориснинг ҳуқуқий мақоми;
- ❖ Муҳокама;
- ❖ Мерос шартномаси;
- ❖ Мажбурий ҳақ;
- ❖ Номақбул ворис;
- ❖ Ворислик ҳуқуқидан воз кечиш;
- ❖ Ворислик ҳуқуқини тасдиқлаш;
- ❖ Меросни (мерос бўлган мол-мулкни) сотиб олиш;

Германия фуқаролик кодекси (тузуқи) ҳам “пандект” тизим асосида, яъни қонуннинг умумий ва махсус қисмларга бўлиниши тизимига асосланган¹⁰⁰.

Германия фуқаролик кодекси (тузуқи) билан бир қаторда, 1965 йил 6 сентябрда қабул қилинган “Акционерлик жамиятлари тўғрисида”ги, 1933 йилги “Вексел ва чеклар тўғрисида”ги, 1978 йил 9 декабрдаги “Шартномаларнинг асосий шартлари тўғрисида”ги, 1974 йил 14 апрелдаги “Шахсий ва мулкӣ суғурта тўғрисида”ги ва бошқа қонун ҳужжатлари ҳам фуқаролик ҳуқуқининг манбааси сифатида хизмат қилади. Айни пайтда Германия фуқаролик ҳуқуқий тизимида шахснинг жамиятдаги фуқаровий-ҳуқуқий мақомини белгилаб берувчи, унинг муомала лаёқати 21 ёшдан этиб белгиланганлиги унинг ўзиг хос хусусияти ҳам ҳисобланади. Лекин шу билан бир қаторда ГФК 476-моддасига мувофиқ, шахснинг вояга етмасдан (21 ёшга) туриб никоҳ қуриши ёки ГФК 478-моддасига биноан шахснинг эмансипация қилиниши унинг тўла муомала лаёқатига эга бўлишига имкон беради.

Германия фуқаролик ҳуқуқида шахслар доираси аниқ белгилаб қўйилган. Мулк шакллари – давлат, жамоа, хусусий мулк, уларнинг тартиби ва шу каби қоидаларнинг муайян даражада ривожланиши мустаҳкамланган. Аммо, Германия Конституциясида, унинг давлат тузилиши шакли федератив шаклда бўлганлиги учун ҳам, асосан федерация ва унинг субъектлари ўртасидаги муносабатларнинг ҳал этиш воситалари хусусида тўхтаб ўтилиб, хусусий мулк шакллари ҳақида фикр юритилмаган¹⁰¹.

Айни пайтда фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солишнинг кўплаб ҳуқуқий талаблари ГФРда ҳал этилган. Чунончи, фуқаролик ҳуқуқий муносабатларни моддий ва процессуал ҳал этиш учун кодекслар ва бошқа зарур ҳужжатлар мавжуд бўлиб бу соҳада масала ўз ечимини топган.

¹⁰⁰ Қаранг: Ernest Joseph Schuster. The principles of German Civil law// Bibliolife, 2015, -754 p

¹⁰¹ Қаранг: Ernest Joseph Schuster. The principles of German Civil law// Bibliolife, 2015, -754 p

ГФР кўпгина халқаро ҳужжатларга ҳам аъзо бўлиб уларнинг қоидаларини ўз ҳудудида амлга киритган. Жумладан, 1931 йилги Ягона чек қонунуни тўғрисидаги Женева конвенцияси, Вексел қоидаларини ягоналаштириш тўғрисидаги Женева конвенцияси каби халқаро қоидалар Германия қонунчилигида акс эттирилган.

Германиянинг асосий қонунини яъни Конституцияси суд ишларини юритишнинг, маъмурий, меҳнатга оид, молиявий ва ижтимоий каби турларини фарқлайди. Фуқаролик суд ишларини юритиш яъни процес си эса, барчасининг асосини ташкил этади. ГФР фуқро лик суд ишларини юритишнинг асосини 30 январ 1877 йилда қабул қилинган ва тегишли тартибда ўзгартиришлар киритилиб келинаётган Германия фуқаролик процессуал кодекси ташкил этади. Шунингдек, ГФП ҳуқуқининг манбааси сифатида, “Немис судлари тўғрисидаги”, “Судлар тузилиши тўғрисида”ги, “Федерал адвокатура тўғрисида”ги қонунлар ҳам муҳим рол ўйнайди. Германия фуқаролик судларининг 1-инстанцияси участка судлари, 2-инстанциясини – жойлардаги судлар, олий инстанциясини эса, жойлардаги Олий Суд ва ГФР Федерал Суди ташкил этади.

Биринчи суд инстанциясида 5 минг евродан кўп бўлмаган фуқаровий даъволар шунингдек суммасидан қатъий назар уй-жой билан боғлиқ ва ворислик ҳуқуқига оид даъволар кўрилади. 1-инстанция судларида, Оилавий ишлар бўйича, Васийлик, Ворислик бўйича бўлимлар мавжуд. ГФРда юқори, яъни иккинчи ва олий суд инстанциялари апелляция инстанцияси, шунингдек умумий қиймати 5 минг евродан ортиқ суммадаги ишларни кўради. Юқори судларда Фуқаролик ишлари бўйича катта сенат фаолият юритиб улар ишларни 3 нафар ёки 5 нафар аъзодан иборат таркибда ревизия тартибида кўрадилар.

ФРАНЦИЯ. Дунё мамлакатлари фуқаролик қонунчилигини кодификациялашда асосий ўрин эгалловчи 1804 йилда қабул қилинган Франция Фуқаролик кодекси муҳим ўрин эгаллайди ва у институциявий, деб номланади (Юстиниан кодификациясининг бир қисми бўлган рим ҳуқуқи бўйича оддий дарсликнинг институцияларидан ўзлаштирилган). Институциявий тизим фуқаролик-ҳуқуқий нормаларни қуйидаги қисмларга гуруҳлаштиради: 1) шахслар (яъни ҳуқуқ субъектлари); 2) ашёлар (ҳуқуқ объектлари) ва ашёвий ҳуқуқлар; 3) даъволар ва ушбу даъволар бўйича мажбуриятлар. Ушбу тизим такомиллашуви натижасида ундан процессуал нормалар чиқарилиб, соф моддий ҳуқуқ нормалари қолдирилган, умумий қоидалар ва бошқа муҳим бўлимлар билан бойитилган¹⁰².

Францияда дауалистик тизим мавжуд яъни, фуқаролик ва савдо кодекслари қабул қилинган. Шу билан бирга Интеллектуал мулк кодекси ҳам амал қилади¹⁰³.

Франция ҳуқуқ тизимида асосий манба қонунлар ҳисобланади ва улар ичида Фуқаролик кодекси марказий ўринни эгаллайди. Фуқаролик кодекси ва қонунларнинг нормалари умумийликдан хусусийликка, мавҳумликдан аниқликка йўналтирилади.

Шахслар тўғрисидаги нормалар икки қисмга бўлинади: 1) жисмоний шахслар тўғрисида; 2) юридик шахслар тўғрисида. Жисмоний шахсларнинг ҳуқуқ лаёқати уларнинг ҳуқуқ ва бурчларга эга бўлиш лаёқати, муомала лаёқати, қобилияти сифатида таърифланади. Ҳуқуқ лаёқати барча учун тенг бўлиб, унинг мазмуни позитив ҳуқуқ билан белгилаб қўйилган. Инсоннинг соғлиғи ва ёшига қараб муомала лаёқатининг бир қанча даражалари белгиланган. Муомала лаёқатининг ҳажми позитив ҳуқуқ билан белгиланади¹⁰⁴.

Юридик шахслар ҳақида батафсил ишлаб чиқилган таълимот (доктрина) мавжуд. Юридик шахс ўзига хос мавҳумлаштирилган тоифа (категория) бўлиб, юридик шахсларнинг эҳтимол тутилган, мумкин бўлган барча турларини қамраб олади. Юридик шахсларнинг моҳияти ва белгиларига (улар қонунларда белгилаб қўйилган), шунингдек уларни таснифлаш – туркумлашга алоҳида аҳамият берилади. Ушбу турлар рўйхати қатъий тизимга солинган. Юридик шахсларни вужудга келтириш, қайта ташкил этиш ва тугатишнинг барчаси учун умумий бўлган қоидалари белгилаб қўйилган. Юридик шахсларнинг вужудга келиши, ўзгариши ва

¹⁰² Қаранг: Code Napoleon, or, The French civil code. Washington, D.C. : Beard Books, 1999. -627 p

¹⁰³ Қаранг: Nicolas Bouche. Intellectual property law in France// Alphen aan den Rijn : Kluwer Law International, cop. 2011, 300 p.

¹⁰⁴ Code Napoleon, or, The French civil code. Washington, D.C. : Beard Books, 1999. -627 p

бекор бўлиши норматив-муурожаат тартибида амалга оширилади ва давлат рўйхатидан ўтказилади.

Франция қонунчилиги юридик шахсларга классификация берар экан, уларни асосан хўжалик жамиятлари ва ассоциацияларга ажратади. Хўжалик жамиятлари-хусусий ҳуқуқ юридик шахслари, ассоциациялар эса-оммавий ҳуқуқ юридик шахслари ҳисобланади.

Давлат мулкига асосланган субъектлар Франция ҳуқуқий тизимида ҳам назарда тутилган. Ушбу юридик шахслар нафақат хўжалик жиҳатидан, балки молиявий жиҳатдан ҳам давлат билан тўлиқ боғлиқдир, чунки кўпинча уларнинг даромадлари ва харажатлари давлат бюджети орқали ўтади (шу боис улар солиқ тўламайдилар).

Ашёвий ҳуқуқлар моҳияти ашённинг шахс билан боғлиқлигида ётади, шахснинг шахслар билан боғлиқлигида эмас. Ашёвий ҳуқуқларнинг алоҳида турлари мавжуд бўлиши билан бирга, барча ашёвий ҳуқуқлар учун умумий қоидалар ҳам мавжуд.

Ашёвий ҳуқуқлар шахснинг ўз ашёларига бўлган ҳуқуқларига (булар жумласига мулк ҳуқуқи ҳам киради) ва шахснинг ўзгалар ашёларига бўлган ҳуқуқларига (булар жумласига сервитутлар, эмфитевзис, гаров, қурилиш қилиш ҳуқуқи ва шу кабилар киради) бўлинади. Ўзгалар ашёларига бўлган ҳуқуқлар бегонанинг мол-мулкига бўлган таъсирнинг усуллари, ҳажмлари, қуввати ва бошқа жиҳатлари бўйича фарқланади. Ўзгалар ашёларига бўлган ҳуқуқлар мулкдорга бурчлар юклагани сабабли ашёвий ҳуқуқлар доираси қатъий белгилаб қўйилган (*numenis clausus*). Бу эса рўйхатдан ташқари ўзбошимчалик билан ашёвий ҳуқуқлар вужудга келмаслигини билдиради. Ҳар қандай ҳолда ҳам ашёвий ҳуқуқ мазмуни позитив ҳуқуқ билан белгиланади.

Ашёвий ҳуқуқларнинг алоҳида турлари билан бирга эгаллаш шахсни ашё билан боғланганлиги фактик ҳолати (шахсни ашё устидан ҳукмронлиги) эканлигига катта эътибор қаратилади. Қитъа ҳуқуқи доирасида эгаллаш махсус эгалик қилишни таъминлаш даъволари билан ҳимоя қилинади, муайян мезонларга жавоб берадиган эгалик қилиш бузилганда, ҳуқуқбузарни айбидан қатъи назар бундай даъволарни қўллаш мумкин.

Табийки, мулк ҳуқуқи асосий ашёвий ҳуқуқ бўлиб ҳисобланади. Ашёвий ҳуқуқ нормаларининг асосий қисми унга бағишланган. Ҳар бир мамлакатда мулк ҳуқуқининг мазмуни ўзига хос бўлишига қарамасдан, уларнинг барчаси учун умумий бўлган жиҳатлар ҳам мавжуд.

Мулк ҳуқуқини талқин этишда Рим анъаналарига ва энг аввало, “бир ашёга нисбатан иккита тўлиқ мулк ҳуқуқи бўлиши мумкин эмас” деган

асосий тамойилдан келиб чиқилади¹⁰⁵. Мулк ҳуқуқи ягона ва бўлинмасдир. Бўлинган ёки иккиланган мулк бўлиши мумкин эмас. Мулк ҳуқуқини ушбу доирасига сиғмайдиган ҳаётий вазиятларнинг хусусиятлари ё ўзгалар мулкига бўлган ҳуқуқларда ёки у ёки бу объектга нисбатан у ёки бу субъектнинг мулк ҳуқуқининг ўзига хосликларини белгилаб кўйишда ифодаланиши мумкин¹⁰⁶.

Франция Гражданлик кодекси (ФГК) да ГТТга қараганда, нисбатан кенг ва аниқроқ қоидалар шакллантирилган. Хусусан, ФГКнинг “Мол-мулклар ва мулк кўринишнинг турли ўзгаришлари тўғрисидаги” иккинчи китоби, “мол-мулкларнинг ажратилиши” номли 1-титулида кўчмас мулк (1-боб) ва кўчар мулклар (2-боб) тўғрисидаги қоидалар белгиланган бўлса, 3-боб “кимлардир эгалик қиладиган мол-мулкларга нисбатан” қоидаларга бағишланган. Мазкур бобнинг дастлабқт нормаси – 537-моддасига кўра, хусусий шахслар қонунда белгиланган ўзларига тегишли мол-мулкни ўзгарган кўриниши билан эркин тасарруф қилиш ҳуқуқига эгадир.

Хусусий шахсларга тегишли бўлган мол-мулк бошқача эмас, айнан махсус тартибида ва алоҳида қоидага мувофиқ бошқарилиши ва бегоналаштирилиши мумкин¹⁰⁷.

ФГКнинг 2-титутли “мулк тўғрисида” – деб номланади. ФГКнинг 544-моддасига кўра, мулк ашёддан янада мутлақ тарзда фойдаланиш ва уни тасарруф этиш ҳуқуқи бўлиб, бундай фойдаланиш қонун ёки регламент билан тақиқланган бўлмаслиги лозим.

Мазкур норманинг мазмунидан шу нарса англашиладики, мулкдорнинг ўз ашёсига нисбатан қонун билан тақиқланмаган ҳар қандай ҳаракатни амалга ошириш ва уни тасарруф этиш имконияти мулк ҳуқуқидир. Мулк ҳуқуқининг ядроси сифатида “ашёддан мутлақ тарзда фойдаланиш ва уни тасарруф этиш ҳуқуқи” олиниши ўз ашёсига нисбатан мулкдорнинг ваколатлари чексизлигини ангалатади, бироқ мазкур мутлақликдан истисно қонун ёки регламент сифатида белгиланишини назарда тутди.

ФГКнинг 545-моддасида “ҳеч ким ўз мулкидан мажбурий тарзда воз кечишига агар бу ижтимоий фойда ёки адолатли ва олдидан қоплаш учун амалга оширилмаса йўл кўйилмайди” – деб белгиланган. Мулкдорнинг ўз мулкига бўлган ҳуқуқини мажбурий бекор қилиш ёки ашёни унинг эгалигидан мажбурий олиб кўйиш тақиқланиши, “мулк ҳуқуқининг

¹⁰⁵ Қаранг: Henry Dyson. French property and inheritance law// Oxford [u.a.] Oxford University Press 2003, - 469 p.

¹⁰⁶ Code Napoleon, or, The French civil code. Washington, D.C. : Beard Books, 1999. -627 p

¹⁰⁷ Қаранг: Henry Dyson. French property and inheritance law// Oxford [u.a.] Oxford University Press 2003, - 469 p.

дахлсизлиги” тамойилидан келиб чиқади ва унга нисбатан истиснолар мавжуд бўлиши табиий ҳол албатта.

Шартномалар, энг аввало, ижтимоий-иқтисодий мазмуни бўйича турларга бўлинади – мол-мулкни мулк сифатида топшириш, фойдаланишга топширилган шартномалар, ишлар бажариш ва хизматлар кўрсатиш тўғрисидаги шартномалар ва ҳ.к. Шартнома ҳуқуқида шартномаларнинг барча турлари учун қўлланиладиган умумий қоидалар ҳам мавжуд.

Деликтлар бош ва махсус деликтларга бўлинади. Бош деликт стандарт қоидаларга киритилган ҳар қандай зиённи қоплаш учун асос бўладиган умумий қоидалардан иборат. Махсус деликтлар зиённинг алоҳида характери (мулкий зиён, маънавий зиён, шахсга етказилган зиён, соғлиққа етказилган зиён), зарар етказиш манбаи (оширилган хавф манбаи), айби (айбли ёхуд айбсиз жавобгарлик), зарар етказувчининг шахси (масалан, ёлланма ходим, давлат хизматчиси) ва бошқа ҳолатлар бўйича ўз хусусиятига эга.

Қарздор томонидан мажбуриятни бажармаганлик ёки лозим даражада бажармаганлик учун жавобгарликдан озод бўлишига асос бўлувчи ҳолатларга назария ва амалиётда “форс-мажор” дейилади. Француз ҳуқуқида бу ибора “енгиб бўлмайдиган куч” ва “тасодиф” тушунчасини ўз ичига қамраб олади.

Францияда даъво муддати Фуқаролик Кодекси нормалари билан белгиланади (2219-2281-моддалар). Франция фуқаролик ҳуқуқида шартномада қисқартирилган даъво муддатларини белгилашга йўл қўйилади.

Ҳосил олишда шу назарда тутиладики, ҳосил берувчи ашё, унинг “ҳосили” ишлаб чиқилган ашёлар, табиий маҳсулотлар, масалан, ҳайвон боласи, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ҳосили ва бошқалар ёхуд ундан фойдаланиш натижасида олинadиган ашёлар юридик даромад, хусусан ижара ҳақи ва шу кабилар (Франция Фуқаролик Кодексининг 547-550-моддалари).

Умумий қоидага кўра, Рим ҳуқуқи асосида қабул қилинган (*superficiis solo cedit*) ва барча ўрганилаётган ҳуқуқий тизим давлатларида амалда бўлган, мулкдор участкасида бажарилган қурилиш, кўкаламзорлаштириш ва бошқа ишлар ва улар билан боғлиқ бўлган натижалар ер билан “бирлашган” ҳолда ҳисобланиб, акси исботлангунга қадар ер мулкдорига тегишлидир (Франция Фуқаролик Кодексининг 553-555-моддалари).

Франция Фуқаролик кодексида мажбурият суммаси муайян миқдордан кўп бўлганида шартноманинг ёзма шаклда бўлиши шарт эканлигини *ad probationem* шарти асосида белгиланар экан, ушбу қоида савдо битимларига нисбатан татбиқ этилмаслиги назарда тутилади.

Ҳозирги пайтда "комиссионер" тушунчасининг энг умумий таърифи Франция Савдо кодексида берилган. "Комиссионер" атамаси (франц. *commissionnaire*) ўзининг ёки жамиятнинг номидан комитент фойдасига (франц. *commettant*) ҳаракат қилувчи шахсни англатади. Баъзи давлатларнинг қонунларида "комиссионер" тушунчаси унинг фаолият соҳасини ҳам қайд этиш орқали кенгайтирилади.

Францияда 1673 йилда "Савдо ҳақидаги ордонанс (*Ordonance de commerce*), қабул қилиниши билан одат нормаларига қонун кучини бериш бошланган. XIX аср бошларида миллий савдо ҳуқуқини кодификациялашда янги давр бошланди. Францияда буюк француз инқилобидан кейин сиёсий тузум ўзгариб, янги савдо қонунчилиги вужудга келтирила бошланди. Шу туфайли 1807 йилда француз Савдо кодекси қабул қилинди (*Code de Commerce*)¹⁰⁸.

Франция қонунчилигида савдо агенти деганда, шундай ишончли шахс (франц. *mandataire*) тушуниладики, у доимий ва мустақил касбий фаолияти ва ишга ёлланиш шартномаси билан боғлиқ бўлмаган ҳолда ишлаб чиқарувчи ёки сотувчи номидан ва ҳисобидан савдо-сотик, ижара ёки хизмат кўрсатиш соҳаларидаги шартномаларни муҳокама қилиш ва тузиш билан шуғулланади.

Вакилликнинг мазкур шакли турли давлатлар қонунчилигида ҳар хил номлар билан аталади. Францияда уни ифодалаш учун *concessionnaire de vente exclusive*, *concessionaire*, *agent general*, *agent exclusif*, Италияда – *vend fore con esclusiva*, *rivenditore autorizzata*, *representante esclusivo*, *concessionario* каби атамалар ишлатилади.

"Франчайзинг" термини французчадан келиб чиққан. "Франшиза" (фр. *franchise*) – имтиёз, афзаллик. Бироқ термин инглизча бўлмаса ҳам, франчайзинг муносабатларининг ўзи Европа минтақасида эмас, балки АҚШда юзага келган. АҚШ ҳуқуқида "франшиза" термини турли хил муносабатларни тавсифлаш учун қўлланилади. Масалан, "спорт франшизаси" муайян ҳудудда спорт командаси тузишга рухсат берган лиганинг ҳомийлигида бундай командани тузиш учун берилган рухсатдир.

Мулкка эгалик қилиш ҳуқуқини вужудга келтирувчи муддатга кўра мулк ҳуқуқининг вужудга келиш асоси бўлиб қонунда белгиланган шартларга жавоб берадиган тарзда мулкка эгалик қилиш факти ҳисобланади (Франция Фуқаролик Кодексининг 2229, 2262-2265-моддалари. Шунинг эътирофи этиш керакки, хорижий давлатларда кўчар ва кўчмас мулкларга мулкдор бўлишлик эгалик қилиш ҳуқуқини вужудга келтирувчи муддат

---

¹⁰⁸ Code Napoleon, or, The French civil code. Washington, D.C. : Beard Books, 1999. -627 p

шартлари ва мулкни эгаллаб туриш муддати бир хилда ҳал этилмаган. Масалан, француз қонунчилигига асосан, ФФК 2162-2265-моддалари фақат кўчмас мулкларга эгалик қилиш ҳуқуқини вужудга келтирувчи муддат 30 йил белгиланган.

Францияда виндикация ва негатор даъво ҳақидаги қоидалар Кодексида назарда тутилмасда, балки инсофли ва инсофсиз эгаллаш ҳақидаги Фуқаролик ва Фуқаролик процессуал кодекслари нормаларини шарҳлаш асосида даъво ва бошқа муддатлар қўллаш бўйича доктрина ва суд амалиётида амал қилади.

Францияда Интеллектуал мулк кодекси мавжуд бўлиб, унда муаллифлик ҳуқуқи, субъектлари, турдош ҳуқуқлар, уларни ҳимоя қилиш билан боғлиқ қоидаларни белгилайди¹⁰⁹.

2006 йилда Ўзбекистон Республикасининг “Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида”ги қонун қабул қилиниши муносабати билан Фуқаролик кодексининг айрим моддалари ўз кучини йўқотган.

Мутлақ ҳуқуқлар (интеллектуал мулк) инсон тафаккури, ижодий фаолият натижалари қатор халқаро конвенциялар – муаллифлик ҳуқуқига бағишланган Берн ва Женева, патент тартибга солувчи Париж ва бошқа халқаро конвенциялар асосида яратилган, ривожланган қонунчиликда мустаҳкамлаб қўйилган. Шу сабабли ҳам, бу масалада ҳуқуқ тизими билан боғлиқ ўзига хос хослик мавжуд эмас. Конвенциялар асосида бир хилдаги моделлар (қолиплар, андозалар) асосида таркиб топди.

Ҳуқуқ тизимида одатда, муаллифлик ёки патент ҳуқуқлари тушунчаларидан фойдаланилади, баъзан улар “мутлақ ҳуқуқлар” номи билан умумлаштирилади. Инглиз-америка ҳуқуқида эса адабий (бадий) ва санъат мулки деган иборалар қўлланади, интеллектуал мулк тушунчаси уларни бирлаштирувчи ибора ҳисобланади. Бундай талқин мулк тушунчаси доирасини кенгайтиришга мойил бўлган мавжуд доктринага мос келади. Шунини ҳам эътироф этиш ўринлики, бундай ибораларни қўллаш халқаро конвенцияларда ҳам, қитъа ҳуқуқ тизимининг баъзи мамлакатларида (хусусан, Францияда) ҳам мавжуд.

Франция қонунчилигида ворислик ҳуқуқи ўзига хос хусусиятларга эга.

Васият бўйича ва қонун бўйича ворислик фарқланади. Васият бўйича ворисликда мерос васиятда кўрсатилган шахсларга ўтади. Васиятнома турли шаклларда тузилиши мумкин– мерос қолдирувчини ўз қўли билан ёзилган ёзма васиятнома, давлат мансабдор шахси (нотариус) ҳузурда

¹⁰⁹ Қаранг: Nicolas Bouche. Intellectual property law in France// Alphen aan den Rijn : Kluwer Law International, cop. 2011, 300 p.

(иштирокида) тантанали равишда эълон қилган васиятнома, гувоҳлар ҳузурида сақлаш учун қонун бўйича ворисликда меросхўрларнинг муайян навбати белгиланади (разрядлар, поротеллар), демак, мерос қолдирувчига яқинроқ бўлган ворислар навбати мавжуд бўлганда, қолган меросхўрлар меросга чақирилмайди¹¹⁰.

Францияда қонун (ФКнинг 968-моддаси) ҳам биргаликдаги ҳам ўзаролик васиятномаларни тўғридан-тўғри ман этади.

Қонунчилик васиятноманинг қуйидаги асосий шакллари назарда тулади.

Оммавий ҳужжат шаклидаги васиятнома – бу ерда қонунда белгиланган тартибда расмий мансабдор шахс (одатда нотариус) иштирокида васиятнома тузилади (Францияда васиятнома икки нотариус ёки икки гувоҳ иштирокида тузилади). Бу шаклнинг асосий устуворлиги шундаки, васиятноманинг ҳақиқийлиги кафолатланади ва васиятноманинг мазмуни васият қилувчининг иродасига тўлиқ риоя қилинган ҳолда тузилади. Васиятноманинг сақланиши, қонунчиликда кўзда тутилганидек, нотариус ёки бошқа мансабдор шахсга расмий топшириш билан таъминланади.

Махфий васиятнома васият қилувчи томонидан тузилиб имзоланади ва елимланган хатжилдда одатда гувоҳлар иштирокида нотариусга топширилади. Бу шакл васиятнома махфийлигини сақлайди ва бу ҳақда Франция ва Германия қонунчиликларида тўғридан-тўғри айтилган (ФКнинг 969 ва 1007-моддалари) (ГФТ 2232-параграфи).

Ўзбекистон Республикасида бу шаклга ФКнинг 1125-моддасин 4 ва 5-қисмлари бағишланган.

Агар вафот этган шахс ўзининг мол-мулкига ёки мол-мулкка нисбатан ҳуқуқлар бўйича васиятнома тузмаган бўлса қонун бўйича ворислик амал қилади. Бу ерда меросни олиш ҳуқуқига эга бўлган шахсларнинг доирасини белгилаган ҳолда, қонун васият қолдирувчининг ҳозир бўлмаган иродасини қоплашга ҳаракат қилади.

Қонун бўйича меросхўрлар доирасига биринчи навбатда мерос қолдирувчининг энг яқин қариндошлари киритилади. Шу борада, таъкидлаб ўтиш жоизки, қонун бўйича меросхўрлар доираси ва уларнинг навбати турли хил мамлакатларда бир-бирига ўхшамайди.

Франция ҳуқуқи тизимида одат ҳуқуқи манбалар сифатида жуда кам аҳамиятга эга. Ҳуқуқий тартибга солишда асосий таянч маркази қонун

---

¹¹⁰ Қаранг: Henry Dyson. French property and inheritance law// Oxford [u.a.] Oxford University Press 2003, - 469 p.

ҳисобланади. Моҳиятан олганда, одатлар амалдаги позитив ҳуқуқни тўлдирувчи иш муомаласи одатлари кўринишида намоён бўлади.

Маълумки, қитъа ҳуқуқ тизимида прецедент ҳуқуқи мавжуд эмас. Тўғри, баъзи мамлакатларда суд амалиёти ҳуқуқ манбаи сифатида эътироф этилса ҳам, бу фақат тор доирада, қонун билан тартибга солилмаган ёхуд тўлиқ тартибга солилмаган муносабатларга нисбатангина қўлланади.

Айни вақтда ҳуқуқдаги камчиликларни қонунчилик ёрдамида бартараф этишнинг аниқ йўллари мавжуд, бу эса камчиликларни амалиёт орқали бартараф этишга зарурат қолдирмайди.

Эгаси бўлмаган ашё мулкдори бўлмайди (*res nullius*) ёхуд ихтиёрий равишда ҳуқуқидан воз кечиб мулкдор мулкни эгасиз қолдиради (*res derelictae*). Франция суд амалиётига асосан хусусий шахслар фақат кўчар ашёларни олувчи субъект бўлиб ҳисобланиши мумкин¹¹¹. Давлат нафақат кўчар, балки кўчмас ашёлар, хусусан, ерга нисбатан мулкка эгалик ҳуқуқини олиши мумкин.

Франция ФКнинг 3-моддасида “*sapacite*” термини қўлланилади ва бунда муомала лаёқати ва ҳуқуқий лаёқат тушунилади. ФКнинг 488-моддасида вояга етган фуқаро фуқаролик ҳаётининг барча хатти-ҳаракатларига лаёқатли бўлиши тўғрисидаги норма акс эттирилган. Суд амалиётида ва юридик адабиётларда муомала лаёқати (*sapacite d'exercice*) ва ҳуқуқий лаёқат (*sapacite de jouissance*) бир-биридан ажратилади¹¹².

Қонунларда тадбиркорлик субъектларини рўйхатга олишга доир мажбурий талаблар белгиланади. Одатда улар суд ёки маъмурий органлар амалга оширадиган савдо реестрларида қайд этилади. Масалан, Францияда бундай реестрларни савдо судлари юритади.

Қитъа ҳуқуқ тизимида кирувчи хорижий мамлакатлар ҳуқуқи ва амалиётини ўрганиш ва уни миллий қонунчиликка асосланиб таҳлил қилиш муҳим вазифа саналади. Зеро, фуқаролик ҳуқуқига доир асосий қоидалар ва кўплаб институтлар айнан қитъа ҳуқуқи тизимида кирувчи мамлакатларда пайдо бўлган ва бир неча йиллардан мазкур мамлакатлар ҳуқуқида амал қилади.

Ўзбекистонда Фуқаролик Кодексини ишлаб чиқишда, энг аввало, фуқаролик қонунчилиги нинг таркиби тўғрисида баҳс-мунозаралар бўлиб ўтди. Бунда, асосан, Европа мамлакатларининг баъзи олимлари Ўзбекистонда ФКдан Савдо кодексини алоҳида ажратиб чиқаришни таклиф этдилар. Хусусий ҳуқуқ тизимини иккига ажратадиган дуалистик тизимда

¹¹¹ Қаранг: Henry Dyson. French property and inheritance law// Oxford [u.a.] Oxford University Press 2003, - 469 p.

¹¹² Code Napoleon, or, The French civil code. Washington, D.C. : Beard Books, 1999. -627 p

фуқаролик ҳуқуқи ва савдо ҳуқуқи алоҳида-алоҳида ҳуқуқ сифатида мавжуд бўлади ва бу қатор ривожланган мамлакатларда амал қилади (масалан, Франция Савдо кодекси (1807й.), Германия Савдо тузуклари (1896й.), АҚШ Намунавий Савдо кодекси (1958й.). Бироқ бу нуқтаи назар Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик қонунчилигини кодификациялаштириш жараёнида сезиларли таъсир кўрсата олмади ва рад этилди. Бунинг ўзига яраша сабаблари бор эди. Биринчидан, мамлакатимиз да маъмурий буйруқбозлик тизими оқибатларини бартараф этиш, бозор муносабатлари тизимига ўтиш босқичида бирданига фуқаролик қонунчилигини иккига бўлиш, уни қўллаш амалиётда жиддий қийинчиликлар, англашилмовчиликларни келтириб чиқариши, цивилист олимлар гуруҳида ихтисослашув, бўлинишга олиб келиши ва бу эса фуқаролик ҳуқуқи фани ривожига салбий таъсир кўрсатиши мумкин эди. Иккинчидан эса, ҳозир бутун дунёда фуқаролик ва савдо ҳуқуқи нормаларининг яқинлашуви, унификациялаш жараёни кетаётган бир вақтда мамлакатимизда фуқаролик ҳуқуқини иккига ажратиш дунё мамлакатларидаги фуқаролик қонунлари умумий ривожланиш йўналишига мос келмасди.

Францияда Интеллектуал мулк кодекси мавжуд бўлиб, унда муаллифлик ҳуқуқи, субъектлари, турдош ҳуқуқлар, уларни ҳимоя қилиш билан боғлиқ қоидаларни белгиланган.

Қитъа ҳуқуқ тизимида ҳам ягоналик, бир хиллик мавжуд эмас. Унда икки асосий йўналиш Германия ва Франция фуқаролик қонунчилиги фарқланади. Европа давлатлари ўз фуқаролик қонунчилигини шакллантирганда ушбу давлатлар қонунчилигидан ўрнатилганлар. Фуқаролик ҳуқуқининг роман гуруҳи асосида 1804 йилда қабул қилинган Франция фуқаролик кодекси (у Наполеон фуқаролик кодекси деган ном билан ҳам машҳур), герман гуруҳи асосида эса 1896 йилда қабул қилинган Германия фуқаролик тузуқлари ётади.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодекси VI та бўлимдан ташкил топган (Умумий қоидалар, Мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқлар, Мажбурият ҳуқуқи, Интеллектуал мулк ҳуқуқи, Ворислик ҳуқуқи, Халқаро хусусий ҳуқуқ нормаларини фуқаролик ҳуқуқий нормаларига нисбатан татбиқ қилиш) бўлиб, фуқаролик қонун ҳужжатларининг асосий негизлари сифатида иштирокчиларнинг тенглигини эътироф этиш, мулкнинг дахлсизлиги, шартноманинг эринлиги, хусусий ишларга бирон-бир кишининг ўз бошимчалик билан аралашшига йўл қўйилмаслиги, фуқаролик ҳуқуқларининг тўққинликларсиз амалга оширилиши, бузилган ҳуқуқлар тикланиши, уларнинг суд орқали ҳимоя этилишини таъминлаш, белгиланган ва амалда фуқаролик ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиш мақсадида қабул қилинаётган барча қонун ҳужжатлари мазкур негизларга бўйсундирилган.

Шунингдек, “Мулкчилик тўғрисида”ги, “Ижара тўғрисида”ги, “Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусиллаштириш тўғрисида”ги, “Хусусий мулкни ҳимоя қилиш ва мулкдор ҳуқуқларнинг кафолатлари тўғрисида”ги, “Суғурта фаолияти тўғрисида”ги, “Муаллифлик ҳуқуқи ва бошқа турдош ҳуқуқлар тўғрисида”ги қонун ҳужжатлари ҳам фуқаролик ҳуқуқига оид муносабатларни тартибга солиди.

Назорат саволлари

1. Қитъа ҳуқуқ тизими ва англосаксон ҳуқуқ оиласи фуқаролик ҳуқуқининг ўзига хослигидаги асосий жиҳатларни изоҳланг?
2. АҚШ фуқаролик ҳуқуқининг умумий тавсифини келтиринг?
3. Англияда мулк ҳуқуқининг ўзига хослиги нимада?
4. Франция интеллектуал мулк қонунчилигини тавсифланг?
5. Германия фуқаролик ҳуқуқида ашъвий ҳуқуқлар институти қандай ифодаланган?

Фойдаланилган адабиётлар:

2. Bridge M. G. Personal Property Law. 3rd ed. London, 2002. P. 28 – 29
3. Mary Keenan, Sarah Riches and Vida Allen. Keenan and Riches' Business Law. Pearson Education Limited. 2011. -p 346-347
4. Quitmann K. Eigentums - und Besitzschutz im deutschen und englischen Recht. Rechtsvergleichende Analyse des Spannungsverhältnisses zwischen Eigentum und Besitz. Berlin, 2011. – P. 63.
5. Code Napoleon, or, The French civil code. Washington, D.C. : Beard Books, 1999. -627 p
6. Joseph William Singer. Introduction to property. Aspen Publishers. — NY, 2005. -13-15,20-22 p.
7. Jon W. Bruce, James W. Ely, Jr. Cases and materials on modern property law. Thomson /West. St. Paul. — MN, 2007
8. Ernest Joseph Schuster. The principles of German Civil law// Bibliolife, 2015, -754
9. Nicolas Bouche. Intellectual property law in France// Alphen aan den Rijn: Kluwer Law International, cop. 2011, 300 p.
10. Henry Dyson. French property and inheritance law// Oxford [u.a.] Oxford University Press 2003, - 469 p.
11. Книпер Р. Назначение гражданского права: защита субъективных прав или инструмент товарооборота? // Актуальные проблемы и тенденции развития гражданского законодательства: материалы международного научно-практической конференции. – Ташкент: 2005. – 102 с.
12. Тягай Е.Д. Модели права собственности в современном праве США // Вестник РУДН, серия Юридические науки. 2009.- № 4. – С. 41-42, 45
13. Шапп Я. Система германского гражданского права: Учебник / Пер. с нем. С. В. Королева. М.: Международные отношения, 2006. С. 76.

4-мавзу: Бизнес юретишининг ташкилий-хукукий масалалари.

Режа:

- 4.1. Тадбиркорлик (бизнес) хукукининг илмий назарий муаммолари.
- 4.2. Бизнес юретишининг ташкилий-хукукий масалалари.
- 4.3. Тадбиркорлик (бизнес) хукуки субъектларининг ўзига хослиги ва хукукий мақоми.
- 4.4. Тадбиркорлик (бизнес) фаолиятини ташкил этиш, қайта ташкил қилиш ва тугатиш тартиби.
- 4.5. Тадбиркорлик фаолиятини шартномавий-хукукий тартибга солиш

Таянч иборалар: *тадбиркор, тадбиркорлик фаолияти, якка тартибдаги тадбиркор, ширкатлар, хўжалик жамиятлари, масъулияти чеклаган жамият, акциядорлик жамият, ягона дарча, имтиёз, преференция, шартнома, хўжалик шартномалари, тадбиркорлик субъектларини солиққа тортиш.*

4.1. Тадбиркорлик (бизнес) хукукининг илмий назарий муаммолари.

Бугунги кунда мулкчилик муносабатларини тубдан ўзгариши, бозор тизимига асосланган инфратузилмаларнинг вужудга келиши ва фаолият юретиши, тадбиркорлик субъектлари хукукий мақоми белгилаб қўйилишида тадбиркорлик (бизнес) хукуки фани ютуқлари ўзига хос негиз бўлди, деб айтиш мумкин. Шу маънода олганда, бугунги кунда тадбиркорлик (бизнес) хукуки фани иқтисодий ислохотларни хукукий таъминлаш соҳасида муҳим ўрин эгаллайди. Мамлакатимиз мутақилликка эришгандан буён амалга оширилган иқтисодиётни хукукий тартибга солиш билан боғлиқ илмий тадқиқотлар, диссертацияларнинг жуда катта қисми цивилист олимлар томонидан амалга оширилди. Бунга мулк хукуқи, мажбурият хукуқи, шартнома интизоми, юридик шахслар хукукий ҳолати, мулккий жавобгарлик бўйича амалга оширилган ўнлаб илмий тадқиқотларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Бу борада фуқаролик хукуқи томонидан эришилган натижалар салмоқли эканлигини қайд этиш билан бирга, фуқаролик хукукий тадқиқотлар доираси чегараланганлигини қайд этиш лозим. Гап шундаки фуқаролик хукуқи иштирокчиларнинг тенглиги, мулккий мустақиллиги ва эрк мухториятига асосланган муносабатларни тартибга солади. Бироқ иқтисодий тизимда ушбу муносабатлар доирасига кирмайдиган, бироқ иқтисодиётнинг ривожланишида, бошқаришда муҳим аҳамиятга эга бўлган бошқача муносабатлар гуруҳи ҳам мавжуд. Бундай муносабатлар гуруҳига тадбиркорлик субъектлари фаолияти устидан давлат назоратини амалга оширишда вужудга келадиган муносабатлар, тадбиркорлик субъектларини рўйхатга олиш, ҳисобга қўйиш, лицензиялар бериш, турли имтиёз ва афзалликлар бериш, монополистик ҳаракатни

чеклаш, корпоратив бошқаришни ташкил этиш, солиқ, божхона ва бошқа муносабатлар киради. Албатта бу муносабатларни қисман маъмурий ҳуқуқ, божхона ҳуқуқи, солиқ ҳуқуқи, молия ҳуқуқи ҳам ўрганиши мумкин. Бироқ мамлакатимиздаги ушбу соҳалар бўйича илмий тадқиқотлар иқтисодий ислоҳотлар билан боғлиқ равишда ўрганилиши мақсадга мувофиқдир.

Иқтисодий ислоҳотларни ҳуқуқий таъминлаш соҳасида тадбиркорлик (бизнес) ҳуқуқи жуда улкан ишларни амалга ошириши мумкин.

Мамлакатимизда бозор муносабатларининг жорий этилиши, унинг қонуниятларининг жамият ҳаётига кенг қўлланилиши республикамиз иқтисодиётининг ривожланишига замин яратди. Бунда иқтисодиётни ҳаракатлантирувчи куч сифатида тадбиркорлик (бизнес) (бундан буён матнда тадбиркорлик деб юритилади) фаолиятини амалга оширувчи тадбиркорлик субъектлари муҳим ўринга эга. Улар фаолиятини ҳуқуқий тартибга солиш, бизнес юритиш асослари барча шахслар, жумладан хорижий бизнесменлар учун бир хил қилиб белгиланган.

***Масалан:** Ҳиндистонда “МанСин” корпорациясини таъсис этилган бўлиб, унинг бош қароргоҳи Деҳли шаҳрида жойлашган. “МанСин” корпорацияси компьютерлар ишлаб чиқариши билан шугулланади ва Ҳиндистон, Покистон ва Хитой ҳудудларида фаолият юритади. Тошкентда бўлиб ўтган “ИКТЭКСПО – 2014”да ярмаркасида қатнашган “МанСин” корпорацияси ижро органи раҳбари Манжид Сингх Ўзбекистонда ҳам ИКТ соҳасида фаолият юритувчи ташкилотларга ҳам эътибор қаратилаётганининг гувоҳи бўлди ва ўз бизнесини Ўзбекистонда ҳам амалга оширишга қизиқиб қолди. Шу сабабдан “МанСин” корпорацияси ижро органи раҳбари Манжид Сингх корпорациянинг юридик департаменти бошлиғи Ранжит Сингхга Ўзбекистон Республикасида бизнесни амалга ошириш тўғрисида, умумий маълумот тайёрлаб беришни сўради.*

Ўзбекистонда Президентимиз томонидан ишлаб чиқилган ва ҳаётга изчил татбиқ этилаётган тараққиётнинг “ўзбек модели” ислоҳотларнинг босқичма-босқич амалга оширилиши лозимлигини кўрсатди. Бозор муносабатларининг ривожланишида тадбиркорлик субъектларининг, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг роли ва ўрни тобора мустаҳкамланиб бораётганининг ўзи иқтисодиётимизнинг таркибида бўлаётган ижобий ўзгаришлардан далолат беради. Жумладан:

Мамлакатимиз 2015 йилда ана шу мақсадларга барча молиялаштириш манбалари ҳисобидан 15 миллиард 800 миллион АҚШ доллари миқдорида инвестициялар жалб этилди ва ўзлаштирилди. Бу 2014 йилга нисбатан 9,5 фоиз кўп демакдир. Жами инвестицияларнинг 3 миллиард 300 миллион доллардан зиёди ёки 21 фоиздан ортиғи хорижий инвестициялар бўлиб, шунинг 73 фоизи тўғридан-тўғри чет эл инвестицияларидир.

Инвестицияларнинг 67,1 фоизи янги ишлаб чиқариш қувватларини барпо этишга йўналтирилди. Бу эса 2015 йилда умумий қиймати 7 миллиард 400 миллион доллар бўлган 158 та йирик ишлаб чиқариш

объекти қурилишини яқунлаш ва фойдаланишга топшириш имконини берди.

Банк тизимининг жами капитали 2014 йилга нисбатан 23,3 фоиз кўпайиб, 7 триллион 800 миллиард сўмга етди. Сўнгги 5 йилда мазкур кўрсаткич 2,4 баробар ўсди. Банк тизими капиталининг етарлилик даражаси қарийб 24 фоизни ташкил қилди. Бу умумий қабул қилинган халқаро стандартлардан 3 марта, банк ликвидлиги эса энг юқори кўрсаткичлардан 2 марта кўпдир. 2015 йилда мамлакатимизда 980 мингдан ортиқ иш ўрни ташкил қилинган бўлса, шунинг 60 фоиздан зиёди қишлоқ жойларда яратилди.

Тижорат банклари томонидан уларга ўз бизнесини ташкил қилиш учун 280 миллиард сўмга яқин имтиёзли кредитлар ажратилди ва бу 2014 йилга нисбатан 1,3 баробар кўпдир.

Тадбиркорлик фаолиятдан олинган даромадлар улуши 2010 йилдаги 47,1 фоиз ўрнига 52 фоизга ўсгани ва бу Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги мамлакатларидаги кўрсаткичлардан сезиларли даражада юқоридир

Ана шу йўналишдаги ислохотлар натижасида ялпи ички маҳсулотимизда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг улуши 2000 йилдаги 31 фоиздан бугунги кунда 56,7 фоизга етгани ёки 1,8 баробар ошганини алоҳида таъкидлашни истардим. Ҳозирги пайтда ушбу соҳада жами саноат маҳсулотларининг учдан бир қисми, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг 98 фоизи ишлаб чиқарилмоқда. Иш билан банд жами аҳолимизнинг 77 фоиздан ортиғи – шунга эътибор беринг – мазкур тармоқда меҳнат қилаётгани, ўз пешона тери билан нафақат ўз оиласини боқаётгани, балки мамлакатимиз бойлигига бойлик кўшаётгани, аввало, мустақиллик бизга очиб берган имкониятларнинг яққол исботи, десам, айти ҳақиқатни айтган бўламан. *[Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг мамлакатимизни 2015 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2016 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси].*

“Doing business 2016: measuring regulatory quality and efficiency. Annual report of World Bank group”

Жаҳон банкининг бутун дунёда бизнес юритишни тартибга солишнинг сифати ва самарадорлигини баҳоловчи йиллик рейтинг ҳисоботи ҳисобланади. 2016 йилда унинг ўн учинчи ҳисоботи эълон қилинди. Ҳисоботда 11 йўналиш бўйича тадбиркорликка оид давлатлар қонунчилиги баҳолаб борилади.

Мамлакатимизда кўлга киритилаётган бундай ютуқлар жаҳоннинг устақил нифузли рейтинг ташкилотлари томонидан ҳам эътироф этилмоқда. Жумладан:

Ўзбекистон Республикасининг “Doing Business”¹¹³ (Бизнес юритиш) хисоботидаги рейтинг бўйича:					
T/P	Кўрсаткичлар	DB-2014	DB-2015	DB-2016	Ўзгариш 2015 йилга ниисбатан
1.	Корхонани рўйхатдан ўтказиш	65	64	42	+22
2.	Қурилиш учун рухсатномалар олиш	149	149	151	-2
3.	Электр тармоқларига уланиш	145	108	112	-4
4.	Мулкка ҳуқуқни рўйхатидан ўтказиш	143	113	87	+26
5.	Кредитлаш	154	105	42	+63
6.	Инвесторлар ҳимояси	100	87	88	-1
7.	Солиқ солиш	118	117	115	+2
8.	Халқаро савдо	189	158	159	-1
9.	Шартномалар ижросини таъминлаш	28	32	32	0
10.	Тўлов қобилияти	77	75	75	0
Умумий рейтинг		141	103	87	+16

Ўзбекистон кейинги йилларда тадбиркорлик фаолияти учун ишбилармонлик муҳитини яхшилаш соҳасида энг яхши натижаларга эришган **дунёдаги ўнта давлат қаторидан** жой олгани қайд этилган.

Юқорида келтирилган фикрлар ва маълумотлар мамлакатимизда иқтисодиёт соҳасига, жумладан тадбиркорлик фаолиятига кенг имкониятлар, шарт-шароитлар, имтиёз ва қулайликлар, тадбиркорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва кафолатлаш тизими яратилганлигини тасдиқлайди.

Бозор муносабатлари шароитида мамлакат иқтисодиётини тараққий этишининг асосий омилларидан бири кичик бизнес ва хусусий

¹¹³ Doing business 2016: measuring regulatory quality and efficiency. Annual report of World Bank group. 13th edition.

тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришдан иборат. Бозор ва тадбиркорлик ўзаро бир-бири-билан боғлиқдир.

Бозор – бу муайян товар ёки хизматларнинг сотувчилари ва харидорларини бир жойда бирлаштирадиган ҳар қандай институт ёки механизм.¹¹⁴

Бозор (инглизча – market, русча – рынок) – товарлар билан пулларнинг ҳаракатини таъминловчи ишлаб чиқариш ва истеъмол ўртасидаги муносабатлар тизимидир. Демак, бозорда тадбиркорлик субъектлари ўртасида мустақил равишда қарорлар қабул қилишдаги эркин муносабатлар амалга оширилади. Бозор тадбиркорлик субъектларининг эркин фаолият олиб боришлари учун кенг шарт-шароитлар яратиб, эркин рақобат муҳитининг, экспорт ва импорт имкониятларининг бозор қонуниятлари асосида амалга оширилишини таъминлайди.

“Бозор иқтисодиётига ўтиш муаммоларига тик кўз билан қараш керак. Бозор иқтисодиётининг фақат ижобий томонинигина эмас, балки унинг салбий томонини ҳам кўра билиш керак. Бозорга, айниқса унинг шаклланиш босқичида узоқ ва чуқур иқтисодий инқирозлар, ишсизликнинг ўсиши, пулнинг қадрсизланиши, кўпгина корхоналарнинг синиши ва ишбилармонларнинг хонавайрон бўлиши, аҳолининг моддий таъминот жиҳатидан кескин табақалашуви, ҳуқуққа зид хатти-ҳаракатлар ва жинойатларнинг ўсиши хосдир. Бозорнинг бу иллатларини билиш, уларга тайёр туриш, уларни бартараф этиш юзасидан тўғри ечимлар топа билиш керак”¹¹⁵.

Хўш, “тадбиркор”, “тадбиркорлик” тушунчалари қандай мазмунга эга ва нимани англатади?

Бу тушунчаларни биринчи бўлиб XVII аср охири ва XVIII аср бошларида инглиз иқтисодчиси Ричард Кантилон қўллаган. Унинг фикрича, **тадбиркор** – таваккалчилик шароитида фаолият кўрсатувчи кишидир. Шу боисдан у ер ва меҳнат омилини иқтисодий фаровонликни белгилаб берувчи бойлик манбаи деб билган. Кейинчалик, XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг бошида машҳур француз иқтисодчиси Ж.Б.Сей (1767-1832) «Сиёсий иқтисод рисоласи» китобида (1803) тадбиркорлик фаолиятини ишлаб чиқаришнинг уч мумтоз омиллари – ер, капитал, меҳнатнинг яхлитлиги деб таърифлаган эди.

Тадбиркорлик (инглизча – enterprise, enterprising, русча предпринимательство) – фойда олиш мақсадида фуқаролар ва юридик шахсларнинг ўз ташаббуси асосида мустақил фаолиятидир.

Соҳибқирон Амир Темур тадбиркорлик фаолиятини қўллаб-қувватлаб ва тадбиркорларни улуғлаб, уларнинг нафақат ўзи балки жамият учун ҳам катта нафи тегишини, инсон доимо фаол бўлишини таъкидлаб, ўз тузукларида “Ишбилармон, мардлик ва шижоат соҳибби, азми қатъий,

¹¹⁴К. McConnel, S. Brew. Economics: Principles, problems and policy, 1992. p 138.

¹¹⁵(Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. – Т.: Ўзбекистон, 1992. 28- бет.)

тадбиркор ва хушёр бир киши, минг-минглаб, тадбирсиз, лоқайд кишилардан яхшидир”, деб кўрсатади.¹¹⁶

Тадбиркорлик ва бизнес тушунчалари ўзаро боғлиқ тушунчалар бўлиб, бир бирини тўлдиради.

“**Бизнес**” сўзи инглизча сўз бўлиб, у тадбиркорлик фаолияти ёки бошқача сўз билан айтганда кишиларни фойда олишга қаратилган тадбиркорлик фаолиятидир.

Тадбиркорлик соҳасида бизнес фойда берадиган иқтисодий фаолият бўлиб, ушбу фаолият билан шуғулланувчи шахслар бизнесмен сифатида мамлакат иқтисодиётини мустаҳкамлашга, ялпи ички маҳсулотнинг кўпайишига, аҳоли фаровонлигининг ошишига хизмат қилади.

Бизнесмен (тадбиркорлик) сўзи биринчи маротаба Англия иқтисодиётида XVIII асрда пайдо бўлиб, у “**мулк эгаси**” деган маънони билдиради.

Англияда бизнесни ташкил этишни қуйидаги шакллари бор:

The sole trader (ЯТТ)

The partnership (шерикчилик)

The company (компания)¹¹⁷

Бизнес (инглизча – business; русча – дело, антерпренерство – иш, машғулот) – таваккалчилик ва ўзининг жавобгарлиги остида хусусий ёки қарзга олинган воситалари ҳисобидан амалга ошириладиган, асосий мақсади фойда олиш ва ўз фаолиятини ривожлантиришга қаратилган ташаббускор иқтисодий фаолиятдир.

Ишбилармонлик – бизнес юритиш учун амалий қулай шароит туғдириб бериш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ҳар томонлама қўллабқувватлаш ва рағбатлантириш реал иқтисодиётни ислоҳ этишнинг навбатдаги энг муҳим йўналишидир.

Мамлакатимиз раҳбари И.Каримов қайд этганидек “Соҳа ривожини учун мустаҳкам қонунчилик ва ҳуқуқий база шакллантирилгани ва мунтазам такомиллаштирилиб борилаётгани, бизнес учун имтиёз ва преференциялар бериш, ишлаб чиқаришни техник ва технологик қайта жиҳозлаш ҳамда модернизация қилиш масалаларида давлат томонидан тизимли равишда ёрдам кўрсатилаётганлигини таъкидлаш лозим”.¹¹⁸

Бозор муносабатларида тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ жараёнлар бир қатор қонунларида, жумладан, *Фуқаролик кодекси*, *Солиқ кодекси*, *Божхона кодекси*, *Ер кодекси*, “*Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида*”, “*Қишлоқ хўжалиги кооперативи*

¹¹⁶(Темур тузуклари. //Форсчадан А.Соғуний ва Ҳ.Кароматов тарж.; Б.Аҳмедов таҳрири остида. – Т.: Нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991. 15 бет.)

¹¹⁷Keenan and Riches, Business Law, Eleventh edition, 2013, p.75.

¹¹⁸ (Каримов И.А. “Ўзбекистонда ижтимоий-иқтисодий сиёсатни амалга оширишда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг роли ва аҳамияти” халқаро конференциядаги маърузаси. //Халқ сўзи, 2012 йил 15 сентябрь).

(ишкрат хўжалиги) тўғрисида”, “Фермер хўжалиги тўғрисида”, “Деҳқон хўжалиги тўғрисида”ги ва бошқа қонунлар билан тартибга солинади.

Ушбу ҳуқуқий муносабатларни тадбиркорлик ҳуқуқи модул фани ўрганади, у бозор иқтисодиётининг шаклланиш жараёнида муҳим ҳуқуқий восита бўлиб хизмат қилади.

Тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ муносабатларни давлатнинг ваколатли органлари томонидан қабул қилинган нормативҳуқуқий ҳужжатлар асосида тартибга солинишини тадбиркорлик ҳуқуқи фани ўрганади.

Тадбиркорлик фаолияти тадбиркорлик субъектлари томонидан қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга ошириладиган, ўзи таваккал қилиб ва ўз мулкӣ жавобгарлиги остида даромад (фойда) олишга қаратилган ташаббускорлик фаолиятидир.¹¹⁹

Мисол учун, фуқаро бир ўзи таъсисчилигида масъулияти чекланган жамият ташкил қилиб, болалар ички кийимлари ишлаб чиқариш мақсадида банкдан кредит олиб, чет элдан тикиш ускуналарини хорижий валютада харид қилди ва ўз тадбиркорлик фаолиятини бошлади.

Тадбиркорлик ҳуқуқи – тадбиркорлик субъектлари ўртасидаги тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ муносабатларни тартибга солувчи ва бозор шароитида давлатнинг иқтисодиётга раҳбарлик қилиш чоратадбирларини белгилловчи ҳуқуқий қоидалар йиғиндисидан иборатдир.

Демак, тадбиркорлик ҳуқуқи ўзига хос муайян муносабатларни ҳуқуқий тартибга солувчи ҳуқуқ соҳасими?

Унда, тадбиркорлик ҳуқуқининг ҳуқуқ тизимида тутган ўрнига тўхталиб ўтайлик. Тадбиркорлик ҳуқуқи ҳам бошқа ҳуқуқ соҳалари каби: биринчидан, ҳуқуқнинг мустақил соҳаси; иккинчидан, қонунчилик тармоғи; учинчидан, фан соҳаси; тўртинчидан, ўқув предмети ҳисобланади.

Тадбиркорлик ҳуқуқи – ҳуқуқ тармоғи сифатида тадбиркорлик субъектларининг иқтисодиёт соҳасидаги фаолиятини тартибга солувчи ҳуқуқ нормалари йиғиндисидан иборат.

Мисол тариқасида, “Иқтисодий фаолият” термини Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 53-моддасида, шунингдек, “Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг 18-моддасида қўлланилган.

Тадбиркорлик ҳуқуқининг предметини тадбиркорлик субъектларининг ташкилий-ҳуқуқий, ишлаб чиқариш, ишларни бажариш ва хизмат кўрсатиш, субъектнинг ички тузилмалари ўртасидаги, давлатнинг тадбиркорлик субъектлари фаолиятига умумий раҳбарлиги билан боғлиқ муносабатлар ташкил этади.

Тадбиркорлик ҳуқуқининг бошқа ҳуқуқ соҳаларидан, жумладан фуқаролик, маъмурий, молия, меҳнат ва бошқа ҳуқуқ соҳалари билан фарқланади.

¹¹⁹(Ўзбекистон Республикасининг қонуни. Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида (янги таҳрири) 2012 йил 02 май, 328-сон.

Аввало, **фуқаролик ҳуқуқи** фани мулкӣ муносабатларни ҳамда мулкӣ характерда бўлмаган шахсий муносабатларни тартибга солиш ва мустаҳкамлашга қаратилган, тадбиркорлик (бизнес) ҳуқуқи эса тадбиркорлик субъектлари ўртасидаги вертикал ва горизонтал, бозор шароитида давлатнинг иқтисодга раҳбарлик қилиш муносабатларини тартибга солишга қаратилган.

Тадбиркорлик ҳуқуқи субъектлар ўртасидаги тадбиркорлик муносабатларини тартибга солса, **меҳнат ҳуқуқи** эса иш берувчи билан ходимларнинг меҳнат шартномаси асосида муносабатларини, ички тартиб қоидаларини, иш режимини ва шунга ўхшаш меҳнат шартномаси билан боғлиқ бошқа муносабатларни тартибга солади.

Маъмурий ҳуқуқнинг предмети маъмуриятнинг буйруқ ҳамда ижро фаолияти билан, яъни ҳокимият ва итоат этиш, бир бирига бўйсиниш соҳасидаги фаолият билан боғлиқ муносабатдир. Бундай муносабат итоат этувчи қуйи органларга ва мансабдор шахсларга ўз директивалари орқали таъсир этиш, бошқариш, идора этиш каби ҳокимиятни амалга ошириш билан изоҳланади. Тадбиркорлик муносабатларида эса маъмурий бўйсиниш фаолиятлари кам учрайди.

Мисол учун, тадбиркорлик субъектлари фаолиятида давлатнинг умумий раҳбарлиги, яъни давлат назорати, солиқлар билан таъсир этиш, тадбиркорлик субъектларининг ўзаро ички тузилмалари ўртасидаги муносабатлар.

Молия ҳуқуқининг предмети молия бюджети кирим-чиқими (давлат даромадини сарфлаш ва ташкил этиш давлат режаси) билан боғлиқ муносабатлар ташкил этса, корхона ва тадбиркорларнинг даромад манбаини тартибга солиш ва улардан қайта ишлаб чиқариш муомаласида фойдаланиш кабилар Тадбиркорлик ҳуқуқининг предмети ташкил этади.

Барча ҳуқуқ соҳалари каби тадбиркорлик ҳуқуқининг ҳам асосий ва энг муҳим принциплари Ўзбекистон Республикаси қонунларида белгиланган **асосий қоидалардир**. Ушбу тадбиркорлик ҳуқуқига оид асосий принциплар республикамизда бозор муносабатларининг ривожланишида барча тадбиркорлик субъектларининг иқтисодий фаолиятини маълум бир мақсад сари йўналтириб, ҳуқуқий тартибга солиб туради.

Тадбиркорлик (бизнес) қонунчилиги тизими ва уни кодификациялаштириш муаммолари.

Тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ муносабатларни тартибга солувчи қонунлар ва қонуности ҳужжатлари тадбиркорлик ҳуқуқининг манбалари сифатида эътироф этилади.

Мисол учун, тадбиркорлик фаолиятини ташкил этиш тартибини белгиловчи асосий қонун “Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида”ги қонун, тадбиркорлик субъектларини рўйхатдан ўтказиш тартибини белгиловчи қонуности ҳужжатлари.

Тадбиркорлик ҳуқуқининг манбаи – бу тадбиркорлик субъектлари

Ўртасида вужудга келадиган тадбиркорлик фаолиятига оид муносабатларни ҳуқуқий тартибга солувчи ваколатли давлат органлари томонидан қабул қилинадиган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлардир.

Тадбиркорлик ҳуқуқининг манбалари:

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонлари, қарорлари ва фармойишлари, Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари, вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларининг норматив ҳужжатлари, маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг қарорлари.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди ва Олий ҳўжалик суди пленум қарорлари. Тадбиркорлик қонунчилигининг ривожланиш босқичлари ва кодификациялаштириш масалалари ҳақида фикрлар.

Ўзбекистон Республикасидаги ҳуқуқ тизимининг манбаи ваколатли органлар томонидан белгиланган тартибда қабул қилинадиган қонунлар ва бошқа қонуности ҳужжатлардир.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси бизнес фаолиятини олиб боришнинг кафолати сифатида муҳим аҳамиятга эга. Жумладан:

“Бозор муносабатларини ривожлантиришга қаратилган Ўзбекистон иқтисодиётининг негизини хилмахил шакллардаги мулк ташкил этади. Давлат истеъмолчиларнинг ҳуқуқи устунлигини ҳисобга олиб, иқтисодий фаолият, тадбиркорлик ва меҳнат қилиш эркинлигини барча мулк шакллариининг тенг ҳуқуқлилигини ва ҳуқуқий жихатдан баб-баробар муҳофаза этилишини кафолатлайди”. (*Конституциянинг 53-моддаси*).

Шунингдек, тадбиркорлик субъектлари хусусий мулкининг бошқа мулк шакллари билан бир қаторда давлат ҳимоясида бўлиши, мулкдор мулкига ўз хоҳишича эгалик қилиши, ундан фойдаланиши ва уни тасарруф этиши, ер, ерости бойликлари, сув, ўсимлик, ҳайвонот дунёси ва бошқа табиий захираларнинг умуммиллий бойлик бўлиши каби нормалар *Конституциянинг 53-55-моддаларида* белгиланган.

Тадбиркорлик ҳуқуқи манбаларининг турларидан бири **қонунлар**дир.

Бунда *Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси* муҳим аҳамиятга эга. У мулк ҳуқуқи, мажбурият ҳуқуқи, маҳсулот етказиб бериш, контрактация, мулк ижараси, лизинг, пудрат, қурилиш пудрати, ташиш, кредит, ҳисобкитоб ва шунга ўхшаш тадбиркорлик субъектлари иштирокида тузиладиган шартномаларга оид қоидаларни ўзида бирлаштириб, бевосита тадбиркорлик ҳуқуқига манба ҳисобланади.

Тадбиркорлик субъектларининг фаолият олиб боришига хизмат қилувчи ва улар ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган “*Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида*”ги, “*Ижара тўғрисида*”ги, “*Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида*”ги, “*Риэлторлик фаолияти тўғрисида*”ги, “*Рақобат тўғрисида*”ги, “*Хусусий мулкни ҳимоя қилиш ва мулкдорлар ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида*”ги ва бошқа қонунлар қабул қилинган.

Тадбиркорлик субъектларининг ташкил этилиши ва ҳуқуқий ҳолати *“Масъулияти чекланган ҳамда қўшимча масъулиятли жамиятлар тўғрисида”ги, “Банк ва банклар фаолияти тўғрисида”ги, “Фермер хўжалиги тўғрисида”ги, “Деҳқон хўжалиги тўғрисида”ги, “Оилавий тадбиркорлик тўғрисида”ги, “Тадбиркорлик фаолияти соҳасида рухсат бериш тартибқоидалари тўғрисида”ги* ва бошқа қонунларда мустаҳкамланган.

Тадбиркорлик фаолиятида инвестициялар билан боғлиқ муносабатларни *“Чет эл инвестициялари тўғрисида”ги, “Чет эллик инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари ва уларни ҳимоя қилиш чоралари тўғрисида”ги, “Валютани тартибга солиш тўғрисида”ги, “Ташиқ иқтисодий фаолият тўғрисида”ги* ва бошқа қонунларда мустаҳкамланган.

Буюк Британияда тадбиркорлик фаолияти 2006 йилдаги *“Компаниялар тўғрисида”ги қонун (Companies act), 1998 йилдаги “Рақобат тўғрисида”ги қонун (Competition act), 2000 йилдаги “Банкротлик тўғрисида”ги қонун (Insolvency act), 1990 йилдаги “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги қонун (Environmental protection act), “Молиявий хизматлар тўғрисида”ги қонун (Financial service act), “Мулкчилик тўғрисида”ги қонун (Law of property act)* ва бошқа бир қанча қонунлар билан тартибга солинади¹²⁰.

Тадбиркорлик ҳуқуқи манбаларидан бири **Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг қарорларидир**. Бунга мисол сифатида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг 2014 йил 13 ноябрдаги СҚ-453 II-сон *“Ўзбекистон Республикасининг 2015 йилги давлат бюджети, давлат мақсадли жамғармаларининг бюджетлари ҳамда солиқ ва бюджет сиёсатининг асосий йўналишлари тўғрисида”ги* қарорини келтириб ўтиш мумкин.

Айниқса, тадбиркорлик ҳуқуқининг бозор муносабатлари ривожланишида **Ўзбекистон Республикасининг Президенти** томонидан қабул қилинган ҳуқуқий ҳужжатлар, яъни **фармонлар, қарорлар ва фармойишлар** муҳим аҳамиятга эга.

Мисол учун, *Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2014 йил 7 апрелдаги “Ўзбекистон Республикасида инвестиция иқлими ва ишбилармонлик муҳитини янада такомиллаштиришга доир қўшимча чоратадбирлар тўғрисида”ги ПФ-4609-сонли фармони, 2014 йил 15 апрелдаги “Тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш ва давлат хизматларини кўрсатиш билан боғлиқ тартиботларни янада такомиллаштириш чоратадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2164-сон қарорини* мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Тадбиркорлик ҳуқуқининг манбаларидан яна бири **Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари**, яъни 2014 йил 6 октябрдаги *“Давлат мулки объектларини хусусийлаштириш тартиби тўғрисидаги низомларни тасдиқлаш ҳақида”ги 279-сонли, 2014 йил*

¹²⁰ Keenan and Riches, Business Law, Eleventh edition, 2013, .p.3-9

2 июлдаги “Акциядорлик жамиятларида корпоратив бошқарув тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорлари ҳисобланади.

Шунингдек, **вазирликлар ва давлат қўмиталари, агентликларнинг ўз ваколатлари доирасида белгиланган тартибда қабул қилган ҳуқуқий ҳужжатлари**, яъни Ўзбекистон Республикаси Монополиядан чиқариш ва рақобатни ривожлантириш давлат қўмитасининг 2010 йил 23 июндаги 4-сон қарори билан тасдиқланган “Стратегик ва монопол маҳсулотлар, хом ашё ва материалларни биржа ва кимошди савдоларига қўйилишини назорат ва мониторинг қилиш тўғрисидаги Низом (2010 йил 26 июлда рўйхатдан ўтказилди, рўйхат рақами 2125) ҳам тадбиркорлик ҳуқуқи манбаси сифатида кўрилади. Шу билан бирга, маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг ўз ҳудуди доирасида кучда бўладиган ҳуқуқий ҳужжатлари ҳам бу борада муҳим аҳамиятга эга бўлади.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, тадбиркорлик қонунчилигига қуйидагича таъриф бериш мумкин.

Тадбиркорлик қонунчилиги – бу тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ бўлган муносабатларни тартибга солувчи ваколатли давлат органлари томонидан белгиланган тартибда қабул қилинган норматив ҳуқуқий ҳужжатлар йиғиндисидан иборат.

Тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ муносабатларда Ўзбекистон Республикаси **Олий хўжалик суди Пленуми қарорлари** ўзига хос ўринга эга. Улар тадбиркорлик ҳуқуқи учун манба бўлмаса-да, қонунлар ва бошқа қонуности ҳужжатларини хўжалик судлари томонидан тўғри қўллашда, хўжалик низоларини тез ва тўғри ҳал этишда судларга тушунтиришлар бериб, муҳим амалий аҳамият касб этади.

Мисол учун, Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленуми ва Олий хўжалик суди пленумининг 2012 йил 14 сентябрдаги 12/239-сон “Тадбиркорлик субъектлари фаолияти билан боғлиқ қонун ҳужжатларини суд амалиётида қўллашнинг айрим масалалари ҳақида”ги қарори судлар ва ушбу масала тааллуқли барча шахслар учун мажбурий аҳамиятга эга бўлган ҳужжат ҳисобланади.

Буюк Британияда тадбиркорлик фаолиятидан келиб чиқадиган низоларни ҳал қилишда асосий ўринни суд прецедентлари эгаллайди.¹²¹

Тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ субъектлар ўртасида вужудга келадиган, яъни тадбиркорлик субъектини ташкил этиш, уни рўйхатдан ўтказиш, ҳисобга қўйиш, уни бошқариш, фаолият олиб бориши, шартномалар тузиш, уларни ижро этиш, мажбуриятлар юзасидан жавобгарлик каби муносабатларни ҳуқуқ нормалари билан тартибга солиш зарурати вужудга келади. Бундай ҳуқуқий муносабатлар тадбиркорлик ҳуқуқий муносабатлар ҳисобланади.

“Тадбиркорлик фаолияти субъектлари (тадбиркорлик субъектлари)

¹²¹ Keenan and Riches, Business Law, Eleventh edition, 2013, p.51-64

белгиланган тартибда рўйхатдан ўтган ҳамда тадбиркорлик фаолиятини амалга ошираётган юридик шахс ва жисмоний шахслардир”. (Қонуннинг 4-моддаси).

4.2. Бизнес юртишнинг ташкилий-ҳуқуқий масалалари.

Тадбиркорлик субъектлари кимлардан иборат бўлиши мумкин?

Тадбиркорлик фаолиятининг субъекти бўлиш учун улар белгиланган тартибда рўйхатдан ўтган бўлишлари керак. ФКнинг 24-моддасига мувофиқ жисмоний шахс, яъни “Фуқаро якка тадбиркор сифатида давлат рўйхатидан ўтказилган пайтдан бошлаб тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишга ҳақлидир”. Юридик шахс ҳам тадбиркорлик фаолияти субъекти бўлиши учун тегишли тартибда давлат рўйхатдан ўтган, бундай фаолиятнинг муайян тури билан шуғулланиш учун рухсатнома (лицензия) олган бўлиши керак. Шунинг билан бирга тадбиркорлик фаолияти субъекти ҳисобланган корхона ёки фирма юридик шахс деб тан олиниши учун ФКнинг 44-моддасида назарда тутилган тартибда давлат рўйхатидан ўтказилган бўлиши керак.

Англияда тадбиркорлик субъектлари фаолияти тижорат ва саноатни ўз ичига қамраб олувчи уч асосий турга бўлинади.

1. Якка тартибдаги тадбиркор.
2. Шерикчилик
3. Компания¹²²

Юқоридагилар билан биргаликда тадбиркорлик (бизнес) ҳуқуқининг куйидаги масалаларини ҳам кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир:

1. Тадбиркорлик фаолиятини ҳуқуқий тартибга солувчи норматив массив илмий адабиётларда жуда кўплиги, бесунақайлиги ва ички зиддиятларга тўлибтошганлиги эътироф этилади. Шу муносабат билан ҳозирда тадбиркорлик соҳасидаги қонунчилик ҳужжатларини кодификациялаштириш тўғрисида фикрлар билдирилмоқда. Бунга кўра, Тадбиркорлик кодексини ишлаб чиқиш ва қабул қилиш ғояси илгари сурилмоқда. Ушбу кодекс куйидаги қонунларни: “Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида”ги, “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавийҳуқуқий базаси тўғрисида”ги, “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини давлат томонидан назорат қилиш тўғрисида”ги, “Рақобат тўғрисида”ги, “Банкротлик тўғрисида”ги, “Тадбиркорлик фаолиятига рухсат бериш тартибтаомиллар тўғрисида”ги Қонунлари ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 357-сонли ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг 357-сонли қарорларини тизимлашган ҳолда қамраб олиши керак. Агар бундай кодекс қабул қилинса, тадбиркор ўз фаолиятини бошлаш, амалга ошириш ва бошқа масалалар бўйича тўлиқ жавоб олади.

2. Бугунги кунда тадбиркорлик соҳасидаги норматив базани инвентаризация қилиш лозим. Бунда тадбиркорлик соҳасига оид норматив

¹²² Keenan and Riches, Business Law, Eleventh edition, 2013, .p.75

ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қилувчи органларнинг ваколатларини аниқлаштириш ҳамда идоравий меъёрий ҳужжатларни қабул қилиш тубдан қисқартириш чораларини белгилаш зарур.

3. Тадбиркорларнинг тегишли мурожаатлари, ўз фаолиятлари учун зарур бўладиган тегишли рухсатномалар ва ҳужжатлар олишда ваколатли давлат органлари ходимлари билан бевосита, юзма-юз мулоқотга киришишларини минималлаштириш ва шу орқали коррупцияни олдини олиш лозим. Бунда электрон коммуникация технология воситаларидан, электрон мурожаатлар ва электрон ҳужжат алмашинувидан фойдаланишни йўлга қўйиш мақсадга мувофиқ.

4. Патент асосида иш олиб борувчи яқка тадбиркорлик фаолияти турларини янада кенгайтириш зарур. Бу ҳолат молия бухгалтерия ҳужжатларини юритиш ва турли ҳисоботларни топшириш, даврий солиқлар тўлаш мажбуриятидан озод қилади.

5. Ўзбекистонда ҳам айрим ривожланган хорижий мамлакатларда (Россия Федерациясида)ги каби тадбиркорларнинг касб байрами кунини жорий этиш ва нишонлаш ҳамда буни кенг тарғиб қилиш мақсадга мувофиқдир.

6. 9 йиллик умумий ўртатаълим мактабларида ўқитиладиган “Давлат ва ҳуқуқ” фани доирасида тадбиркорликнинг ҳуқуқий асосларига алоҳида соатлар ажратиш, коллежлар ва лицейлар ўқув режасига алоҳида “Тадбиркорлик ҳуқуқий асослари” ўқув курсини жорий этиш зарур.

7. Тадбиркорлик ҳақидаги билимларни, илғор тажрибани оммалаштириш мақсадида тадбиркорларга бағишланган алоҳида махсус радиоканал ва телеканалларни ташкил этиш лозим.

8. Тадбиркорларнинг касбий уюшмалари бўйича нодавлат нотижорат ташкилотлари тизимини жорий этиш зарур.

9. Тадбиркорлик тушунчасининг қонунчиликда берилган таърифини қайта ишлаб чиқиш, бунда тижорат субъектларида қарорлар қабул қилишга таъсир кўрсатувчи қимматбаҳо қоғозлар эгаларини тадбиркор сифатида баҳолаш ёки баҳолаш масаласи бўйича ёндашув ишлаб чиқиш. Бу борада манфаатлар қарамақаршилиги бўлмаган ҳолда давлат органлари мансабдор шахсларига ҳам тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиш ва қимматбаҳо қоғозлар эгаси бўлишга рухсат бериш зарур.

10. Тадбиркорлик фаолиятини ташкил этиш ва амалга ошириш бўйича ҳуқуқий, иқтисодий адабиётларни тизимли асосда тайёрлаш, нашр этишни қўллабқувватлаш давлат дастури тузилиши лозим. Бунда тадбиркорлик тўғрисидаги қонунларга шарҳлар тайёрлаш ва тадбиркорлик фаолияти субъектларига етказиш зарур.

11. Тадбиркорлик фаолиятининг ҳуқуқий асосларини ўрганиш ва такомиллаштиришга қаратилган мақсадли давлат грантларини жорий этиш, унинг натижаларидан амалиётда кенг фойдаланишни йўлга қўйиш.

12. Тадбиркорлик фаолияти субъектларининг тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш жараёнида содир этган ҳуқуқбузарлик учун

оммавийҳуқуқий таъсир чораларини қўллашда бир ҳуқуқбузарлик учун бир жавобгарлик чораси тамойилини қатъий равишда қўллаш ва буни Жиноят, Солиқ, Маъмурий жавобгарлик, Божхона кодексларида қатъий белгилаб қўйиш керак.

4.3.Тадбиркорлик (бизнес) ҳуқуқи субъектларининг ўзига хослиги ва ҳуқуқий мақоми.

Тадбиркорлик фаолияти субъектлари тушунчаси ва мақомини аниқлаш учун авваламбор “ҳуқуқ субъекти” ва “фуқаролик ҳуқуқи субъекти” тушунчаларининг моҳиятини чуқур англаб олиш лозим бўлади. Ҳуқуқ субъекти кенг ҳуқуқий категория ҳисобланиб, унинг таркибига амалдаги қонун ҳужжатларига биноан ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлган ижтимоий муносабатларнинг барча иштирокчилари киради. Ўз навбатида ҳар бир ҳуқуқ тармоғининг ўз субъектлари (давлат ҳуқуқида – сайловчилар ва сайланувчилар, меҳнат ҳуқуқида иш берувчи ва ходим, молия ҳуқуқида солиқ тўловчи ва солиқ органи ҳамда бошқалар) бўлганидек, тадбиркорлик ҳуқуқининг ҳам ўз субъектлари бор.

Тадбиркорлик ҳуқуқининг субъектлари – бу тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишга ваколатли бўлган шахслардир.

Фуқаролик ҳуқуқининг барча субъектлари ягона “шахслар” деган умумий ном билан ифодаланади. “Шахслар” ҳам ўз навбатида уч гуруҳга бўлинади: **биринчиси**, фуқаролар (жисмоний шахслар) бўлиб, улар Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, бошқа давлатларнинг фуқаролари, шунингдек фуқаролиги бўлмаган шахслар; **иккинчиси**, юридик шахслар бўлиб, улар фойда олишни ўз фаолиятининг асосий мақсади қилиб олган (тижоратчи ташкилот) ёки фойда олишни ана шундай мақсад қилиб олмаган ташкилот (тижоратчи бўлмаган ташкилотлар) ҳисобланади. Улар Ўзбекистон Республикаси, чет эл ёки аралаш (қўшма) корхоналар шаклида бўлиши мумкин; **учинчиси**, давлат бўлиб, у алоҳида субъект сифатида бевосита ўз номидан, шунингдек унинг номидан маъмурий ҳудудий тузилмалар ёки давлат органлари иштирок этишлари мумкин. *[Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси 2 бўлим]*

Жисмоний ва юридик шахслар фуқаролик ҳуқуқий муносабатларда тадбиркор сифатида, шунингдек бундай мақомга эга бўлмасдан ҳам иштирок этишлари мумкин. Шунинг учун фуқаролик ҳуқуқи субъектлари бир вақтнинг ўзида тадбиркорлик ҳуқуқи субъектлари ҳисобланиши мумкин. Тадбиркорлик ҳуқуқий муносабатларда субъект ҳар доим таваккал қилиб, ўз жавобгарлигини зиммасига олиб, фойда олишни мақсад қилган ҳолда фаолият юритади.

Мамлакатимиз мустақилликка эришгандан буён давлатимиз томонидан кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг янги ички маҳсулот ишлаб чиқаришда нафақат ҳал қилувчи мавқе эгаллаши, балки унинг аҳоли

фаровонлиги ва даромадларини орттиришда, ишсизлик муаммосини ечишда ҳам муҳим омилга айлантиришга эришиш йўлида кўплаб ишлар амалга оширилмоқда.

“Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида” 2012 йил 2 майдаги ЎРҚ-328-сонли янги таҳрирдаги қонуннинг 4-моддасига мувофиқ тадбиркорлик фаолияти субъектлари (тадбиркорлик субъектлари) белгиланган тартибда давлат рўйхатидан ўтган ҳамда тадбиркорлик фаолиятини амалга ошираётган юридик ва жисмоний шахслардир.

Бирок, давлат органлари, уларнинг мансабдор шахслари, шунингдек тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиши қонун ҳужжатларида ман этилган бошқа шахслар тадбиркорлик фаолияти субъектлари бўлиши мумкин эмас.

Масалан, қуйидаги мансабдор шахсларга тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиши таъқиқланади:

давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг ходимлари;

давлат банклари раҳбарлари ва уларнинг ўринбосарлари, хизмат юзасидан пул белгиларига ва пул (банк) ҳужжатларига бевосита алоқаси бўлган мансабдор шахслар;

давлат корхоналари, муассасалари ва ташкилотлари раҳбарлари ва уларнинг банк ҳужжатларига имзо қўйиш ҳуқуқига эга бўлган ўринбосарлари;

давлат таъминот ва савдосотик корхоналари ва ташкилотларининг раҳбар ходимлари;

тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш билан боғлиқ масалаларни ҳал қилиш ёки бундай фаолиятни назорат қилиш ўз вазифасига кирувчи давлат органларининг раҳбар ходимлари ва мутахассислари;

чакана, улгуржи-чакана савдо, умумий овқатланиш давлат бирлашмалари ва корхоналарининг, савдо ташкилотларининг, трестларининг раҳбарлари ва уларнинг ўринбосарлари, бош мутахассислари, таркибий бўлинмаларининг бошлиқлари, моддий жавобгар шахслари. *[Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1992 йил 6 мартдаги “Тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиш таъқиқланган мансабдор шахслар рўйхати тўғрисидаги” 103-сонли Қарори]*

Шахсининг фойда кўриш мақсадида, таваккал қилиб товар ишлаб чиқариш (иш бажариш, хизмат кўрсатиш) билан шуғулланиш ихтисослашган фаолиятга айланган тақдирдагина бундай фаолиятнинг иштирокчиларини тадбиркорлар деб ҳисоблаш мумкин. Агар фуқаро бундай ҳаракатларни алоҳида ҳоллардагина (вақти-вақти билан) фойда кўришни ўз олдига мақсад қилиб қўймай амалга оширган тақдирда, масалан, ўзидаги ортиқча қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ёки кераксиз бўлган бошқа ашёларни сотиши, ёки ишларни бажариб бериш учун шартлашиб ва у бажарилганлиги учун ҳақ олинадиган бўлса, бундай фаолиятни тадбиркорлик фаолияти деб бўлмайдди, чунки бу каби муносабатлар

фуқаролик ҳуқуқи нормалари билан тартибга солинади. Шунингдек, банк муассасаларига фоиз олиш мақсадида жамғарма қўйган фуқаролар, қимматли қоғозлар сотиб олган шахслар ҳам тадбиркорлар ҳисобланмайди.

Тадбиркорлик ҳуқуқи субъектига қўйидагича тушунча бериш мумкин: тадбиркорлик фаолиятини амалга оширувчи, ўзининг мулкига, тадбиркорлик ҳуқуқ ва мажбуриятларига эга бўлган, ўз фаолияти юзасидан мустақил даъвогар ва жавобгар бўла оладиган ва ўзининг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун судга мурожаат қила оладиган (юримдик шахс мақомини олган) турли мулк шаклларига мансуб корхоналар ва уларнинг тузилмалари ҳамда юримдик шахс ташкил этмасдан тадбиркорлик фаолиятини амалга оширувчи якка тадбиркор мақомига эга бўлган фуқаролар, шунингдек тадбиркорлик ҳуқуқий муносабатларда иштирок этаётган давлат ва унинг ваколатли идоралари ҳисобланади.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, қўйидагиларни **тадбиркорлик ҳуқуқининг субъектларининг ўзига хос белгилари** ҳисобланади:

- давлат рўйхатидан ўтганлиги;
- муайян фаолият турлари билан шуғулланишлари учун албатта рухсатнома (лицензия)га эга бўлишлиги;
- ўз молмулкига эга бўлишлиги;
- тадбиркорлик ҳуқуқ ва мажбуриятларига эга бўлишлиги;
- ўз мол-мулки доирасида мустақил жавобгарлиги;
- ўзларининг бузилган ҳуқуқларини ва қонуний манфаатларини суд орқали ҳимоя қилиш имкониятига эга эканлиги ҳисобланади.

Тадбиркорлик ҳуқуқи субъектларини бир неча турларга ажратиш мумкин. Субъектларни туркумлаш уларнинг **мулкчилик шаклига** (масалан, фуқароларнинг хусусий мулки, жамоа мулки ёки давлат мулкига асосланган), **ваколатларига** (яъни бевосита тадбиркорлик фаолиятини амалга оширувчи корхоналар, ёки бошқарувни амалга оширувчи субъектлар каби), **шахсларга** (жисмоний шахслар ва юримдик шахслар) ҳамда **фаолият турига** (тижоратчи ва нотижорат ташкилотлар) қараб белгиланади.

Якка тартибдаги тадбиркорлик жисмоний шахс (якка тартибдаги тадбиркор) томонидан тадбиркорлик фаолиятини юримдик шахс ташкил этмаган ҳолда амалга оширишидир. [Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида] гиконун (янгитаҳрир) 2012 йил 6-модда]

Англияда ЯТТ ягона шахс томонидан амалга ошириладиган тадбиркорлик фаолиятидир.¹²³

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, юримдик шахслар: **тижоратчи ташкилот** (хўжалик ширкати ва жамияти, ишлаб чиқариш кооперативи, унитар корхона ва **тижоратчи бўлмаган ташкилот** (жамоат бирлашмаси,

¹²³ Keenan and Riches, Business Law, Eleventh edition, 2013, p.75

ижтимоий фонд ва мулкдор томонидан молиявий таъминлаб туриладиган муассаса) турларига бўлинади.

Тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи юридик шахсларни қуйидаги асосий мезонларга қараб таснифлаш мумкин:

- қўшган улушига қараб (маъсулияти чекланган жамият, қўшимча маъсулиятли жамият, акциядорлик жамияти);
- тадбиркорлик фаолиятида иштирок этишига қараб (тўлиқ ва коммандит иштирокчилик);
- ўз меҳнати билан шахсан иштирок этишига кўра (ишлаб чиқариш кооперативи, деҳқон хўжалиги);
- бошқарувда иштирок этишига кўра (хусусий корхона, фермер хўжаликлари).

Акциядорлик жамиятларининг фаолияти дастлаб 1996 йил 26 апрелда қабул қилинган 223I-сонли қонуни билан тартибга солинган. 2014 йил 6 майда “*Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида*”*ги қонун*(ЎРҚ 370-сонли) *янги таҳрирда* қабул қилинди. Унда акциядорлик жамияти тўғрисидаги умумий қоидалар, акциядорлик жамиятини ташкил этиш, устав фонди (устав капитали), жамиятнинг акциялари, корпоратив облигациялари ва бошқа қимматли қоғозлари, жамиятнинг соф активлари, акциялар ва қимматли қоғозларни тарқатиш ҳамда жойлаштириш, акциядорлар реестри ва акцияларни сақлаш, дивидендлар, акциядорлик жамиятини бошқарувчи органлари, жамиятнинг йирик битимлар тузиши, уни қайта ташкил этиш ва тугатиш, ҳисоб-китоб ва жамият фаолиятини назорат қилиш масалалари ҳуқуқий тартибга солинди.

Ушбу қонуннинг 17-моддасига кўра акциядорлик жамиятини давлат рўйхатидан ўтказиш учун унинг устав капитали рўйхатдан ўтаётган санадан Марказий банк курси бўйича 400 минг АҚШ долларига тенг суммадан кам бўлмаслиги керак. Германияда акциядорлик жамиятининг устав капитали 50 минг евродан кам бўлиши мумкин эмас.¹²⁴

Акциядорлик жамияти- устав фонди (устав капитали) акциядорларнинг акциядорлик жамиятига нисбатан ҳуқуқларини тасдиқловчи муайян миқдордаги акцияларга тақсимланган тижорат ташкилоти. (*“Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Қонун 2014 йил 6 май 370-сон*).

Ҳозирги кунда Республикамизда 680 дан ортиқ акциядорлик жамияти мавжуд.

¹²⁴ Investing in Germany: legal and tax aspects. Beiten Burkhardt, Berlin. 2015, 25 page.

Ҳозирги даврда мамлакатимизда кенг тарқалган тадбиркорлик субъектларидан бири масъулияти чекланган жамият ташкилий ҳуқуқий шаклда юридик шахслардир.

Масъулияти чекланган жамиятнинг иштирокчилари унинг мажбуриятлари бўйича жавобгар бўлмайдилар ва жамият фаолияти билан боғлиқ зарар учун ўзлари қўшган ҳиссалар қиймати доирасида жавобгар бўладилар. (*Масъулияти чекланган ҳамда қўшимча масъулиятли жамиятлар тўғрисидаги қонуннинг 3-моддаси*).

Масъулияти чекланган жамият – бир ёки бир неча шахс томонидан таъсис этилган, устав фонди (устав капитали) таъсис ҳужжатлари билан белгилаб қўйилган миқдорлардаги улушларга бўлинган жамият.

Англияда масъулияти чекланган жамият LLP деб номланади, у ҳамма қарзлари учун ўзи жавобгар бўлади, унинг аъзоларида жамият мажбуриятлари учун шахсий жавобгарлик бўлмайди.¹²⁵

Қўшимча масъулиятли жамиятнинг ўзига хосхусусияти унинг иштирокчиларини жамият мажбуриятлари бўйича жавобгарлиги уларнинг устав капиталига қўшган улушлари билан чекланмаганлигидадир, яъни жамиятнинг иштирокчилари унинг мажбуриятлари бўйича ўз мол-мулклари билан қўшган ҳиссалари қийматига нисбатан ҳамма учун бир хил бўлган, жамиятнинг таъсис ҳужжатларида белгиланадиган, каррали миқдорда солидар тарзда субсидиар жавобгар бўладилар.

Хўжалик ширкатининг хўжалик жамиятларидан фарқи шундаки, ширкат шахсларнинг бирлашувини ҳамда уларни ширкат фаолиятида фаол иштирокини талаб қилса, хўжалик жамиятларида маблағ (капитал) бирлаштирилади ва унда иштирокчиларнинг жамият фаолиятида шахсан иштироки талаб қилинмайди. Германияда тўлиқ ширкат учун устав капитали талаб этилмайди, командит ширкати учун учун ҳар қандай суммада устав капитали шакллантирилиши мумкин.¹²⁶

Унитар корхона ўзига бириктириб қўйилган молмулкка нисбатан мулкдор томонидан мулк ҳуқуқи берилмаган тижоратчи ташкилот. (*Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси 70-модда*)

Фермер хўжалиги ижарага берилган ер участкаларидан фойдаланган ҳолда, қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқариш билан шуғулланувчи, мустақил хўжалик юритувчи субъект. Фермер хўжалиги Ўзбекистон Республикасида қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг асосий субъекти ҳисобланади. [*“Фермер хўжалиги тўғрисида”ги қонун 30 апрель 1998 йил 3-модда*]

Хусусий корхона тадбиркорлик субъектларининг ташкилий ҳуқуқий шакли бўлиб, *Ўзбекистон Республикасининг “Хусусий корхона тўғрисида”ги 2003 йил 11 декабрдаги N 558 II-сонли қонунига* мувофиқ

¹²⁵ Keenan and Riches, Business Law, Eleventh edition, 2013, p.77.

¹²⁶ Investing in Germany: legal and tax aspects. Beiten Burkhardt, Berlin. 2015, 25 page

мулкдор ягона жисмоний шахс томонидан тузилган ва бошқариладиган тижоратчи ташкилот хусусий корхона деб эътироф этилади.

4.4.Тадбиркорлик (бизнес) фаолиятини ташкил этиш, қайта ташкил қилиш ва тугатиш тартиби.

Фуқаролик қонун ҳужжатларидан маълумки, юридик шахс давлат рўйхатидан ўтказилган пайтдан бошлаб ташкил этилган ҳисобланади. Юридик шахсни давлат рўйхатидан ўтказиш уни ташкил этишдаги яқунловчи босқич бўлиб ҳисобланади, аммо, тадбиркорлик субъектлари ташкил этилишида давлат рўйхатидан ўтказилгунга қадар бир қанча босқичларни босиб ўтиши лозим. Хўш, тадбиркорлик субъектини ташкил этиш нимадан бошланади?

Аввало, муассислар ўзларининг умумий йиғилишларига тўпланади ва шу йиғилишда улар ўзларининг мулкларини умумлаштиришбирлаштириш асосида яқуний мақсадларига эришиш учун барча ҳаракатлар доирасини аниқлаб оладилар ҳамда таъсис ҳужжатларини ишлаб чиқиб, уни имзоладилар ва қарор қабул қиладилар. Шундай қилиб, тадбиркорлик ҳуқуқи субъектини ташкил этиш деганда, ташкилот ва шартномавий бирлашмаларига ҳуқуқий мақом бериш учун юридик аҳамиятга эга бўлган барча тегишли ҳужжатларни қабул қилишга қаратилган ҳаракатлар мажмуи тушунилади.

Тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатидан ўтказилган вақтдан бошлаб юридик шахс мақоми белгиланиб, бу юридик факт ҳуқуқий муносабатни белгиловчи аҳамиятга эгадир. Шу ўринда таъкидлаб ўтиш керакки, тадбиркорлик субъектларини юридик шахс сифатида давлат рўйхатидан ўтказиш учун қуйидаги ҳужжатлар талаб этилади. Аввало, шахс ариза тақдим этиб, унда ташкил этилаётган тадбиркорлик субъекти тўғрисидаги асосий маълумотларни, чунончи, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи субъектнинг номи, юридик манзили, раҳбарнинг исми, шарифи, низом (устав) жамғармасининг микдори, муассислар, уларнинг низом (устав) жамғармасидаги улуши, давлат рўйхатидан ўтказишни сўраб мурожаат этган шахснинг исми, шарифи ўз ифодасини топган бўлиши лозим.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 20 августда қабул қилинган 357-сон қарорига асосан “Тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатидан ўтказиш, ҳисобга қўйиш ва рухсат берувчи ҳужжатларни расмийлаштириш тартиби тўғрисида Низом” билан тартибга солинади.

Тадбиркорлик фаолияти субъектларини давлат рўйхатидан ўтказиш тегишли давлат органи томонидан **“бир дарча” принципи** бўйича ва, қоида тариқасида, хабардор қилиш асосида, қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилади.[*“Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида”ги янги таҳрирдаги Қонуннинг 13-моддаси*]

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 24 майдаги “Тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатига олиш ва ҳисобга қўйишининг хабардор қилиш тартибини жорий этиш тўғрисида”ги ПҚ-357-сон Қарорига мувофиқ тадбиркорлик фаолиятини ташкил қилиш учун маъмурий сарфхаражатларни камайтириш, тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатига олиш ва ҳисобга қўйишдаги бюрократик тўсиқлар ва ғовларни бартараф этиш йўли билан янада қулай шарт-шароитларни яратиш мақсадида 2006 йилнинг 1 сентябридан бошлаб тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатига олишнинг **хабардор қилиш тартиби** ўрнатилди. Ер майдонлари ажратиб бериш, газ ва электр тармоқларига улаш тўғрисида, шунингдек лицензияланадиган фаолият турлари бўйича қарор талаб этиладиган тадбиркорларни рўйхатга олиш бундан мустасно.

Корхоналар ва ташкилотларнинг **Ягона давлат регистри** жойлардаги статистика органлари томонидан тўлдириладиган рўйхатдан ўтказиш карталари асосида **Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси** томонидан юритилади.

2011 йилгача Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланган бўлса, 2011 йил 1 июндан бошлаб *Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Тадбиркорлик субъектларини ташкил этиш ва давлат рўйхатидан ўтказиш тартибини янада такомиллаштириш чоратадбирлари тўғрисида” 2011 йил 12 майдаги ПҚ-1529 -сон қарори* асосида туман (шаҳар) ҳокимликлари ҳузуридаги тадбиркорлик субъектларини рўйхатга олиш бўйича тегишли инспекцияларда тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатидан ўтказиш учун тўланадиган давлат божи ставкаси энг кам **иш ҳақи миқдорининг бир баравари** қилиб белгиланди.

Англияда тадбиркорларни рўйхатдан ўтказишни назарда тутувчи нормалар 2006-йилдаги “Компаниялар акти”нинг 2-бўлимида ўз аксини топган. 2007 йилдан бошлаб рўйхатга олувчи орган интернет орқали рўйхатга олиш усулини таклиф қилади. Ҳозирги вақтда, ҳар қандай шахс қонуний мақсадлар йўлида ҳар қандай тадбиркорлик субъектини ташкил қила олади.

Рўйхатга олиш учун ҳужжатлар

- Ариза, унда қуйидагилар кўрсатилиши керак
- Компания номи;
- Компания манзили ҳақида маълумот;
- Компаниянинг хусусий ёки оммавий эканлиги масаласи.¹²⁷

---

¹²⁷Keenan and Riches, Business Law, Eleventh edition, 2013, p.p.155-157.

Қайта ташкил этиш – илгари мавжуд бўлган корxonанинг бекор қилиниши ва янги ҳуқуқ субъекти сифатида тадбиркорлик фаолиятини давом эттирилиши демакдир.

Қўшиб юбориш ўз фаолиятини тугатган икки ёки ундан ортиқ корxonанинг барча ҳуқуқлари ва мажбуриятларини унга бериш йўли билан янги корxonани вужудга келтириш.

Мисол учун Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 10 июлдаги “Қаршитермопласт” давлат корxonасини қайта ташкил этиш тўғрисида”ги ПҚ- 406-сон-Қарорига асосан “Қаршитермопласт” давлат корxonасини қайта ташкил этиш натижасида унинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари “Шўртан ГХК” шўъба корxonасига ўтиши.

Яъни бунда, ўз фаолиятини тугатаётган “А” МЧЖ ва “Б” МЧЖларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини қўшиб юборилиш натижасида ташкил этилаётган янги корxона “С” АЖнинг вужудга келиши.

Қўшиб олиш бир ёки бир неча корxона фаолиятини тўхтатиб, уларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятларини бошқа корxонага бериш.

Мисол учун “А” хусусий корxonаси ўз фаолиятини тўхтатиб, унинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари фаолият юритаётган “Б” МЧЖга берилиши.

Бўлиш юридик шахс ўз фаолиятини тўхтатиб, икки ва ундан ортиқ юридик шахсларга бўлинади.

Мисол учун “А” Акциядорлик жамияти ўз фаолиятини тўхтатди ва бу АЖдан янги “Б” МЧЖ ҳамда “С” МЧЖлар ташкил топди.

Ажратиб чиқариш корxonаларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари бир қисмини унга бериш йўли билан янги корxonани вужудга келтириш, яъни бунда юридик шахс таркибидан бир ёки бир неча юридик шахслар ажралади, аввалги юридик

шахс ҳам мавжуд бўлиб қолаверади.

Мисол учун фаолият олиб бораётган “А” АЖдан янги “Б” МЧЖнинг ажралиб чиқиши.

Ўзгартириш янги вужудга келган юридик шахсга қайта ташкил этилган юридик шахснинг барча ҳуқуқлари ва мажбуриятларини бериш йўли билан корхонанинг ташкилийҳуқуқий шаклини ўзгартириш, яъни бунда бир ташкилийҳуқуқий шаклдаги юридик шахс бошқа шаклдаги юридик шахсга ўзгаради.

Мисол учун Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 йил 22 декабрда қабул қилинган “Хўжалик бошқарув органлари тизимини такомиллаштириш тўғрисида”ги № ПФ-3366-сон Фармонида асосан Ўзбекистон автомобилсозлик корхоналари уюшмасини “Ўзавтосаноат” акциядорлик компанияси, “Ўздонмахсулот” давлат акциядорлик корпорациясини “Ўздонмахсулот” акциядорлик компанияси, “Доридармон” давлат акциядорлик уюшмасини “Дори-дармон” акциядорлик компаниялари сифатида қайта ташкил этилди.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг нормалари юридик шахсларни тугатишнинг фуқароликҳуқуқий тартибга солинишини тўлиқ мужассамлаштирган асосий ҳуқуқий ҳужжат бўлса, шу сингари мустақилликка эришганимиздан буён қабул қилинган қишлоқ хўжалик корхоналари фаолиятини тартибга солувчи қонунларда эса юридик шахсни тугатишда мазкур соҳанинг ўзига хос хусусиятлари инобатга олиниб ҳуқуқ нормалари белгиланган.

Юридик шахсни ихтиёрий тугатиш тўғрисида қарор қабул қилинган тақдирда, юридик шахсларни давлат рўйхатидан ўтказувчи орган бу ҳақда давлат солиқ хизмати органини Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 27 апрелдаги ПҚ-630-сон “Тадбиркорлик субъектларини ихтиёрий тугатиш ва уларнинг фаолиятини тўхтатиш тартибини такомиллаштириш тўғрисида”ги Қарорида белгиланган тартибда хабардор этади.

4.5. Тадбиркорлик фаолиятини шартномавий-ҳуқуқий тартибга солиш

Тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишда шартномалар тузиш, ўзгартириш ва бекор қилиш масалаларини чуқур билиш талаб қилинади. Сабаби тадбиркор иш фаолиятини бошлаш, юритиш ва тўхтатиш жараёнида шартномалар тузишга ҳар доим эҳтиёж сезади. Шартномаларга бериладиган илмий назарий таърифлар, шарнома ҳақидаги қоидаларни белгилашда концептуал ғоя бўлиб хизмат қилади. Шартномаларга таъриф беришда “тарафларнинг келишуви” деган ғоя етакчилик қилади. Ушбу келишувда тарафларнинг зиммаларига олган мажбуриятлари шартномадан кутилаётган натижаларга эришишнинг асосий воситаси ҳисобланади. Бу ҳақда Президентимиз Ислом Каримов: “Бозор муносабатларини шартнома мажбуриятларисиз тасаввур қилиб бўлмаслигини ёдда тутиш лозим”, – дея

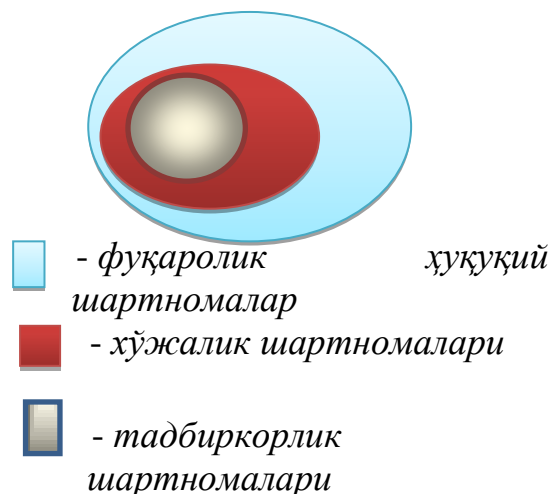
таъкидлаган эди¹²⁸. Шунинг учун, бозор муносабатлари шароитида эса шартномалар – фуқаролар, юридик шахслар ўртасидаги фуқаровий-ҳуқуқий ва иқтисодий муносабатларни ўрнатувчи асосий ҳуқуқий ҳужжат ҳисобланади, дейин мумкин.

Буюк британиялик олим Сер Фредерик Поллокнинг таъбирича, шартнома бу – қонун кучи билан таъминланадиган ваъда ёки ваъдалардир.¹²⁹ Бундай шундай ғоя тушуниладики, шартномаларнинг тузилишида тарафларнинг хоҳиш истаги ҳал қилувчи ўрин эгаллайди.

Бизга маълумки, шартномаларнинг турлари жуда кўп. Уларни фуқаролик ҳуқуқи, меҳнат ҳуқуқи ва бошқа фан –модуллари орқали ҳам танишгансиз. Бироқ, шундай шартномаларнинг бир кўриниши бўлган “тадбиркорлик шартномалари” ўзига хос хусусиятларга эга.

Тадбиркорлик шартномалари ўзининг ҳуқуқий табиатига кўра, хўжалик шартноманинг алоҳида кўринишидир. Олдинги чоп этилган адабиётларда тадбиркорлик фаолиятидаги шартномалар хўжалик ҳуқуқи фанининг “хўжалик шартномалари” мавзуси доирасида ўрганилган.

Ҳозирги иқтисодий муносабатларнинг ривожланиши, ишлаб чиқаришда фуқаролар ташаббускорликка асосланган иштирокининг ортиши ва мамлакатимизда яратилаётган ялпи миллий маҳсулотларнинг катта улуши тадбиркорлик субъектлари иштирокида яратилаётганлиги хўжалик шартномаларидан “Тадбиркорлик шартномалари”ни ажратиб ўрганишни тақозо этмоқда.

Тадбиркорлик фаолиятини амалга оширувчи субъектлар ўз фаолиятларида турли хил шартномаларни тузадилар: таъсис шартномалари, меҳнат шартномалари, тадбиркорлик шартномалари ва ҳ.к. Тадбиркорлик шартномалари дейилганда, бевосита тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишда бошқа тадбиркорлик субъектлари (жумладан, яқка тартибдаги тадбиркорлар) ва давлат органлари билан тузиладиган шартномалар тушунилади.

Тадбиркорлик шартномаси - тарафлардан бири шартлашилган муддатда тадбиркорлик фаолияти соҳасида товарларни бериш, ишларни бажариш ёки хизматлар кўрсатиш мажбуриятини оладиган, иккинчи тараф эса товарларни, ишларни, хизматларни қабул қилиб олиш ва уларнинг

¹²⁸ Каримов И.А. Ватан равнаки учун ҳар биримиз масъулмиз. Т.9. Т.: «Ўзбекистон», 2001. – 90 –бет.

¹²⁹ Mary Keenan, Sarah Riches and Vida Allen. Keenan and Riches' Business Law. Pearson Education Limited. 2013. -p 214

ҳақини тўлаш мажбуриятини оладиган келишув.

Хўжалик шартномалари ҳар қандай хўжалик юритувчи субъектнинг фаолияти учраши ва ундан фойда олиш мақсад қилиб қўйилмаслиги мумкин. Тадбиркорлик фаолиятидаги шартномаларда эса албатта фойда олиш мақсади билан бирга ўзига хос иштирокчи – тадбиркорлик субъекти иштирок этиши шарт.

Хўжалик шартномалари каби, тадбиркорлик шартномаси ҳам фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солиш бўйича умумий тамойилларга бўйсинади.

Шартнома тарафларнинг битими (келишуви) сифатида қуйидаги белгиларга эга бўлиши керак:

- 1 • Тарафларнинг эркини эркин ифодаланиши
- 2 • Шартноманинг барча шартлар бўйича тарафларнинг келишганлиги
- 3 • Шартноманинг ҳақ эвазига тузулиши
- 4 • Шартнома муносабатларида тарафларнинг тенглиги
- 5 • Шартнома ёзма тарзда тузилиши
- 6 • Шартномани ижро қилишнинг юридик кафолати
- 7 • Шартнома мажбуриятларини бузганлик учун жавобгарликнинг мавжудлиги

Англиялик олимлар Keenan and Richening фикрича, шартноманинг хусусиятлари қуйидагилар:¹³⁰

¹³⁰ Mary Keenan, Sarah Riches and Vida Allen. Keenan and Riches' Business Law. Pearson Education Limited. 2013. -p 215

1. Келишув (тарафлар орасида)
2. Инобатга олиш (ўз мажбуриятларини)
3. Мақсад (ҳуқуқий оқибат)
4. Шакл (га амал қил)
5. Қобилият (шартнома туза олиш)
6. Розилик (фикрлар тўқнашувида тенглик)
7. Қонунийлик (шартнома қонундан ташқарида бўла

Тадбиркорлик фаолияти шартномаси тўрт қисмдан ташкил топади:

- 1) кириш;
- 2) шартнома предмети, тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари;
- 3) шартноманинг қўшимча шартлари;
- 4) шартноманинг бошқа шартларига ажратиш мумкин.

Тадбиркорлик шартномалари турли мезонларга қуйидаги турларга ажратилади.

А. Шартнома мазмунига кўра:

Ш а р т н о м а	→	ТОВАРЛАРНИ СОТИШ (РЕАЛИЗАЦИЯ)НИ НАЗАРДА
	→	МУЛКНИ ФОЙДАЛАНИШГА БЕРИШНИ НАЗАРДА TUTUVЧИ
	→	ИШЛАРНИ БАЖАРИШНИ НАЗАРДА TUTUVЧИ
	→	ХИЗМАТ КЎРСАТИШНИ НАЗАРДА TUTUVЧИ
	→	ЎЗГАНИНГ ҲУҚУҚЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШНИ НАЗАРДА

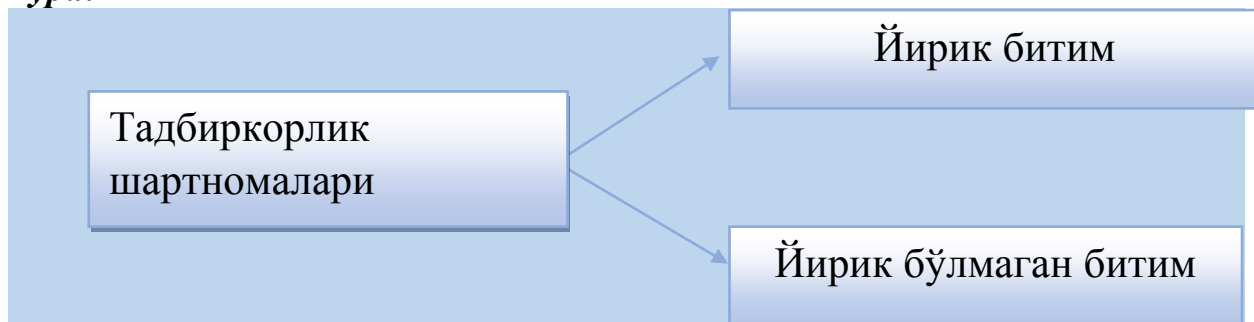
Ҳуқуқий табиатиға кўра: шартномалар консенсуал ва реал бўлиши мумкин.

1. Кўпгина шартномаларни тузиш учун тарафларнинг розилиги етарли, шунинг учун бундай шартномалар консенсуал шартномалар деб аталади.

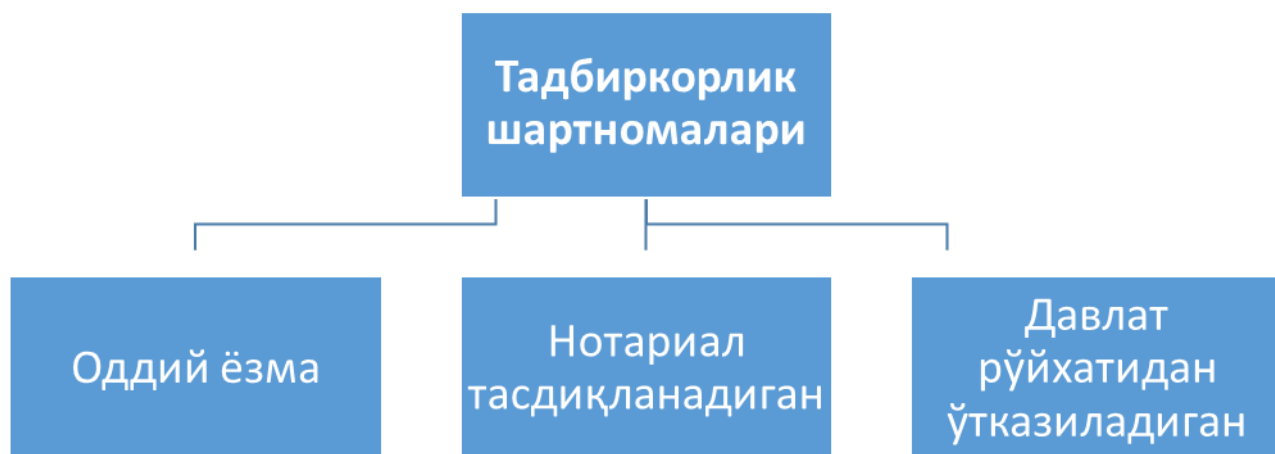

2. Реал шартномаларни тузиш учун муайян ҳаракатлар, масалан, банк кафолати, кредит, мулк гарови, мулкдорнинг ёки таъсисчининг розилиги бўлиши лозим.

В. Шартнома тадбиркорлик субъектининг молиявий имкониятиға кўра:

Г. Тузилиш шаклиға кўра:

Тадбиркорлик шартномаси одатда ёзма шаклда тузилади. Амалиётда шартноманинг оддий ёзма шакли кенг тарқалган бўлиб, у тарафлар имзолаган битта ҳужжатни тузиш йўли билан расмийлаштирилади.

Тадбиркорлик шартномаси қонунда кўрсатилган ҳолларда ва тарафлардан бирининг талаби бўйича нотариал тасдиқланиши шарт.

Шартномани нотариал тасдиқлаш нотариус ёки бундай нотариал ҳаракатни амалга ошириш ҳуқуқига эга бўлган бошқа мансабдор шахс томонидан шартномада тасдиқловчи устхат ёзиб қўйиш йўли билан амалга оширилади.

Keenan and Richенинг фикрича, шартноманинг турлари 2 та¹³¹:

1. МАХСУС
ШАРТНОМАЛАР
(SPECIALITY
CONTRACTS)
Шарти: имзо,
печать, гувоҳ,
нотариус,
регистрация.

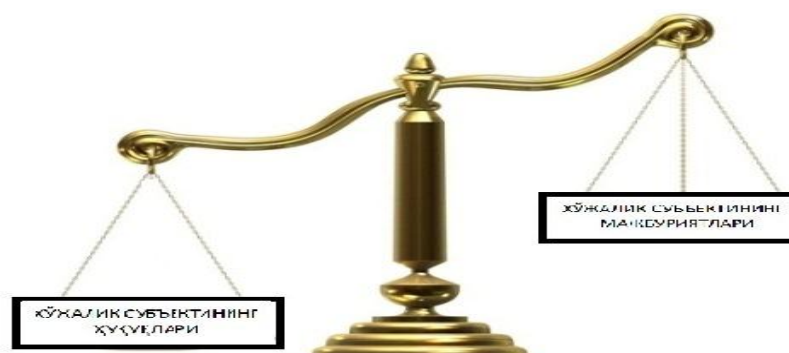
2. ОДДИЙ
ШАРТНОМАЛАР
(SIMPLE
CONTRACTS)
Белгиси: оғзаки, ёзма,
ҳаракат.

Амалдаги қонун ҳужжатларида айрим тадбиркорлик шартномаларини давлат рўйхатидан ўтказиш белгилаб қўйилган. Масалан, ер участкалари ва бошқа кўчмас мол-мулк билан боғлиқ тадбиркорлик шартномалари (бошқа шахсга бериш, ипотека, узоқ муддатли ижара ва бошқ.) давлат рўйхатидан ўтказилиши керак. Шартноманинг нотариал шаклига ёки уни давлат рўйхатидан ўтказиш талабига риоя қилмаслик хўжалик шартномасининг ҳақиқий эмаслигини келтириб чиқаради. Бундай шартнома ўз-ўзидан ҳақиқий бўлмайди.

Юридик шахслар, шунингдек, юридик шахс ташкил этмаган ҳолда тадбиркорлик фаолиятини амалга ошираётган жисмоний шахслар тадбиркорлик шартномаларининг субъект (тараф)лари бўлади. Тадбиркорлик шартномасида давлат манфаатларини кўзлаб, давлат органлари ёки у ваколат берган бошқа ташкилотлари иштирок этишлари мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги 1998 йил 29 августдаги ЎРҚ-670-1-сонли Қонунига мувофиқ, хўжалик шартномалари қўйидаги ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўладилар.

¹³¹ Mary Keenan, Sarah Riches and Vida Allen. Keenan and Riches' Business Law. Pearson Education Limited. 2013. -p 214

Тадбиркорлик шартномаси тарафининг ҳуқуқлари

✓ - шартномаларни тузиш, бажариш, ўзгартириш ва бекор қилиш муносабати билан зарур бўлган маълумотномалар ва бошқа ҳужжатларни сўраш ва олиш;

✓ - шартномаларини тузиш, бажариш, ўзгартириш ва бекор қилиш билан боғлиқ масалалар юзасидан экспертларнинг ёзма хулосаларини сўраш ва олиш, мутахассислар билан маслаҳатлашиш;

✓ - давлат органлари ва бошқа органларга, мансабдор шахсларга илтимосномалар билан мурожаат этиш ҳамда шикоятлар бериш ва улардан асослантирилган ёзма жавоблар олиш;

✓ - бошқа тарафнинг иқтисодий аҳволи, нуфузи ва ишчанлик жиҳатлари хусусидаги маълумотларни тўплаш;

✓ - ўз ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишнинг қонунда назарда тутилган воситалари ва усулларини қўллаш.

Тадбиркорлик шартномасининг тарафларни шартномавий муносабатга киришаётганда шу соҳани тартибга солувчи қонун ҳужжатларида белгиланган бошқа ҳуқуқ ва мажбуриятларга ҳам эга бўлади.

Мисол учун 2009 йил 22 августдаги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 245-сонли қарори билан тасдиқланган “Электр энергиясидан фойдаланиш қоидалари”га кўра, саноат истеъмолчиларига электр энергиясини тежаш бўйича (йиллик ва узоқ истиқбол учун) ташкилий-техник тадбирларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш

Тадбиркорлик шартномаси тарафининг мажбуриятлари

✓ - шартномалари тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг талабларига риоя этишлари;

✓ - қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда шартномаларининг ўз вақтида тузилишини таъминлаш;

✓ - тузилган шартномалар бўйича зиммаларига олинган мажбуриятларни ўз вақтида ва тегишли тартибда бажаришлари шарт.

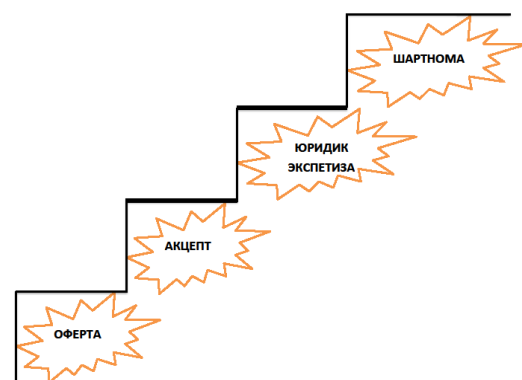
мажбурияти ҳам юкланади. Ёки Ўзбекистон Республикасининг 2012 йил 2 майдаги ЎРҚ-328-сон «Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида»ги Қонунига кўра, тадбиркорлик субъектлари ўз товарларини (ишларини, хизматларини), ишлаб чиқариш чиқиндиларини бозор конъюнктурасидан келиб чиқиб, мустақил равишда белгиланадиган нархлар ва тарифлар бўйича ёки шартнома асосида реализация қилишга ҳақлидирлар.

Булардан ташқари, тарафлар шартномавий муносабатга киришишда ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини қонун доирасида мустақил белгилашлари мумкин. Мисол учун шартнома юзасидан тўловларни олдиндан тўлиқ тўлаш мажбурияти белгиланиши мумкин.

3.3. Шартномаларни тузиш бўйича асосий қоидалар

Шартнома икки ва ундан ортиқ тарафлар ўртасида тузиладиган битим бўлганлиги сабабли у оферта, акцепт, юридик экспертизадан ўтказиши ва шартномани имзолаш босқичларидан. Таклиф **оферта**, таклифни киритган шахс эса **оферент** деб аталади. Таклифнинг қабул қилиниши **акцепт**, таклифни қабул қилган шахс эса **акцептант** деб аталади.

Шартномани тузиш офертадан бошланади. Оферталар икки турга бўлинади. Булар:

Акцептлаш муддати кўрсатилган оферта

Одатда, офертада унга берилиши керак бўлган жавоб муддати кўрсатилган бўлса, оферент шу муддат ичида ўз офертасига жавоб кутиши лозим. Акс ҳолда, агар у муддатнинг охиригача кутмай туриб, бошқа шахс билан шартнома тузса, офертани биринчи қабул қилган ва шу билан шартнома тузган деб ҳисобланган тарафга етказилган зарарни қоплашга мажбур бўлади.

Акцептлаш муддати кўрсатилмаган оферта

Офертада жавоб муддати кўрсатилмаган бўлса, у ҳолда музокаралар қандай усулда олиб борилаётганлиги муҳим аҳамият касб этади. Музокаралар орали шартноманинг шартлари шакллантирилиши мумкин.

Оғзаки берилган оферта, музокаралар юзма-юз мулоқот, телефон ёки радио орқали олиб борилаётганлигидан қатъи назар, агар у дарҳол акцептланса, оферентни «боғлаб» кўяди. Ёзма берилган оферта эса, аввал

унинг матни билан танишиб чиқишни, жавоб матни тузишни ва уни оферентга топширишни талаб қилади. Шунинг учун оферент жавоб етиб келиши учун зарур бўлган муддат ичида оферта билан «боғланган» бўлади.

Офертада кўрсатилган ёки жавоб етиб келиши учун зарур бўлган муддат ичида акцепт етиб келганлиги шартнома тузилганлиги билан тенг. Аксинча, агар кўрсатилган муддат ичида акцепт келмаса, у ҳолда офертанинг оферентни «боғлаб» турган кучи йўқолади ва оферент аввал ўзи берган таклифдан келиб чиққан мажбуриятлардан озод бўлади.

Шартномани тузиш учун берилган таклифда қуйидагилар мавжуд бўлсагина **оферта** деб ҳисобланади:

1. Бўлғуси шартноманинг барча муҳим шартлари;
2. Оферта юборилаётган шахс аниқ кўрсатилганлиги.

Агар берилган таклифда бу бандлардан биттасига риоя қилинмаган бўлса ҳам, у оферта деб эмас, балки **офертага даъват** деб ҳисобланади ва уни берган шахсга ҳеч қандай мажбуриятларни юкламайди. Бундай даъватга турли жавоблар келиши мумкин. Балки улардан баъзиларида шартномани тузиш учун зарур бўлган барча шартлар санаб ўтилган ва офертага даъват этган шахс номига юборилган бўлиши ҳам мумкин. Бундай жавоб оферта кучига эга бўлади, лекин уни шартноманинг тузилишига олиб келадиган акцепт деб бўлмайди, чунки у ҳуқуқий маънодаги шартнома тузиш ҳақидаги таклифга келган жавоб эмас.

Шартномавий муносабатларга киришиш учун оферта ва акцептнинг мавжудлиги мажбурий шарт эмас. Уларсиз ҳам шартнома тузиш мумкин.

Тадбиркорлик шартномаларини **ҳуқуқий (юридик) экспертизадан** ўтказиш шартнома тарафларининг юридик хизмати ёхуд шартнома асосида жалб этилган адвокатлар, адвокатлик тузулмалари томонидан амалга оширилади.

Англия қонунчилигига кўра, қуйидаги ҳолларда оферта тугаган (ўз кучини йўқотган) бўлади¹³²:

1. Қабул қилинганда
2. Рад рад қилинганда
3. Қабулдан олдин қайтариб олиш
4. Офертанинг вақтини тугаши (агар бўлса)
5. Офертачининг ўлими
6. Офертанинг шартларини бажара олмаслик

Тадбиркорлик шартномалари борасида юридик хизмат:

¹³² Mary Keenan, Sarah Riches and Vida Allen. Keenan and Riches' Business Law. Pearson Education Limited. 2013. -p 218

- тадбиркорлик шартномаларини тузиш, бажариш, ўзгартириш ва бекор қилишнинг белгиланган тартибига риоя этилишини, шунингдек талабнома билдириш ва уни кўриб чиқиш тартибига риоя этилишини назорат қилади;

- шартномавий муносабатлардан келиб чиқадиган низолар юзасидан даъво ишларини олиб боради;

- шартномалари бажарилиш устидан ўзаро текширувлар ўтказилишини назорат қилади;

- тадбиркорлик субъекти раҳбарига имзолаш учун тақдим этилаётган тадбиркорлик шартномалари лойиҳаларининг ва улар билан боғлиқ ҳуқуқий тусдаги бошқа ҳужжатларнинг қонун ҳужжатлари талабларига мувофиқлигини текширади;

- тайёрланган хўжалик шартномаси ва у билан боғлиқ ҳуқуқий тусдаги бошқа ҳужжат лойиҳаси қонун ҳужжатлари талабларига мос эмаслиги аниқланган тақдирда, ўз эътирозини асослаган ҳолда уни кўшимча равишда ишлаб чиқиш учун қайтаради;

- шартномавий муносабатларни такомиллаштириш юзасидан таклифлар ишлаб чиқишда бевосита иштирок этади.

Тадбиркорлик шартномалари уларни имзолашга тайёрлаш жараёнида қонун ҳужжатларига мувофиқлиги юзасидан текшириб кўрилиши керак. Шартномаларни ҳуқуқий эксперт имзосисиз тузишга йўл қўйилмайди.

Keenan and Richенинг фикрича, Англияда қуйидагиларга ҳам, ёзма расмий офертдан ташқари, оферта деб қаралади¹³³:

1. Товарларни нархи билан магазин деразасига қўйиш
2. Брошура, каталог, реклама
3. Компаниянинг ютуқларини кўрсатувчи таништирув китобчаси
4. Ким ошди савдоси
5. Тендер

Қонун ҳужжатларида белгиланган **энг кам иш ҳақи миқдорининг икки юз баравари**дан ортиқ суммадаги тадбиркорлик шартномалари тадбиркорлик субъектлари юридик хизматининг ёки жалб этилган адвокатларнинг ёзма хулосасидан кейингина тузилади.

Хулосада қуйидагилар кўрсатилади:

❖ тадбиркорлик шартномасида кўрсатилган муносабатлар қайси қонун ҳужжатлари билан тартибга солиниши;

¹³³ Mary Keenan, Sarah Riches and Vida Allen. Keenan and Riches' Business Law. Pearson Education Limited. 2013. - p 216

❖ тадбиркорлик шартномаси шартларининг қонун ҳужжатлари талабларига мос келиш-келмаслиги;

❖ тарафларнинг жавобгарлиги меъёри ва низоларни ҳал этиш тартиби қонун ҳужжатлари талабларига мос келиш-келмаслиги.

Назорат саволлари

1. Тадбиркорлик фаолиятига оид қонун ҳужжатларни тизимлаштириш бўйича таклифларни илгари суриш.
2. Тадбиркорлик ташкилий-ҳуқуқий шакллариининг бир-биридан фарқи, афзалликлари ва камчиликларини қиёсий жадвалда акс эттириш.
3. Тадбиркорлик фаолиятига оид қонун ҳужжатларни туркумлаштириб, каталог тузиш.
4. Тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқларни ҳимоя қилиш мавзусида қазуслар тузиш

Фойдаланилган адабиётлар:

1. (Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. – Т.: Ўзбекистон, 1992. 28- бет.)
2. (Темур тузуклари. //Форсчадан А.Соғуний ва Ҳ.Кароматов тарж.; Б.Аҳмедов таҳрири остида. – Т.: Нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991. 15 бет.)
3. К. McConnel, S. Brew. Economics: Principles, problems and policy, 1992
4. Ибратов Б.И. Тадбиркорлик ҳуқуқи. -Тошкент: Молия, 2001.-218 б.
5. Тадбиркорлик ҳуқуқи. Дарслик. 1-2 том. Ш.Н.Рўзиназаров ва бошқалар. -Тошкент: Консаудитинформ, 2002.
6. Хўжалик (тадбиркорлик) ҳуқуқи (лотин алифбосида). Муаллифлар жамоаси. Отахонов Ф.Х.нинг умумий таҳрири остида -Тошкент: Адолат, 2007. – 466 б.
7. Хозяйственное предпринимательское) право. Учебник. //под ред. Окюлова О. - Т.: ТГЮИ, 2010. 560 с.
8. Riches S, Allen V. Keenan and Riches' business law, 11 the ed, Ashford Color Press.2013. 760 p

5-мавзу: Корпоратив бошқарув ва уни ҳуқуқий тартибга солиш.

Режа:

- 1.1 Бозор иқтисодиёти шароитида корпоратив бошқарув, унинг аҳамияти ва моделлари.
- 1.2 Корпоратив бошқарувни ҳуқуқий тартибга солиш масалалари. Корпоратив бошқарув кодекси.
- 1.3 Корхона ва ташкилотларда корпоратив бошқарув органлари.

Таянч иборалар: Корпоратив бошқарув тушунчаси, моделлари, корпоратив бошқарув кодекси, акциядор, имтиёзли акция, оддий акция, олтин акция, акциядорлар умумий йиғилиши, кузатув кенгаши, ижро органи, директор, дирекция, тафтиш комиссияси, ички ва ташқи аудитор, миноритар акциядорлар қўмитаси, корпоратив низолар.

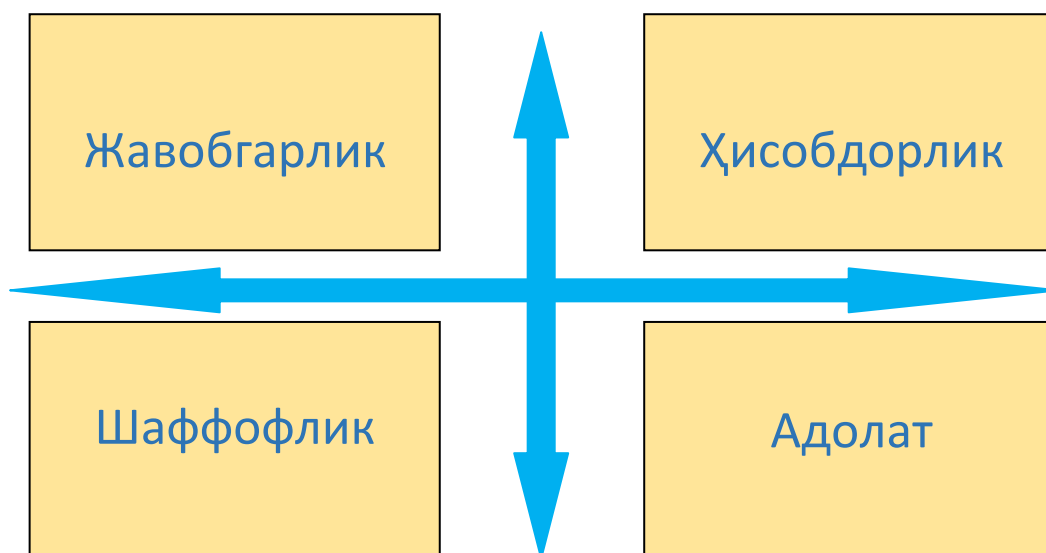
5.1. Бозор иқтисодиёти шароитида корпоратив бошқарув, унинг аҳамияти ва моделлари.

Маълумки сўнги йилларда мамлакатимизда тадбиркорлик фаолияти билан эркин шуғулланиш учун кенг имкониятлар яратилмоқда ва уларнинг ҳуқуқий асослари мустаҳкамланмоқда. Шу сабабдан, Ўзбекистон ҳудудида тўлиқ чет эл капитали ва корпоратив бошқарувнинг хорижий усулларига асосланган корхоналар муваффақиятли фаолият олиб боришмоқда. Мамлакатимизда корпоратив ёки акциядорлик бирлашмалари тобора катта аҳамиятга эга бўлиб бормоқда. Пировардида, Президентимиз И.Каримов таъкидлаганларидек “...мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш натижасида айни пайтда республикаимизда 1 минг 100 дан ортиқ акциядорлик жамияти ташкил этилди ва фаолият юритмоқда. Уларнинг умумий устав капитали 11 триллион 700 миллиард сўмдан ортиқ бўлиб, сўнги ўн йилда 5,3 баробар ўсди.”¹³⁴

Шу билан биргаликда юртбошимиз И.Каримов таъкидлаганларидек корпоратив бошқарув тизимидаги принцип ва ёндашувларни тубдан ўзгартириш, ишлаб чиқариш, ташқи иқтисодий ва инвестиция жараёнларига замонавий халқаро корпоратив менежмент стандартларини жорий этиш жиддий эътиборни талаб қилади. Корпоратив ёки акциядорлик бирлашмаларимизнинг фаолияти самарадорлигини танқидий баҳолаш, уларни хорижий давлатлардаги ана шундай корхоналар билан таққослаб кўриш зарур. Чунки, бугунги кунда иқтисодий ривожланган мамлакатларда, айниқса, саноат соҳасида мулкчиликнинг бундай шакли муҳим ўрин тутди. Бугун шуни тан олиш зарурки, акциялаштириш жараёнини ривожлантириш

¹³⁴ Каримов И.А. 2015 йилда иқтисодиётимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом эттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш – устивор вазирамиздир. /Мамлакатимизни 2014 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2015 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маъруза. //Халқ сўзи, 2015 йил 17 январь 11 (6194-сон).

кўламининг ўсиб бораётгани корпоратив бошқарув ва акциядорлик жамиятлари фаолиятидан тушадиган даромадларни тақсимлаш тизими ҳамда хусусийлаштириш жараёнининг бошқа бир қатор йўналишларида ҳал этилмаган кўплаб муаммолар мавжудлигини яққол кўрсатмоқда. Бу акциялар пакетларига давлат эгалик қилаётган акциядорлик жамиятларига тааллуқлидир. Бундай жамиятларда акциядорлар, айниқса, миноритарийлар кам ҳажмдаги акцияларга эгаллиги ва акциялар пакетларининг тарқоқлиги туфайли бошқарув ва қарор қабул қилиш жараёнидан амалда четда қолмоқда.¹³⁵ Корпоратив бошқарувнинг принциплари:

Шу сабабдан ҳам сўнгги йилларда мамлакатимизда ушбу йўналишда, яъни корпорациялар фаолиятини такомиллаштириш, уларда корпоратив бошқарувнинг замонавий халқаро стандартларини жорий этиш мақсадида бир қатор чора тадбирлар амалга оширилмоқда. Жумладан, юртимизда фаолият юритаётган акциядорлик жамиятларидаги корпоратив бошқарувнинг ролини оширишга қаратилган бир қанча қонун ҳужжатлари қабул қилинмоқда.

Булар жумласига, 2014 йил 6 майда қабул қилинган “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни (янги таҳрири), Вазирлар Маҳкамасининг 2014 йил 2 июлдаги “Акциядорлик жамиятларида корпоратив бошқарув тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 176-сон, 2015 йил 21 июлдаги “Корпоратив бошқарув соҳасида бошқарув ходимларини тайёрлаш ва малакасини ошириш учун шарт-шароитлар яратишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 201-сон, 2015 йил 27 октябрдаги “Корпоратив бошқарув илмий-таълим марказининг самарали фаолиятини таъминлашга доир ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида”ги 305-сон қарорлари, Президентимизнинг 2015 йил 30 сентябрдаги «Корпоратив бошқарув илмий-таълим маркази фаолиятини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида» ПҚ-2414-сон қарори ҳамда 2015

¹³⁵ Ўша манба. //Халқ сўзи, 2015 йил 17 январь 11 (6194-сон).

йил 24 апрелда қабул қилинган “Акциядорлик жамиятларида замонавий корпоратив бошқарув услубларини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-4720 сон ва 2015 йил 15 майда қабул қилинган “Хусусий мулк, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ишончли ҳимоя қилишни таъминлаш, уларни жадал ривожлантириш йўлидаги тўсиқларни бартараф этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-4725 сонли Фармонлари шулар жумласидандир.

Айниқса, Президентимизнинг 2015 йил 24 апрелда қабул қилинган “Акциядорлик жамиятларида замонавий корпоратив бошқарув услубларини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-4720 сонли Фармонида кўрсатилган талаблар, ушбу фармоннинг 1 ва 2-иловаларида кўрсатиб ўтилган Корпоратив бошқарув тизимини тубдан такомиллаштириш бўйича чора-тадбирлар дастурида ҳам бевосита корпорациялар фаолиятини халқаро андозаларга мос равишда унификациялашга ва бу билан уларнинг самарали тарзда мақсадида йўналтирилган кўпгина тадбирлар таъкидлаб ўтилган.

Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 31 мартдаги ПҚ-2327-сонли қарори билан ташкил этилган Акциядорлик жамиятлари фаолиятининг самарадорлигини ошириш ва корпоратив бошқарув тизимини такомиллаштириш комиссияси томонидан 2015 йил 31 декабрда мамлакатимизда Корпоратив бошқарув кодексини қабул қилинди ва унда акциядорлик жамиятлар фаолиятининг ошкоралиги, шаффофлигини, халқаро стандартлар асосида аудит ва молиявий ҳисоботларни чоп этишлари кўрсатиб ўтилганлиги таҳсинга сазовордир. Бундан ташқари 2015 йил 4-чорагида Қимматли қоғозлар Маркази веб-сайти базасида ташкил этиладиган корпоратив маълумот Ягона порталини тузиш ҳам акциядорлик жамиятлар фаолияти билан боғлиқ маълумотларнинг етарли даражада акциядорлар ва бошқаларга етказилиши, ҳамда ахборотни ошкор этиш тамойилига риоя қилиниши йўлида қўйилган бир қадам бўлди.

Аввало, шуни айтиши жоизки, “Корпоратив бошқарув” иборасининг туб маъноси “зуруҳ аъзолари ўртасидаги интерактив мулоқот” деган тушунчани беради. Бу бошқарув самарадорлигини ошириш учун барча иштирокчи ўртасида фаол мулоқотни йўлга қўйиш, миноритар акциядорлар салмоғини ошириш орқали мулкни ижтимоийлаштириш, яъни корхона бошқарувига унинг фаолиятидан у ёки бу даражада манфаатдор бўлган ҳар бир шахсни жалб этиш, деганидир.

Умуман корпоратив бошқарув турли манбаларда турлича талқин қилинсада, умумий қилиб оладиган бўлсак, унга қуйидагича таъриф бериб ўтсак бўлади. Яъни, **корпоратив бошқарув** бошқарув органлари ҳамда корпорациянинг мансабдор шахслари, унинг қимматли қоғозлари эгалари (акциядорлар, облигациялар ва бошқа қимматли қоғозлар эгалари),

шунингдек корпорацияни бирор-бир даражада бошқаришга жалб қилинган бошқа манфаатдор шахслар ўртасидаги муносабатлар тизимидир.¹³⁶

Корпоратив бошқарувни унинг хусусиятлари бошқарув объекти сифатида корпорациянинг ўзига хосликлари билан изоҳланадиган алоҳида бир турга ажратиб, акциядорлар манфаатларининг устуворлиги ҳамда уларнинг корпорацияни ривожлантириш ва бошқаришдаги ролига асосланган, акциядорларнинг ўзаро алоқа қилишини кўзда тутадиган (корпоратив коммуникациялар) мулк ҳуқуқининг амалга оширилишини ҳисобга оладиган, бутун корпорацияни ривожлантириш стратегиясига асосланган ва ниҳоят, корпоратив маданиятни, яъни хулқ-атвор тамойиллари, умумий анъаналар комплексини вужудга келтирадиган бошқарув сифатида тавсифлаш мумкин.

Ҳозирги даврда корпоратив бошқарувнинг Германия (**континентал**) модели, Англо-американ модели, Япония (**тармоқ**) моделлари мавжуд. Ушбу корпоратив бошқарувнинг континентал (Германия) моделида бўлгани каби ишчи-хизматчилар ҳамда тармоқ (Япония, Жанубий Корея) моделидаги каби жамиятнинг манфаатдор томонлари (stakeholders) вакиллари кенгаши таркибига сайлаш масаласига қараб бўлинган.¹³⁷

Корпоратив бошқарувнинг оддий моҳияти уни бошқарув ва эгалликка бўлишга асосланади. Юридик шахсларнинг классик шаклида уларни бошқариш ўша шахс ёки шахслар томонидан амалга оширилган, яъни улар бир вақтнинг ўзида юридик шахснинг эгаси ва бошқарувчиси бўлишган. Бунга мисол қилиб хўжалик ширкатларини келтириш мумкин. Лекин юридик шахсларнинг бу тури, улар сонининг кўп бўлишига қарамасдан, дунё иқтисодиётида устун мавқени эгалламайди. Ҳозирги кунда кўпгина иқтисодий ҳаракатлар йирик мол-мулкка эга бўлган корпорациялар томонидан амалга оширилади. Бошқа томондан инсоният тараққиётининг тез суръатлар билан ривожланиши сезиларли даражада молиявий ресурсларни жалб қилишни назарда тутувчи, йирик кўламдаги тадбиркорликни юритишни талаб этди, бу эса ўз навбатида ихтисослаштирилган бошқарувни ўрганишни талаб этадиган тадбиркорлик тузилишининг мураккабланишга олиб келди.

Юридик шахснинг классик шаклидан фарқли равишда корпорациянинг эгалари ва бошқарувчилари мутлақо бир хил эмас. Бу ҳолатда инкорпорация жараёнини икки жиҳат орқали тушунтириш мумкин. Биринчидан, корпорация ўзининг инвесторларидан ажратилган ва инвестиция қилиш жараёнида мулк эгалари акция сотиб олиш орқали ўзларининг мол-мулкларини (кўпинча пул шаклида) киритиш йўли билан корпорациянинг акциядорларига айланади ва шундай қилиб, корпорация акциядорлар мулкларининг мулкдори бўлиб қолади. Иккинчидан, бу мулк ҳуқуқининг

---

¹³⁶John E. Adamson, Basic Law and the Legal Environment of Business, 9th edition, 1995. Part VI – 27 – when should you form a corporation, and how do you do so? 364 page.

¹³⁷ <http://uk.practicallaw.com/5-501-0628>

бўлинишидир. Классик маънода мулк ҳуқуқи бу эгалик қилиш, фойдаланиш ва тасарруф этиш ҳуқуқларидан иборат бўлган мутлақ ҳуқуқдир. Бу ҳар бир мулкдор ушбу учала ҳуқуқнинг ҳар бирига эга бўлишини билдиради. Ҳуқуқларнинг айнан шундай бирлашиши хўжалик ширкатларида мавжуд бўлади. Лекин корпорация учун мутлақ ҳуқуқ концепциясини қўллаб бўлмайди. Гарчи акциядорлар мулк эгалари бўлсаларда, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш ҳуқуқи акциядорлик жамиятига тегишли бўлади. Шундай қилиб, корпорацияларда мулк ҳуқуқининг таркибий қисмлари мулк эгалари сифатида акциядорлар томонидан ҳам ушбу мулкни бошқарувчилар сифатида бошқарувчилар томонидан ҳам амалга оширилади.

Ўзбекистонда акциядорлик жамияти органларининг бўлиниши корпорацияларни бошқаришнинг немис моделига асосланган. Бундай бўлиниш Германияда XIX асрнинг 70 йилларидан бери амал қилади. У ерда акциядорлар йиғилиши (Hauptversammlung), кузатув кенгаши (Aufsichtsrat) ва ижро органи (Vorstand) корпорация органлари бўлиб ҳисобланади. Бунда кузатув кенгаши ва ижро органи корпорациянинг доимий фаолият юритувчи органи бўлиб ҳисобланади. Директорлар кенгашининг асосий вазифаси биринчидан, корпорация бошқарувчиларини тайинлаш; иккинчидан, барча жорий тадбиркорлик операцияларини назорат қилиш, барча жорий тадбиркорлик операцияларини назорат қилиш, акциядорларнинг умумий йиғилиши бу масалани фақат директорлар кенгашининг таклифига биноан ҳал этади. Лекин "назорат" термини бу ерда тўлиқ ҳажмда, бошқарувнинг ҳар кунлик фаолиятига бевосита аралашиб сифатида тушунилмаслиги лозим. Фақатгина баъзи турдаги шартномалар олдиндан директорлар кенгаши томонидан тасдиқланиши мумкин.

Корпорацияларни бошқаришнинг ушбу моделини яратишда акциядорлар томонидан корпорацияга ҳақиқий эгалик қилиш тамойили асос бўлди, чунки, корпорацияларга "ички" ёки "моддий" тарзда уларнинг эгаси ҳисобланган акциядорлар ўртасидаги ўзига хос шартнома сифатида қаралди. Корпорацияларга айнан мана шу нуктаи назардан қараш бугунги кунда муҳим аҳамият касб этади.

Бугунги кунда Ўзбекистон иқтисодида юз бераётган қатор жараёнлар корпоратив бошқарувнинг янги стандартларини киритишнинг долзарблигини белгилаб беради. Улар қуйидагилардан иборат:

янги инвестиция манбаларини талаб қилувчи жадал иқтисодий ўсиш;

бошқарувнинг марказлашмаган шаклини киритишга қаратилган ислохотлар ва улар натижаси ўлароқ, иқтисодни бошқаришнинг самарали механизмини ишлаб чиқиш зарурати;

амалга оширилган хусусийлаштириш ва бунинг натижасида шаклланган корхона, компаниялар устидан назоратнинг мувофиқ шаклига ўтиш;

компанияларнинг кўпчилигини модернизация қилиш ва бунда фирибгарлик ва суиистеъмол қилиш ҳолатларининг олдини олиш мақсадида ошқора бошқарув тизимига ўтиш зарурати.

Ривожланган давлатларнинг корпоратив бошқарув тизимида самарали механизми шакллантиришнинг асосларидан бири сифатида миллий корпоратив бошқарув кодекслари хизмат қилади.¹³⁸

2012 йил ҳолатига кўра дунёда ўз корпоратив бошқарув кодексига эга бўлган давлатларнинг сони 90 тага ортган. Европа Корпоратив бошқарув институтининг маълумотларига кўра, бундай давлатларнинг айримларида бир неча кодекслар мавжуд.

5.2. Корпоратив бошқарувни ҳуқуқий тартибга солиш масалалари.

Корпоратив бошқарув кодекси.

Юқорида таъкидланганидек корпоратив бошқарув, корпоратив муносабатлар бугунги кунда бозор иқтисодиёти шароитида долзарб масалалардан бири бўлиб қолмоқда ва ушбу соҳани ҳуқуқий тартибга солишда бир қатор норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинмоқда.

Жумладан, Президентимизнинг 2015 йил 24 апрелда қабул қилинган “Акциядорлик жамиятларида замонавий корпоратив бошқарув услубларини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-4720 сонли Фармонида кўрсатилган талаблар асосида ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 31 мартдаги ПҚ-2327-сонли қарори билан ташкил этилган Акциядорлик жамиятлари фаолиятининг самарадорлигини ошириш ва корпоратив бошқарув тизимини такомиллаштириш комиссияси томонидан 2015 йил 31 декабрда мамлакатимизда Корпоратив бошқарув кодекси қабул қилинди ва унда акциядорлик жамиятлар фаолиятининг ошқоралиги, шаффофлигини, халқаро стандартлар асосида аудит ва молиявий ҳисоботларни чоп этишлари кўрсатиб ўтилганлиги таҳсинга сазовордир.

Корпоратив бошқарув кодекслари нисбатан янги феномендир. Корпоратив бошқарув кодексларига бериладиган энг оддий таъриф куйидагича: фирма ёки компаниянинг директорлар кенгаши хулқ-атвори ва тузилишига нисбатан энг яхши тажрибалар йиғиндисидан иборат тавсиялар.

Корпоратив бошқарув кодекслари қаерда ва нима сабабдан пайдо бўлди, деган савол туғилади. Америкалик олимлар Агуилера ва Суерво Сазурранинг таъкидлашларича, дастлаб кодекслар 1989 йил Гонгконгда ва 1991 йил Ирландияда яратилди. Аммо, энг кенг тан олинган миллий кодекс Бирлашган Қиролликда 1992 йилда Адриан Кедбари бошчилигида ишлаб чиқилди. У «Корпоратив бошқарувнинг молиявий жиҳатлари» ёки «Кедбари кодекси» деб ном олди. Кодекс Буюк Британиянинг Молиявий ҳисобот кўмитаси томонидан бир неча марта қайта кўриб чиқилгандан сўнг, «Буюк Британия Корпоратив бошқарув кодекси» номи билан амал қилмоқда.

Дастлабки кенг доирадаги халқаро кодекс Иқтисодий Ҳамкорлик ва Тараққиёт Ташкилоти (ОЭСД) томонидан 1999 йилда ишлаб чиқилган. Бугунги кунга келиб дунёнинг 90 га яқин бозорларида корпоратив бошқарув кодексларини учратиш мумкин.

«Кедбери кодекси» ва бошқа шунга ўхшаган корпоратив бошқарув кодекслари 1990 йиллар бошларида кетма-кет юз берган бир неча компанияларнинг инқирозга учраши натижасида, кейинчалик шундай ҳодисаларнинг олдини олиш мақсадида ишлаб чиқилган. Кодекс яратувчилари бошқарув тажрибасини яхшилаш, инвесторлар ва халқнинг бизнесга бўлган ишончини оширишни мақсад қилиб қўйганлар. Корпоратив бошқарув кодексларининг ишлаб чиқилишига ҳар хил давлатдаги сабаблар бир-биридан фарқ қилсада, умумий жиҳатлар ҳам мавжуд эди. Масалан, одатда, бу жараён мавжуд корпоратив бошқарув режимига бўлган ишончсизликдан бошланган. Шунингдек, манфаатлар билан боғлиқ низолар тез-тез учраб турган.

Кодекс яратувчилари унинг ҳамма учун бир хил ва ўзгармас бўлишини мақсад қилиб қўймаганлар, балки компаниялар учун асосий принципларни белгилаб берган ҳолда, улардан қоидаларга амал қилишни, амал қилинмаган тақдирда эса унинг сабабини тушунтириб беришни талаб қилишни назарда тутганлар. Улар, одатда, Қонун билан тартибга солинадиган Қатъий қоидалардан кўра, «бажар ёки тушунтир» («comply or explain») режимига асосланган «юмшоқ стандартлар» («soft standards») сифатида таърифланади.

Энг дастлабки кодекслар фақат корпорациялар учун мўлжалланган эди. Яқин йилларда институцион инвесторлар, воситачилар каби бозорнинг бошқа иштирокчилари учун ҳам кодекслар шакллана бошланди. Инвесторлар учун яратилган кодекслар бошқарув ёки назорат кодекслари («The stewardship codes») деб номланади.

Шу пайтгача яратилган, энг кўзга кўринарли кодекслар корпоратив бошқарувдан манфаатдор бўлган шахслар томонидан ёзилган. Масалан, Буюк Британиянинг Кедбери қўмитаси бозорнинг машҳур шахслари, компаниялар, инвесторлар, бухгалтерлик фирмалари, банклар, фонд биржалари вакиллари, академиклардан ташкил топган эди.

Корпоратив бошқарув кодекслари давлат органлари томонидан ҳам ишлаб чиқилиши мумкин ва бу анча кенг тарқалган тажриба ҳисобланади. Масалан, Европа Иттифоқининг Германия, Нидерландия каби давлатларида ҳукумат томонидан тузилган корпоратив бошқарув кодексларини ёзиш ва қайта кўриб чиқиш учун масъул бўлган комиссиялар мавжуд.

Корпоратив бошқарув кодекслари даврий равишда ўзгариб, янгиланиб боради. Бундай ўзгартиришлар муаллифлар ёки кодексдан фойдаланувчилар томонидан киритилиши мумкин.

Айрим давлатларда инвесторлар учун мўлжалланган кодекслар ҳам ишлаб чиқилган. Бундай кодексларнинг энг ёрқин мисоли сифатида Буюк Британия бошқарув кодексини кўрсатиш мумкин. Бу кодекс инвесторлар амал қилиши керак бўлган еттита асосий тамойилга асосланган:

ўз мажбуриятларини қандай амалга ошириш ҳақидаги сиёсатни ошкор қилиш;

бундай муносабатлар билан боғлиқ низоларни ҳал қилиш бўйича самарали сиёсатга эга бўлиш ва бу сиёсатнинг ошкоралиги;

ўзлари инвестиция киритган компаниялар устидан назорат қилиш;

зарур бўлган ҳолларда бошқа инвесторлар билан биргаликда ҳаракат қилишга тайёр бўлиш;

акцияларнинг баҳосини ошириш ва ҳимоя қилиш услуби сифатида ўз фаолиятини қачон ва қандай шаклда кучайтириш бўйича аниқ кўрсатмалар ўрнатиш;

овоз бериш ва овоз беришнинг ошкоралиги бўйича аниқ сиёсатга эга бўлиш;

ўзларининг бошқаруви ва овоз бериш ҳаракатлари тўғрисида даврий равишда ҳисобот бериш.¹³⁹

Умуман олганда, корпоратив бошқарув кодексларининг мавжудлиги ҳар бир давлатнинг корпоратив бошқарув тизимининг ишончилигига хизмат қилади. Дунё тажрибаси шуни кўрсатадики, корпоратив бошқарув кодекслари қуйидаги талабларга жавоб берганда улар анча самаралироқ ҳисобланади ҳамда Ўзбекистон Республикасида 2015 йил 31 декабрда қабул қилинган Корпоратив бошқарув кодексини янада такомиллаштиришда шу жиҳатларни ҳам ҳисобга олиш тавсия қилинади:

биринчидан, корпоратив бошқарув кодексларини ишлаб чиқиш учун бу соҳада фаолият юритувчи компаниялар, давлат органлари, инвесторлар, фонд биржалари вакиллари, мутахассислар, юристлардан иборат кўмита ёки комиссия ташкил қилиниши, мазкур кўмита ёки комиссия доимий фаолият юритувчи бўлиб, кодексга мунтазам тегишли ўзгартишлар киритиб бориш лозим;

иккинчидан, корпоратив бошқарув кодекслари ўз табиатига кўра асосан тавсиявий характердадир. Бироқ, у «базар ёки тушунтир» моделидаги амалга ошириш механизмига ҳам эга бўлиши керак. Яъни, компаниялар ҳисоботида қанчалик корпоратив бошқарув кодексига амал қилинаётгани, бажарилмаган бандлар бўйича сабаблар асослаб берилиши керак.

Корпоратив бошқарув кодексларининг самарали ишлашини таъминловчи яна бир восита оммавий ахборот воситалари орқали компаниялар фаолиятига бўлган жамоатчилик қизиқишини оширишдир.

Чунки, корпоратив бошқарув кодексларига амал қилмаслик ҳолатлари юзасидан оммага изоҳ беришга тўғри келса, бундай ҳолатларнинг олди олинади.

Мамлакат иқтисодиётининг таянч тармоқларида фаолият юритувчи тузилмалар ўз фаолиятини акциядорлик жамиятлари шаклида амалга

¹³⁹ Ballantine & Sterling, California Corporation Laws (2014) Publisher: Lexis Nexis Electronic Publications.

оширар экан, улар фаолиятида замонавий корпоратив бошқарув услубларини ташкил этиш, уларнинг фаолият самарадорлигини ҳамда инвесторлар учун уларнинг очиқлигини ва жозибадорлигини таъминлаш долзарб аҳамиятга эга. Чунки тўғри ҳамда самарали ташкил этилган корпоратив бошқарув тегишли тузилмаларнинг юқори иқтисодий кўрсаткичларга эришишида, инвестицион салоҳиятнинг ошишига хизмат қилади. Шу билан биргаликда, республикамизда шаклланган мулкдорлар синфининг ўз маблағлари ҳамда мол-мулкни фаол молиявий жараёнларга жалб этиш орқали мамлакат иқтисодиёти ривожига ўз хиссасини қўшиш тенденцияси амал қилаётган бир даврда мазкур шахсларнинг ҳуқуқларни таъминлаш ҳамда ҳимоя қилиш, акциядорлик жамиятларини стратегик бошқариш, бошқарув ходимларининг самарали фаолиятини назорат қилишни таъминлашда акциядорлар, жумладан, миноритар акциядорлар ролини оширишнинг самарали ҳуқуқий механизмларини шакллантириш, корпоратив бошқарув иштирокчилари ўртасида юзага келадиган низоларни хал қилишда ҳуқуқий воситалар тизимини ишлаб чиқиш долзарб масалалардан ҳисобланади. Мамлакатимизда корпоратив бошқарувни ривожлантириш ўз ўзидан хусусий мулкчиликни ривожлантиришга, акциядорлик жамиятларига инвестициялар киритилишининг рағбатлантирилишига, корпоратив бошқарув иштирокчиларининг ҳуқуқий мақомини белгилаш, акциядорлар, айниқса, миноритар акциядорларнинг корпорацияларни стратегик бошқаришда бевосита ҳамда билвосита қатнашишлари ҳамда вужудга келадиган корпоратив низоларни хал қилиш механизминини яратишга катта таъсир кўрсатиш билан бирга ривожланган хориж тажрибаси асосида корпоратив бошқарув қонунчилигини такомиллаштириш имконини беради.

5.3 Корхона ва ташкилотларда корпоратив бошқарув органлари

Миллий ва ривожланган давлатлар қонунчилигига асосан корпоратив ҳуқуқ субъектларида бошқарув органлари умумий йиғилиш, кузатув кенгаши ва ижро органларидан иборат бўлади.

Акциядорларнинг умумий йиғилиши

Умуман олганда акциядорларнинг умумий йиғилиши барча турдаги корпорацияларнинг олий бошқарув органи бўлиб ҳисобланади. Бу қуйидаги икки сабаб орқали юзага келган:

– биринчидан, бу акциядорлик жамияти эгалари ёки акциядорлар иштирок этадиган орган;

– иккинчидан, бу акциядорлар бевосита корпорацияни бошқариши ва ўзларининг манфаатларини амалга ошириши мумкин бўлган орган.

Фақат умумий мажлисигина жамиятни бошқариш тартибини белгилайди, уставга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш, корпорациянинг мол-мулки ва умуман жамиятнинг тақдирини ҳал қилиш ваколатларига эга бўлади. Бу шу билан изоҳланадики, акциядорларнинг умумий йиғилиши бу – акциядорлик жамиятини бошқаришнинг анъанавий, тарихий, текширилган олий органидир. Бундай бошқарув органининг мавжудлиги акциядорлик капиталининг моҳияти ва жамият ишларини бошқаришда умумий мажлис орқали иштирок этувчи шахс сифатида акциядорларнинг мақоми билан белгиланган. Бунда акциядор учун муҳими акциядорлик жамиятининг муҳим масалалари, масалан, жамиятни тугатиш ёки қайта ташкил этиш, шунингдек вакиллик органини (кузатув кенгаши ёки директорлар кенгашини) танлаш бўйича овоз бериш ҳуқуқига эга бўлиш ҳисобланади.

Умумий мажлис қонун билан белгиланган мутлақ ваколатга эга бўлади. Унинг мутлақлиги шунда кўринадики, умумий мажлис ўзининг мутлақ ваколатлари доирасига кирган масалаларни бошқа бошқарув органларига бериш ҳуқуқига эга бўлмайди. Бунинг устига мутлақ ваколатлар таркибига жамиятнинг мавжуд бўлиши билан боғлиқ масалалар киритилган. Буларга: жамиятни тугатиш комиссиясини тайинлаш ҳамда оралиқ ва якуний тугатиш балансларини тасдиқлаш; жамият кузатув кенгашининг микдор таркибини белгилаш, унинг аъзоларини сайлаш ва уларнинг ваколатларини муддатидан илгари тўхтатиш; эълон қилинган акцияларнинг энг кўп микдорини белгилаш; жамиятнинг устав фондини кўпайтириш; жамиятнинг

устав фондини камайтириш; ўз акцияларини қайтариб сотиб олиш; жамиятнинг аудиторини тасдиқлаш; жамиятнинг йиллик ҳисоботлари, баланслари, даромад ва харажат ҳисобкитобларини тасдиқлаш; йирик битимлар тузиш ва бошқалар.

Лекин агар қонунда тўғридан-тўғри кўрсатилган бўлса, умумий мажлиснинг мутлақ ваколатлари доирасига кирувчи баъзи масалалар кузатув кенгашига берилиши мумкин. Қонун қуйидаги масалаларни ҳал этишни кузатув кенгаши ихтиёрига берилиши мумкин:

1) акцияларнинг номинал қийматини ошириш ёки қўшимча акция чиқариш орқали жамиятнинг устав капиталини кўпайтириш тўғрисидаги;

2) жамият уставига унинг устав фондини кўпайтириш билан боғлиқ ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш тўғрисидаги;

3) жамиятнинг ижро органини ташкил этиш ва унинг ваколатларини муддатидан олдин тўхтатиш.

Қонунда умумий мажлисларнинг икки тури мустаҳкамланган: йиллик (ҳисобот) ва акциядорларнинг навбатдан ташқари умумий йиғилиши. Акциядорларнинг умумий ҳисобот йиғилиши жамият уставида белгиланган муддатларда, аммо молия йили тугаганидан кейин кўпи билан олти ой ичида ўтказилади.

Акциядорлар ва кузатув кенгаши ўртасидаги барча ўзаро муносабатлардан келиб чиққан ҳолда бу фикрга тўлиқ қўшилиб бўлмасда, бу фикр акциядорларнинг умумий йиғилиши ўтказилишининг моҳиятини аниқ очиб беради. Шунинг учун акциядорларнинг йиллик йиғилиши бежиз ҳисобот йиғилиши деб аталмайди. Шундай қилиб акциядорларнинг йиллик (ҳисобот) йиғилишида жамиятнинг йиллик ҳисоботи, бухгалтерлик баланси, даромад ва харажатлар ҳисоб-китоби, даромад ва зарарларнинг тақсимланиши, жамиятнинг кузатув кенгаши ва тафтиш комиссиясини сайлаш, жамиятнинг аудиторини тасдиқлаш масалалари мажбурий тартибда кўриб чиқилиши керак. Йиллик мажлисда киритилган баъзи масалалар, масалан, жамиятнинг кузатув кенгашини сайлаш ва аудиторини тасдиқлаш масаласи навбатдан ташқари мажлисларда ҳам кўриб чиқилиши мумкин.

Гарчи жамият ҳар йили акциядорларнинг йиллик йиғилишини ўтказишга мажбур бўлсада, қонунда йиллик мажлисни ўтказиш муддатларини бузганлик ёки бир неча йил уни ўтказмаганлик учун жамият ёки унинг мансабдор шахсларининг жавобгарлиги масаласи белгиланмаган. Бундай жавобгарликни ўрнатиш балки мақсадга мувофиқ эмасдир, чунки, бундай мажлисларни ўтказиш ва уларда иштирок этиш акциядорларнинг ўзининг мулкӣ манфаатларига жавоб беради. Акциядорларнинг мунтазам мажлисларини ўтказмаслик ҳодисаси XX асрнинг ўрталарига қадар АҚШ, Буюк Британия каби ривожланган мамлакатларда ҳам кузатилган. Ўша вақтда акциядорларда уларга қонун билан берилган умумий мажлисда иштирок этиш орқали жамиятни бошқариш ҳуқуқини амалга ошириш истаги бўлмаган деб қараларди ва бу ўша даврнинг кўпгина ҳуқуқшунос ва иқтисодчиларининг илмӣ ишларида ўз аксини топган эди. Йирик

компанияларнинг акциялари шу даражада майдаланиб сотилган эдики, кўпгина акциядорлар ушбу жамиятнинг сиёсатини ўзгартириш учун беҳуда вақт, ресурс ва куч сарфларди, чунки сиёсатни ўзгартиришга йўналтирилган уларнинг воситалари уларнинг унча катта бўлмаган қўйилмаларининг даромадларинидан ошиб кетиши мумкин эди деган нуқтаи назар билан ёндашилар эди. Ҳозирги кунчага кенг фойдаланилиб келаётган "акциядорларнинг фаоллиги" (shareholder activism). тушунчаси шу ердан келиб чиқди.¹⁴⁰ Лекин турли омиллар, шу жумладан институционал инвесторларнинг (пенсия жамғармалари ва бошқалар) акциядорлар сифатида фаоллашуви, шунингдек, акциядорлар ва акциядорлик жамиятлари ўртасидаги воситачи сифатида молиявий институтларнинг иштирок этиши туфайли кейинги йилларда бу ҳолат анча ўзгарди.

Кузатув кенгаши (директорлар кенгаши)

Жамиятнинг кузатув кенгаши жамият фаолиятига умумий раҳбарликни амалга оширади.

Миллий қонунчилигимизга кўра овоз берувчи акциялар эгаси бўлган акциядорларнинг сони ўттиз кишидан кам бўлган жамиятда жамият кузатув кенгашининг вазифалари жамият устави билан акциядорларнинг умумий йиғилиши зиммасига юклатилиши мумкин. Бундай ҳолларда жамият уставида акциядорлар умумий йиғилишини ўтказиш масаласини ҳал этиш ўз ваколат доирасига киритилган муайян шахс ёки жамиятнинг бошқарув органи кўрсатилиши керак.

Акциядорлар умумий йиғилишининг қарорига кўра жамият кузатув кенгашининг аъзоларига улар ўз вазифаларини бажариб турган давр учун ҳақ тўланиши ва (ёки) кузатув кенгашининг аъзоси вазифаларини бажариш билан боғлиқ харажатларининг ўрни қопланиши мумкин. Бундай ҳақ ва тўловларнинг миқдорлари акциядорларнинг умумий йиғилиши қарорида белгиланади.

Кузатув кенгашининг ваколатлари

жамият фаолиятининг устувор йўналишларини белгилаш;
акциядорларнинг йиллик ва навбатдан ташқари умумий йиғилишларини чақириш; акциядорлар умумий йиғилишининг кун тартибини тайёрлаш; акциядорларнинг умумий йиғилиши ўтказиладиган сана, вақт ва жойни белгилаш;
акциядорларнинг умумий йиғилиши ўтказилиши ҳақида хабар қилиш учун жамият акциядорларининг реестрини шакллантириш санасини белгилаш;
мол-мулкнинг бозор қийматини белгилашни ташкил этиш;
жамиятнинг бошқарув аъзоларини (раисдан ташқари) сайлаш (тайинлаш), уларнинг ваколатларини муддатидан илгари тугатиш, агар жамият уставига кўра бундай ҳуқуқ жамият кузатув кенгашига берилган

¹⁴⁰ Lacker.D.F, Tayan.B. Corporate governance matters.FT Press.2011.62 p

бўлса;
корпоратив маслаҳатчини тайинлаш ва унинг фаолияти тартибини белгилловчи низомни тасдиқлаш, агар жамият уставида бундай лавозимни жорий этиш назарда тутилган бўлса;
ички аудит хизматини ташкил этиш ва унинг ходимларини тайинлаш, шунингдек ҳар чорақда унинг ҳисоботларини эшитиб бориш;
жамиятнинг тафтиш комиссияси аъзоларига (тафтишчисига) тўланадиган ҳақ ва компенсацияларнинг миқдорлари юзасидан тавсиялар бериш;
дивиденд миқдори, уни тўлаш шакли ва тартиби юзасидан тавсиялар бериш;
жамиятнинг захира фондидан ва бошқа фондларидан фойдаланиш;
жамиятнинг филиалларини ташкил этиш ва ваколатхоналарини очиш;
жамиятнинг шўъба ва тобе хўжалик жамиятларини ташкил этиш;
жамиятнинг корпоратив облигацияларини қайтариб сотиб олиш тўғрисида қарор қабул қилиш.

Жамият кузатув кенгашининг ваколат доирасига киритилган масалалар ҳал қилиш учун жамиятнинг ижроия органига ўтказилиши мумкин эмас.

Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилотининг “Корпоратив бошқарув тамойиллари” деб номланган ҳужжатида бошқарув (Кузатув) кенгаши вазифалари ҳақида қуйидагича бир фикр илгари сурилади: Корпоратив бошқарув тузилиши компаниянинг стратегик йўл-йўриғини, кузатув кенгаши томонидан бошқарувни самарали мониторинг қилишни, кузатув кенгашининг компания ва акциядорлар олдида ҳисобдорлигини таъминлаши лозим.¹⁴¹

Бу фикрдан, кузатув кенгаши ҳам консултатив ҳам назорат функцияларини бир вақтда таъминлаши лозимлиги келиб чиқади. Бу масъулиятлар кўп жиҳатдан боғлиқ бўлсада, улар тубдан фарқ қиладиган жиҳатлари ҳам бор. Маслаҳатчи сифатида, кузатув кенгаши компания стратегик ва оператив йўналишига маъмул бўлган бошқарув билан маслаҳатлашади. Эътибор хавф ва мукофотни мувозанатда ушлаб турадиган қарорларга қаратилади. Кенгаши аъзолари улар тегишли саноат соҳаси ёки вазифасидаги олдинги тажриба, шу жумладан, бу мақсад учун таклиф маҳорат ва тажриба асосида танланади.

Назоратчи сифатида, кузатув кенгаши бошқарувни назорат қилиши(кузатиб бориши) ва уни акциядорларнинг манфаатларига сидқидилдан фаолият олиб боришини кафолатлаши лозим. Кузатув кенгаши бош ижрочи директорни ишга олади ва ишдан бўшатади, корпоратив иш фаолиятини белгилайди, корпоратив иш фаолиятини амалга ошириш учун бошқарувни хиссасини ва тақдирлашни баҳолайди. Кузатув кенгаши, шунингдек, ҳуқуқий ва норматив аудит жараёнида, шу жумладан, оммавий компаниялар учун талабларни ва махсус саноат қоидаларга риоя этилиши юзасидан ҳисоботларни назорат қилиб боради. Бу вазифаларни бажаришда,

¹⁴¹Lacker.D.F, Tayan.B. Corporate governance matters.FT Press.2011.67 p

кузатув кенгаши асосан ҳуқуқий маслаҳатчи ва ташқи аудиторлар, ижро этувчи ходимлар, компенсация маслаҳатчилари, инвестиция киритган банкирлар ва солиқ маслаҳатчилар каби бошқа ҳақ тўланадиган профессионал касб эгаларига таянади. Юқорида таъкидлаб ўтилган ҳам маслаҳат ҳам назорат вазифаларини тўлиқ моҳирлик билан бажара оладиган кузатув кенгаши аъзолари самарали ҳисобланади.¹⁴²

Кузатув кенгаши Директорлари масъулияти бошқарувдан алоҳидадир ва шу хусусияти билан ажралиб туради. Директорлардан корхонанинг корхонанинг узоққа мўлжалланган корпоратив стратегиясини ёки бўлмаса корхонанинг молиявий ҳисобатларини ишлаб чиқиш, тайёрлаш эмас, балки корпоратив стратегия бўйича асосли маслаҳат, таклифлар бериш, молиявий ҳисобатларнинг тўлиқлиги ва ҳаққонийлигини таъминлаш кутилади. Кузатув кенгаши бошқарувнинг бир кенгайтирилган шакли ёки тузилмаси эмас, балки акциядорларнинг манфаатларини ифода этувчи бошқарув органи ҳисобланади.

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, кузатув кенгаши аъзолари корхона фаолиятида хизмат қилиш борасида ўзларининг ўрнини тўғри тушунади. Хусусан, улардан фойдалилик ва акциядорлар ишончидан сўнг нимага энг кўп эътибор қаратиш керак деб сўралганида, ўз фаолиятларида келажақда ўсиш, хатарлар бошқаруви ва инсон капиталани ривожлантиришни ўзларининг уч устун мақсадлари сифатида кўрсатишган. Эътибор бериладиган бошқа соҳалар маданий ривожланиш, ижрочилар компенсацияси ва тартибга бўйсуннишни ўз ичига олади. Ҳозирги кунгача баъзи фактлар, асослар кузатув кенгаши директорлари назорат қилиш, кузатув функциясига қараганда консултатив функцияни афзал кўришидан далолот бермоқда. Ижтимоий сўровда улардан қайси масалаларни муҳокама қилишга энг кўп вақт сарфлаган бўлиши сўралганида, директорлар стратегик режалаштириш, рақобат ва муқобил вариантлар ичида муваффақиятли режалаштириш деб кўрсатишган. Бунгари қарама-қарши тарзда кўпчилик директорлар ижрочилар компенсацияси, ижрони кузатиш, назорат қилиш, тартиб ва риоя масалаларига бир хил ёки камроқ вақт сарфлашни хошлашади.

Кузатув кенгашининг мустақиллиги

Консултатив ва назорат функцияси самарали бўлиши учун кузатув кенгаши аъзолари ўз мустақилликларини намоён этиши лозим. Тартибга солиш нуқтаи назаридан олиб қаралганда директорнинг мустақиллиги унинг фақатгина фирма манфаатида фаолият юритишига таъсир қиладиган низолардан қай даражада холилиги билан баҳоланади. Мустақиллик жуда муҳим бўлиб, керак бўлганда бошқарувга нисбатан муҳолиф мавқеда бўлишни ҳам таъминлаши лозим. АҚШда Нью-Йорк кўчмас мулк биржаси акциядорлик компанияларидан кўпроқ мустақил директорларга, шунингдек,

---

¹⁴²Lacker.D.F, Tayan.B. Corporate governance matters.FT Press.2011.69 p

ягона мустақил аудит, компенсация, кадр(номзод) ва бошқарув кўмиталарига эга бўлишни талаб қилади.¹⁴³

Шунга қарамай, тартибга солувчи стандартлар ҳақиқий мустақиллик сингари бир хилдек зарур эмас. Бошқарув билан алоқада узоқ йиллар давомида ишлаган ва у билан ипсиз боғланган директорлар ҳақиқий мустақилликни кўрсатишда қийинчиликка дуч келиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Мустақиллик даражаси, шунингдек, кузатув кенгаши аъзоларининг ижтимоий келиб чиқиши, маълумоти, тажрибаси, қимматликлар ориентацияси ва бошқарувга шахсий алоқаси каби индивидуал омилларга боғлиқ равишда қуйига тушиши мумкин. Зеро, амалиётда кейинчалик зарарли бўлиб чиққан бошқарувнинг қарорларига кўшилган жуда салоҳиятли директорлардан ташкил топган кузатув кенгашлари учраб туради. Масалан, ЭНРОН кузатув кенгаши кейинчалик жиноий қилмиш сифатида баҳоланган бошқарувнинг ҳаракатларини жиловлашда муваффақиятсизликка учраган. Ўхшаш тарзда, Дисней компанияси кузатув кенгаши акциядорларнинг жиддий танқидига сабаб бўлган ижрочи директор Майкл Овицни ишга олишда ва ишдан бўшатишда бошқарувга ожизлик қилган. Бу ҳолатлар кузатув кенгаши аъзоларининг формал мустақиллик стандартлари ҳақиқий мустақилликка тенг деган фикрга ишонмаслигидан гувоҳлик беради. Гарвард Бизнес мактаби профессорлари томонидан ўтказилган норасмий тадқиқот ишга алоқадор тажрибани тартибга солувчи талаблардан кўра директор сифатини белгиловчи муҳим индикатор деб баҳолаган. Тадқиқот қатнашчиларидан бири: “Мен мустақиллик ҳамма жойда одамлар у ҳақда ўйлаган муҳим даражада деб ўйлайман. Бу мақсаддан узоқлашиш”. Шунга қарамай, кўпчилик директорлар мустақилликни таъминлашда лаёқатли эканликларига ишонади.

Кузатув кенгаши фаолияти

Кузатув кенгаши раиси кенгаш йиғилишларига раислик қилади. Раис кун тартибини, йиғилишлар жадвалини тузиш, учрашувлар режалаштириш ва кузатув кенгаши кўмиталари фаолиятини мувофиқлаштириш учун маъсул ҳисобланади. Шунингдек, кузатув кенгаши раиси кузатув кенгаши муҳокамасига масалалар киритилишидан олдин уларнинг мазмуни ва олиб кириш вақтини белгилаш орқали бошқарув устидан кучли таъсирни ушлаб туради.¹⁴⁴

Анъанага кўра, бош ижрочи директор кўпчилик АҚШ корпорацияларида айни бир вақтда кузатув кенгашининг раиси сифатида хизмат қилган. Сўнгги йилларда, аммо, бошқарув аъзоси ёки ижрочи директор бўлмаган кузатув кенгаши аъзоларининг раис сифатида хизмат қилиши умумий ҳолатга айланди. Кузатув кенгашининг консултатив ва назорат вазифаларини ҳисобга олиб, икки раҳбарлик бош ижрочи директор ва кузатув кенгаши раислигидан бир қанча зиддиятли ҳолатлар келиб чиқиши мумкин. Улар ўртасида кузатув кенгаши раиси бошқарув ва кузатув

¹⁴³ Lacker.D.F, Tayan.B. Corporate governance matters.FT Press.2011.65 p

¹⁴⁴Lacker.D.F, Tayan.B. Corporate governance matters.FT Press.2011.71p

кенгашига алоҳида берилган ваколатларни бирлаштириш орқали мустақил ижрочи директорларни ишга олиш, тизимли режалаштириш, компенсация, иш фаолиятини баҳолаш соҳаларида кучсизланган кузатув кенгашининг потенциалини кўрсатиб беради. Аини вақтда икки ҳокимлик: кузатув кенгаши раиси/бош ижрочи директор корхона доирасида аниқ, пухта қарор қабул қилиш борасида яқка раҳбарликка нисбатан потенциал устунликлар таклиф қилади.

2002 йилги Сарбанес-Охлей қонуни (СОХ) борасидаги мунозораларда АҚШ Конгресси мустақил ижрочи директор кузатув кенгаши раиси сифатида хизмат кўрсатиши керак деган талабларни рад этиб, ушбу қонунда компаниялардан ҳар бир мустақил ижрочи директор кузатув кенгашининг бир йиғилишига “Раислик этувчи директор” сифатида хизмат олиб боришини талаб қилишини белгилаб қўйди. Раислик этувчи директор ҳар бир йиғилишда ёки қайта тайинлангунга қадар давомий тарзда хизмат қилиши учун тайинланиши мумкин. Раҳбарлик этувчи директорнинг ўрни бош ижрочи директор билан муҳокамаларда, суҳбатларда мустақил директорларни вакили ҳисобланишидан иборат. Бу тузилмадан кўзланган мақсад икки ҳокимликка асосланган компаниялар орасида мустақил назоратни кучайтириш, мустаҳкамлашдир.

Кузатув кенгаши ҳаракатлари кенгаш йиғилишларида ёки ёзма розилиги, келишуви билан ҳам бўлиб ўтади. Кенгаши йиғилишида, қарорлар кенгашга тақдим этилади ва қарор лойиҳаси борасида овоз берилади. Қарор кўпчилик овози билан мақулланганда ҳаракат яқунланган ҳисобланади. Кузатув кенгаши ёзма келишув тузиш орқали фаолияти юритганида ёки бирон бир ҳаракатни бажарганида ёзма қарор лойиҳаси кузатув кенгаши аъзоларига имзо қўйиб тасдиқлаш учун тарқатилади. Директорлар кўпчилиги томонидан ҳужжат имзоланса, процесс яқунланган ҳисобланади. Ёзма келишув йўли билан амалга ошириладиган кенгаш ҳаракатлари олдиндан огоҳлантиришни талаб қилмайди, шу сабабли ёзма келишувлар кенгаш йиғилишларида қабул қилинган хатти-ҳаракатлардан тезроқ содир бўлади.¹⁴⁵

Тўлиқ таркибдаги кузатув кенгаши йиғилишларида иштирок этишдан ташқари мустақил ижрочи директорлар йилда камида бир марта бўладиган ижро масалаларига бағишланган ижрочи директорлар иштирок этмайдиган ёпиқ мажлисда ўтказилади. Бу амалиёт СОХ акти томонидан жорий қилинган. Бу йиғилишларда расмий бирон-бир ҳаракат амалга оширилмасида ушбу йиғилишлар ташқи директорларга бошқарув фаолиятини, унинг натижаларини, ички назоратни ва узлуксиз режалаштиришни очиқ-ошкора муҳокама этишга имконият беради. Раислик этувчи мустақил директор бу йиғилишларда мажлисга раҳбарлик қилади.

Директорлар кузатув кенгаши масалалари бўйича хабар бериш, маълумот беришга ойига тахминан 20 соат сарфлашади. Одатда, бир йиғилиш/мажлис икки ва олти соат ўртасида давом этади, бироқ айримлари

---

¹⁴⁵ Lacker.D.F, Tayan.B. Corporate governance matters.FT Press.2011.67 p

саккиз соат ҳам давом этади. Сўнгги йилларда ортган норматив талаблар кузатув кенгаши йиғилишларини анча узайишига сабаб бўлган. Шундай бўлсада, кўпчилик директорлар кун тартиби ўз вақтларидан унумли фойдаланиш учун тузилган деб ҳисоблаб, ойига 20 соат ўз вазифаларини бажаришга етарли деб ишонишади.

Ўз қарорларини эълон қилиш, етказиш учун кузатув кенгаши бошқарув томонидан тақдим қилинган материалларга таянади. Сўров натижалари бу ахборот маълумотнинг сифати талаб даражаси, етарли даражада бўлмаслигидан дарак беради. Мисол учун, Делoitте Консултинг томонидан ўтказилган тадқиқотда гарчи директорларнинг 91 фоизи компаниянинг молиявий натижалар ҳақида яхши ёки аъло маълумот олганликларини билдирган бўлсада, фақат 61 фоизи корхонанинг оператив бошқаруви бўйича бўйича олинган маълумотлардан қониқиш ҳосил қилганлиги аниқланган. Бундан ташқари, директорларнинг ярмидан камчилиги маҳсулот сифати, инновацион маҳсулотлар, бизнес ҳамкорлар ва хомашё етказиб берувчилар, мижозлар билан ишлаш, ходим вазифаларини ўз ичига олувчи шу каби муҳим бизнес соҳаларда яхши ёки аъло маълумот олишга ишонишган. Кузатув кенгаши аъзолари бу камчиликларни бошқарув менежментидан молиявий ва у билан боғлиқ бўлмаган бошқа ҳисоботларни такомиллаштиришни талаб қилиш йўли билан баратараф қилиши мумкин. Шунингдек, директорлар ушбу ҳолатда бошқарув билан кўпроқ тўғридан-тўғри диалогга, алоқага киришса ҳам анча фойдали бўлади. Бир директорнинг фикрига кўра эса “корпоратив бошқарувнинг кейинги даражасини ташкил этувчи турли бўғинлари ва тармоқлари билан бевосита кузатув кенгаши ўртасида ўзаро ташрифлар, фикр алмашишлар ўрнини ҳеч нима боса олмайди.

Қўмиталар

Барча корпоратив масалалар тўлиқ кузатув кенгаши томонидан кўриб чиқилмайди. Баъзи масалалар қўмиталарга йўналтирилади. Бу қўмиталар мавзу табиатига қараб, муваққат ёки доимий фаолият юритувчи қўмита бўлиши мумкин. Директорлар мутахассисликларига ёки малакасига қараб қўмиталарга бириктирилади. Бошқарувчилар билан компенсация шартномалари лойиҳасини тасдиқлаш, қўмиталарга тавсиялар каби муҳим масалалар кузатув кенгашига овозга қўйилишдан олдин қўмитада кўриб чиқилади.¹⁴⁶

¹⁴⁶Lacker.D.F, Tayan.B. Corporate governance matters.FT Press.2011.72 p

Тарихан, кўмиталарни ташкил этиш кузатув кенгаши ихтиёрида қолдирилган. Қимматли қоғозлар ва биржа комиссияси 1977 йилда барча акциядорлик компанияларига аудит кўмитаси ташкил этишни мажбурий жорий қилди. 2002 йилда Сарбанес-Охлей қонуни, компенсация кўмитаси, бошқарув кўмитаси, номзодлар кўмитаси каби қўшимча кўмиталар ташкил этишни талаб қилиб қўйди. Қонун ушбу кўмиталар фақат бутунлай мустақил директорлардан ташкил топиши лозимлигини белгилаб қўйди.

Аудит кўмитаси компаниянинг ташқи аудитини назорат учун масъул бўлган ва аудитор ва компания ўртасида асосий алоқачи ҳисобланади. Ҳисоботни бу тарзда алмашишидан кўзланган мақсад бошқарув томонидан аудит найрангининг олдини олиш. СОҚ актига кўра, аудит кўмитаси молиявий саводли бўлган камида уч аъзодан иборат бўлиши, раҳбари молиячи эксперт бўлиши лозим. Кўмита кузатув кенгаши олдида бажариши лозим бўлган қуйидаги бурчларни белгилаб берган ўз Низомига эга бўлиб, бу мажбуриятлар қуйидагиларни ўз ичига олади:

1. Молиявий ҳисобот ва маълумотларни ошкор этиш жараёнини назорат қилиш;
2. Бухгалтерия сиёсати ва тамойилларини танлашни мониторинг қилиш;
3. Ходимларни ишга олишни, иш фаолиятини назорат қилиш ва ташқи аудиторнинг мустақиллиги
4. Тартибга солувчи қоидалар, ахлоқни назорат қилиш ва ҳимоячи ишонч телефони;
5. Ички назорат жараёнини мониторинги
6. Ички аудит хизмати фаолиятини назорат қилиш;
7. Таваккалчилик ва хавф-хатарни бошқаришни муҳокама қилиш ва бошқарувда қўллаш.

Компенсация кўмитаси бош ижрочи директор ва бошқа юқори мартабали раҳбарларга мукофот пулларини, компенсация миқдорини тузиш учун маъсул ҳисобланади. Сарбанес-Охлей Қонуни кўмита аъзоларининг минимал миқдорини белгиламаган. Компенсация кўмитаси мажбуриятлари қуйидагиларни ўз ичига олади:

1. Бош ижрочи директорга тўланадиган компенсация миқдорини белгилаш;
2. Бош ижрочи директор учун иш фаолияти мақсадларини кўриб чиқиш ва белгилаш, тузиш;
3. Иш фаолияти истиқболлари доирасида бош ижрочи директорни рағбатлантиришни, компенсация қилишни тизимини аниқлаш;
4. Бош ижрочи директор фаолиятини юқоридаги мақсадларга мувофиқлигини назорат қилиш;
5. Бош ижрочи директорга бошқа бошқарув/ижро ходимларини рағбатлантириш ҳақида маслаҳат бериш ва уни миқдорини белгилаш;
6. Бош ижрочи директорга ижро фаолияти юритиш билан боғлиқ бўлмаган директорларга компенсация тўланиши бўйича маслаҳатлар бериш ва бунга риоя этилиши устидан назорат қилиш;

7. Кузатув кенгаши компенсацияни белгилаш;
8. Компенсация жараёнига ёрдам бериш учун консултантларни ишга олиш.¹⁴⁷

Компенсация кўмитаси йилига ўртача беш марта 2,4 соат давом этадиган йиғилишлар ўтказди. Кузатув кенгаши аъзоларининг етмиш олти фоизи компенсация кўмитаси бош ижрочи директорга тўғри, мақсадга мувофиқ тарзда компенсация белгилашига ишонч билдирган.

Бошқарув кўмитаси компаниянинг бошқарув тузилмаси ва жараёнларини баҳолаш ва тегишли такомиллаштиришни тавсия учун масъулдир. Номзодлар кўмитаси, кузатув кенгаши таркибига номзодларни аниқлаш, улар фаолиятини баҳолаш ва бўш кузатув кенгаши ўрнига номзодни кўрсатиш учун масъул. Номзодлар кўмитаси, шунингдек, одатда бош ижрочи директорга узлуксиз режалаштириш жараёнида етакчи масъул ҳисобланади.

Кўпчилик компанияларда номзодлик ва бошқарув кўмиталари қуйидаги ваколатлар билан ягона кўмигага бирлашган:

Кўрсатиб ўтилган ваколатларни шартли равишда икки турга бўлиш мумкин. Биринчидан, бу – акциядорларнинг умумий йиғилишига ташкилий ёрдам бериш, иккинчидан эса акциядорлик жамиятини бевосита бошқариш билан боғлиқ бўлган ваколатлардан иборат. Шундан келиб чиқиб, акциядорларни чақириш санасини аниқлаш ёки кун тартибини тайёрлаш каби ваколатларни биринчи турга, устав фондини кўпайтириш ёки йирик битимлар тузиш каби ваколатларни эса иккинчи тур ваколатларига киритиш мумкин.

Кузатув кенгаши томонидан кўпгина масалалар, бусиз кузатув кенгаши ҳал этиш ҳуқуқига эга бўлмаган, акциядорларнинг умумий йиғилишига таклиф киритиш орқали ҳал этилади. Бунга масалан, жамиятни қайта ташкил этиш, йиллик ҳисоботни тасдиқлаш, йиллик дивидендлар миқдорларини белгилаш каби ваколатлар кирди.

Овоз берувчи акцияларга эга бўлган акциядорлар сони 30 нафардан кам бўлган акциядорлик жамиятларида кузатув кенгаши функцияси акциядорларнинг умумий йиғилиши зиммасига юкланиши мумкин. Бунда қонун бундай шахслар тайинланиши мажбурий эмаслигини назарда тутди. Бунда ҳолда акциядорларнинг умумий мажлисини ўтказиш масаласини ҳал этиш ваколоти юкланган шахс ёки орган жамият уставида назарда тутилган бўлиши керак. Қонунда кузатув кенгаши ваколатларини амалга ошириши мумкин бўлган шахсларни тайинлаш тартиби, шунингдек, улар фаолиятини тартибга солишнинг бошқа қоидалари назарда тутилмайди. Бу шунга ўхшаш масалалар жамият устави билан тартибга солинишидан далолат беради. Бундай ҳолда акциядорлар умумий йиғилиши қарорига асосан кузатув кенгаши аъзолари вазифасини бажарган шахсларга нисбатан мукофот тўланиши ва (ёки) кузатув кенгаши аъзоси вазифасини бажариш билан боғлиқ ҳолда сарфланган харажатлар қопланиши мумкин. Бундай

---

¹⁴⁷ Lacker.D.F, Tayan.B. Corporate governance matters.FT Press.2011.78 p

мукофотлар ва қопланадиган маблағлар миқдори акциядорлар умумий йиғилиши қарори билан белгиланади.

Жамиятнинг кузатув кенгаши аъзолари қонун ва жамият уставида назарда тутилган тартибда акциядорлар умумий йиғилиши томонидан сайланади. Кузатув кенгаши таркибига сайланган шахслар бир неча марта қайта сайланиши мумкин. Қонунчиликда кузатув кенгаши таркибининг фаолият муддати белгиланмаганлиги учун бу муддат жамият уставида назарда тутилиши керак. Масалан, АҚШнинг кўпгина компанияларида кузатув кенгаши аъзоларининг ваколат муддати бир неча йилни ташкил этади, ҳар йили эса уларнинг маълум бир қисмигина қайта сайланади. "Директорлар кенгаши аъзоларининг ўзгарувчан ваколат муддати" ҳақидаги юқоридаги қоида жамият акцияларининг назорат пакетига эгалик қилишга қарши йўналтирилган ҳимоя чораси сифатида фойдаланилади, чунки узоқ муддат давомида директорлар кенгаши (кузатув кенгаши) устидан назоратни амалга ошира олмайдиган инвесторда акцияларининг назорат пакетига эгалик қилишга бўлган хоҳиш пастроқ бўлади.¹⁴⁸ Бу ўз навбатида акциядорлик жамиятининг бир инвестор кўлига ўтиб қолишига қарши йўналтирилган бўлиб, шу орқали кичик миқдордаги акция эгаларининг акциядорлик жамиятини бошқаришдаги ҳуқуқларини ҳимоя қилади.

Жамиятнинг ижро органи ва мансабдор шахслари

Кузатув кенгаши кўпинча бошқарувчиларни, яъни компаниянинг ижро органи аъзоларини тайинлаш ваколатига эга бўлади. У шунингдек, ҳатто ходимлар нисбатан узоқ муддатга амал қилувчи шартномага бўлсада, узрли ёки узрсиз сабабларга кўра компания бошқарувчиларини лавозимидан озод этиши мумкин. Албатта, бундай шартноманинг компания томонидан бекор қилиниши келгуси етказилган зарарларни ундириш бўйича жавобгарликка олиб келиши мумкин. Лекин кўп ҳолларда хоҳламаган бошқарувчисини ушлаб туришдан кўра, шартномани муддатидан олдин бекор қилиш ва тегишли компенсацияни тўлаш компания учун фойдали ҳисобланади.

Ғарбда президент ва вице-президент, хазиначи, муайян бўлим бошлиғи ва ҳоказолар, деб номланадиган компания мансабдор шахслар одатда бошқарувчилар ҳисобланади. Лекин ҳуқуқий адабиётларда бошқарувчилар деганда кўпинча расмий тайинланган ижро органи аъзоси сингари қабул қилган қарорлари компания учун стратегик бошқарув аҳамиятига эга бўладиган нисбатан аҳамиятли шахслар доираси тушунилади.

Ижро органи жамиятнинг кундалик фаолиятига раҳбарлик қилади. Лекин Ғарбда, айниқса англо-американ ҳуқуқ тизимидаги мамлакатларда ижро органини бошқарув ёки "ижрочилар" (officers) деб аташ расм бўлган. Айнан мана шу орган корпорациянинг капиталини бевосита бошқаради ва айнан шунинг учун корпорациянинг гуллаб-яшнаши кўп маънода унинг ваколатлилиги ва виждонлилигига боғлиқ бўлади. Компанияни кундалик бошқариш жараёнида ижро органининг роли агентнинг роли билан деярли бир хил бўлади. Умумий қилиб айтганда, агент ёки вакил деганда бошқа

¹⁴⁸ Lacker.D.F, Tayan.B. Corporate governance matters.FT Press.2011.82 p

шахс, яъни хўжайин номидан ўзига берилган ваколатлар доирасида ҳаракат қилувчи шахс тушунилади. Гарчи унга етарли даражада эркин ҳаракатларни амалга ошириш ҳуқуқи берилсада, лекин барибир у хўжайин назорати остида бўлади (бу ҳолатда хўжайин деганда юридик шахс сифатидаги корпорация назарда тутилмоқда, лекин амалда агент кузатув кенгашининг бевосита назорати остида бўлади). Ушбу тушунча албатта шартли бўлсада, ҳуқуқшуносларга корпорациянинг бошқа шахслар билан бўладиган муносабатлари моҳиятини тушунишга ёрдам беради.

Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида акциядорлик жамиятларида фаолият юритиши мумкин бўлган икки турдаги ижро органлари назарда тутилади:

- 1) яккабошчилик асосидаги ижро органи (директор);
- 2) жамиятнинг коллегиял асосдаги ижро органи (бошқарув, дирекция).

Бунда жамият уставида бир пайтнинг ўзида ҳам яккабошчилик асосидаги, ҳам коллегиял ижроия органлари бўлиши назарда тутилиши мумкин, лекин бундай ҳолда жамият уставида улардан ҳар бирининг ваколатлари белгилаб қўйилиши керак.

Бундай ҳолларда жамиятнинг яккабошчилик асосидаги ижроия органи (директор) вазифасини бажарувчи шахс коллегиял ижроия органи (бошқарув, дирекция) раиси вазифасини ҳам амалга оширади. Акциядорлар умумий йиғилишининг қарорига биноан жамият ижроия органининг ваколатлари шартнома бўйича тижорат ташкилотига (бошқарувчи ташкилотга) ёки якка тартибдаги тадбиркорга (бошқарувчига) берилиши мумкин. Ҳозирги кунда ижро органини ташкил этиш инвестиция фондлари учун назарда тутилган. Тузиладиган шартноманинг шартлари, башарти уставда ўзгача қоида назарда тутилмаган бўлса, жамият кузатув кенгаши томонидан тасдиқланади.

Бошқарувчи ва бошқарув ташкилотига нисбатан яккабошчилик ва коллегиял асосдаги ижро органи ҳуқуқ ва мажбуриятларига тегишли қоидалар қўлланилади. Қолаверса, акциядорлик жамиятларини бошқарувчи (бошқарув ташкилоти) орқали бошқариш амалиёти кенг татбиқ этилмади.¹⁴⁹

Акциядорлар умумий йиғилиши ва кузатув кенгашининг ҳал этилиши акциядорлар умумий йиғилиши ва кузатув кенгашининг мутлақ ваколатлари доирасига киритилган қарорларидан ташқари қарорларини ижро этишни ташкил этиши нобатга олган ҳолда, жамиятнинг кундалик фаолиятига раҳбарлик қилиш билан боғлиқ барча масалалар жамиятнинг ижро органи ваколатига киради.

Жамиятнинг яккабошчилик асосидаги ижро органи одатда корхонанинг бошлиғига тегишли бўладиган ваколатларга эга бўлади. У жамият номидан ишончномасиз иш юритади, шу жумладан унинг манфаатларини ифода этади, жамият номидан битимлар тузади, штатларни тасдиқлайди, жамиятнинг барча ходимлари бажариши мажбурий бўлган буйруқлар чиқаради ва кўрсатмалар беради. Коллегиял ижро органи мавжуд бўлган

---

¹⁴⁹ Lacker.D.F, Tayan.B. Corporate governance matters.FT Press.2011.85 p

ҳолларда у ушбу органнинг мажлисларини бошқаради ва мажлис баённомаларини имзолайди.

Жамият ижроия органларини ташкил этиш ҳамда уларнинг ваколатларини муддатидан илгари тугатиш акциядорлар умумий йиғилишининг қарорига биноан амалга оширилади. Агар жамият уставида ушбу масалаларни ҳал этиш акциядорлар умумий йиғилишининг ваколатига киритилмаган бўлса, ижро органи таркибининг сонини акциядорлар умумий йиғилиши қарори билан белгиланган маъмурийхўжалик харажатлари сметалари асосида аниқлаш жамият кузатув кенгаши томонидан амалга оширилади. Акциядорлик жамиятининг ижро этувчи органи раҳбари ва унинг шахсий таркиби, агар жамият уставида ушбу масалаларни ҳал этиш жамият Кузатувчи кенгаши ваколатига тегишли деб топилмаган бўлса, жамият акциядорларининг умумий йиғилиши томонидан сайланади (тайинланади, ёлланади ва ҳоказо). Жамият уставига мувофиқ ёки тегишли равишда Акциядорлар умумий йиғилиши ёки жамият Кузатувчи кенгашининг қарорига кўра яқка бошчилик қилувчи ижро этувчи орган, коллегиял ижро этувчи орган раҳбари танлов асосида тайинланиши мумкин.

Акциядорлик жамияти ижро этувчи органи аъзолигига номзодларни кўриб чиқиш ва тасдиқлаш Акциядорлар умумий йиғилиши ёки Кузатувчи кенгаш томонидан шахсий тартибда амалга оширилади. Ижро этувчи орган аъзолигига номзод жамиятга ўзи жинойий жавобгарликка тортилганлиги фактлари тўғрисида маълум қилиши шарт. Ижро этувчи орган аъзолигига номзодлар кўриб чиқилганда ва тасдиқланганда қарор оддий кўпчилик овоз билан Акциядорларнинг умумий йиғилиши томонидан ёки Кузатувчи кенгаш томонидан қабул қилинади.

Ижро этувчи орган таркибига у ёки бу номзодни тавсия этар экан Кузатувчи кенгаш раиси контракт тузиш шартлари, бошқарув фаолияти учун мукофотлаш миқдори ва номзоднинг шахсий аризаси билан тасдиқланган контракт тузишга номзоднинг розилиги тўғрисида ахборот беради.¹⁵⁰

Яккабошчилик асосидаги ижро органи (директорлар), коллегиял ижро этувчи орган (бошқарув дирекция) аъзолари, корхона бошқаруви ёки бошқарувчининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари Ўзбекистон Республикаси "Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида"ги қонуни ва бошқа меъёрий ҳужжатлар билан, шунингдек, жамият билан уларнинг ҳар бири ўртасида тузиладиган шартнома асосида белгиланади. Яккабошчилик асосидаги ижро органи ҳамда коллегиял ижро органининг раҳбари ва ҳар бир аъзоси билан тузиладиган тегишли мансаб бўйича мажбуриятларни бажариш шартномаси ижро органи таркибига таклиф этилган номзодлар жамиятнинг акциядорлари умумий йиғилиши ёки кузатув кенгаши томонидан тасдиқлангандан кейин тузилади. Ўзининг ҳуқуқий табиатига кўра бу меҳнат шартномаси ҳисобланади; кўрсатилган мансабдор шахслар билан жамият ўртасидаги муносабатлар меҳнат

¹⁵⁰ Lacker.D.F, Tayan.B. Corporate governance matters.FT Press.2011.86 p

қонунчилиги билан тартибга солинади. Лекин меҳнат қонунчилиги бу муносабатларга қисман, яъни Акциядорлик жамиятлари тўғрисидаги қонунга зид бўлмаган ҳолларда қўлланилади. Ҳар ким маъмурият розилигини олмасдан ўриндошлик асосида ишлаш ҳуқуқига эга деган умумий қоидага қарамасдан, жамият коллегиял ижро органининг директори, бош директори ва аъзолари фақат кузатув кенгашининг розилиги билангина бошқа ташкилотлар бошқарув органларида ишлашлари мумкин. Улар билан тузилган шартнома акциядорлар умумий йиғилишининг, агар жамият уставида назарда тутилган бўлса, кузатув кенгашининг қарорига кўра ҳам хоҳлаган вақтда бекор қилиниши мумкин.

Яккабошчилик асосидаги ижро органи ҳамда коллегиял ижро органининг раҳбари билан тузиладиган шартнома бир йил муддатга тузилиб, шартноманинг амал қилиш муддатини узайтириш (шартномани қайта тузиш ёки уни тугатиш (бекор қилиш) мумкинлиги тўғрисида ҳар йили қарор қабул қилинади. Жамият номидан шартномани кузатув кенгашининг раиси ёки кузатув кенгаши ваколат берган шахс имзолайди. Ҳар қандай вазиятда ҳам кузатув кенгаши ижро органи тўғрисидаги низомни тасдиқлайди ва акциядорларнинг умумий йиғилиши мутлақ ваколатига киритилган масалалардан ташқари, жамият фаолияти устидан умумий раҳбарликни амалга ошириш орқали унинг фаолиятини назорат қилади.

Ижро этувчи орган аъзолари лавозим йўриқномаси томонидан белгилаб берилган ваколатлар, улар билан тузилган меҳнат контракти шартлари, Акциядорларнинг умумий йиғилиши, жамият Кузатувчи кенгашининг, ижро этувчи органининг қарорлари ва ижро этувчи орган раҳбарининг кўрсатмалари доирасида иш тутлади.

Якка бошчилик қилувчи ижро этувчи органи, жамиятнинг коллегиял ижро этувчи органи раҳбари ва аъзоларини моддий рағбатлантириш жамият фаолияти самарадорлигига қараб амалга оширилади.¹⁵¹

Жамиятнинг коллегиял ижро органи мажлисини ўтказишни жамият номидан барча ҳужжатларни ва коллегиял ижро органи мажлиси баённомасини имзолайдиган, коллегиял ижро органи мажлиси томонидан ўз ваколатлари доирасида чиқарилган қарорларига асосан жамият номидан ишончномасиз ҳаракат қилувчи яккабошчилик асосидаги ижро органини амалга оширувчи шахс ташкиллаштиради. Акциядорлик жамияти ижро этувчи органининг мажлиси зарур ҳолларда, бироқ бир ойда камида бир марта ўтказилади. Ижро этувчи орган томонидан Кузатувчи кенгаш ёки Акциядорларнинг умумий йиғилиши ҳал қилиши учун киритиладиган масалалар мажбурий тартибда акциядорлик жамиятининг ижро этувчи органи мажлисида олдиндан муҳокама этилади. Акциядорлик жамияти ижро этувчи органининг фикри ҳақида Кузатувчи кенгашда ва Акциядорларнинг умумий йиғилишида ижро этувчи орган раҳбари ёки у томонидан ваколат берилган ижро этувчи орган аъзоси ахборот беради ва

¹⁵¹ Lacker.D.F, Tayan.B. Corporate governance matters.FT Press.2011.87 p

ҳимоя қилади. Акциядорлик жамияти ижро этувчи органининг мажлисини ижро этувчи орган раҳбари ёхуд кўриб чиқиладиган масалалар тегишлилиги бўйича унинг ўринбосарларидан бири олиб боради. Ижро этувчи органи мажлисларида баённомалар юритилади. Акциядорлик жамияти ижро этувчи органи котиби акциядорлик жамияти ижро этувчи органи мажлислари баёнлари юритилишини ташкил этади. Ижро этувчи орган мажлислари баённомаларидан кўчирмалар:

мажбурий тартибда Кузатувчи кенгаш раҳбарига ва тафтиш комиссияси раҳбарига;

бошқа мансабдор шахслар ва аудиторларнинг талабига кўра фақат ижро этувчи орган раҳбарининг рухсати бўйича;

амалдаги қонун ҳужжатлари томонидан назарда тутилган ҳолларда бошқа шахсларга ва органларга (шу жумладан давлат органларига) берилади.

Агар ижро этувчи орган аъзоси акциядорлик жамияти томонларидан бири ҳисобланган битишувдан молиявий манфаатдор бўлган тақдирда, у қарор қабул қилингунча ўзининг манфаатдорлиги тўғрисида хабар беришга мажбур ва овозга қўйилганда қатнашмайди.

Акциядорлик жамияти ижро этувчи органи аъзолари ўз вазифаларини бажармаганлиги ёки зарур даражада бажармаганлиги, натижасида жамиятига етказилган зарар учун Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонун ҳужжатларига ва жамият Уставига мувофиқ акциядорлик жамиятига етказилган зарарни қоплаш бўйича тўлиқ ҳажмида акциядорлик жамияти олдида жавоб берадилар. Бунда овоз беришда қатнашмаган ёки жамиятга зарар етказишга олиб келган қарорга қарши овоз берган ижро этувчи орган аъзолари жавоб бермайдилар. Жамият ёки жамиятнинг жойлаштирилган оддий акцияларининг ҳаммаси бўлиб камида бир фоизга эга бўлган акциядор (акциядорлар) жамиятга етказилган зарарларни қоплаш тўғрисида ижро этувчи орган аъзоларига ёки акциядорлик жамияти ижро этувчи органининг айрим аъзоларига нисбатан даъво билан судга мурожаат этишга ҳақлидир.

Назорат саволлари

1. Корпоратив бошқарув моделлари таърифланг, уларни қиёсланг ва мамлакатимизда ривожланаётган корпоратив бошқарув тизимини учун фойда жиҳатларини таҳлил қилинг.
2. Акциядорлик жамиятида акциядорлар умумий йиғилиши ва кузатув кенгаши ваколатларини таснифланг .
3. Корпоратив бошқарувда илғор тажрибаларни таҳлил қилинг.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Lacker D.F, Tayan.B, Corporate governance matters. FT Press.2011.658 p.
2. Ҳ.Р.Раҳмонқулов, С.С.Гулямов.Корпоратив ҳуқуқ. Ҳуқуқшунослик олий ўқув юрт-лари учун дарслик. – Т.: ТДЮИ, 2006. 474 б.
3. Филатов А.А, Совет директоров: Инструкция по применению.- М.: Альпина Бизнес букс.2009.174 стр.
4. Филатов А.А, Кузнецов М.Е., Методические рекомендации по организации работы Совет деректоров в акционерном обществе.-М.: Издательство ОКДМ 2013. 23стр

IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ

1-амалий машғулот: Мамлакатимизда иқтисодий-ижтимоий ислохотлар шароитида фуқаролик-ҳуқуқий фанларни ўқитишни такомиллаштириш масалалари.

Ишдан мақсад: тингловчиларда фуқаролик-ҳуқуқий фанларни ўқитишни такомиллаштириш масалаларини ўзлаштиришга кўмаклашиш ҳамда уларда назария ва амалиёт бирлигига риоя қилиш малакаларини шакллантиришдан иборат.

Масаланинг қўйилиши: фуқаролик-ҳуқуқий фанларни ўқитишда интерфаол усулларни амалий мисоллар ёрдамида қўллашдан ҳамда фуқаролик-ҳуқуқий фанларни ўқитишда кейс-стади дарс ўтиш методининг моҳияти ва афзалликларини кўрсатишдан иборат.

Ишни бажариш учун намуна: “Кейс-стади” топшириғини бажаришда тингловчи муайян масала, ҳуқуқий низо, муаммоли ҳуқуқий вазиятни қонун нормалари асосида ечишга, унинг тўғри ва асосли жавобини топишга ҳаракат қилади. Дарс ўтишнинг бундай усули замонавий ҳуқуқий таълимдаги энг самарали усуллардан бири бўлиб, бу орқали тингловчиларни қонун нормаларини амалиётга тўғри қўллаш олиш, ностандарт вазиятларда қонун талабларини ўринли татбиқ этиш кўникмаларини шакллантиришга ва яқунда тингловчининг қонун нормалари қўллаш кўникмалари ошишига хизмат қилади.

“Кейс-стади методи”ни амалга ошириш босқичлари қуйидагилар ҳисобланади:

- *кейс ва унинг ахборот таъминоти билан таништириш.*

Бешкент туманида жойлашган катта сув дамбасининг бўзилиши натижасида шу туманда жойлашган фермерларга тегишли бўлган 500 гектар ерга эқилган қишлоқ хўжалик экинлари нобуд бўлди. Туман ҳокими ушбу воқеа сабабчиларидан фермерларга етган зарарнигина қоплаб бериш ҳақида бўйруқ чиқарди. Фермерлардан бири эса ҳақиқий зарар билан бирга олинмаган фойдани ҳам ундириб беришни суддан талаб қилди. Суд ҳоким қарорини асос қилиб кўрсатиб фермернинг талабини рад этди.

- *кейсни аниқлаштириш ва ўқув топшириғини белгилаш.*

Мазкур кейс бевосита фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларини тартибга солишга қаратилган ҳисобланади. Бунда биз қуйидагича ўқув топшириқларини аниқлаштириб олишимиз лозим ҳисобланади:

- ❖ зарар ва зарар тўғрисидаги умумий қоидаларни билиш;
- ❖ фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларини вужудга келтирувчи асослар ҳақидаги қоидаларни таҳлил қилиш.
- *кейсдаги асосий муаммони таҳлил этиш орқали ўқув топширигининг ечимини излаш, ҳал этиш йўлларини ишлаб чиқиш.*
  - ❖ суднинг ҳаракатига баҳо бериш;
  - ❖ суднинг қарорига ҳокимнинг бўйруғи асос бўлиши мумкин ёки мумкин бўлмаслигини таҳлил қилиш;
  - ❖ ҳокимнинг бўйруғи фуқаролик ҳуқуқий муносабатни тартибга сола олдиши ёки олмаслигини аниқлаш.
- *кейс ечимини шакллантириш ва асослаш.*

Сўнги тўртинчи босқичда муқобил вариантларни амалда қўллаш имкониятларини асослаш, якуний хулоса ва вазият ечимининг амалий аспектларини ёритиш каби топшириқларга жавоб топиш лозим.

Назорат саволлари:

1. Мамлакатимизда амалга оширилаётган иқтисодий-ижтимоий ислохотларнинг босқичлари ва уларда қабул қилинган қонунчиликнинг моҳиятини ёритинг.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Демократик бозор ислохотларини ва иқтисодиётни либераллаштиришни янада чуқурлаштириш” Концепция эълон қилинганидан сўнг шу йўналишда қабул қилинган қонун ҳужжатларидан фуқаролик-ҳуқуқий фанларнинг тегишли институтларида фойдаланишни тавсифланг.
3. Фуқаролик-ҳуқуқий фанларни ўқитишда қўлланиладиган методлардан самарали фойдаланиш борасидаги ўз ёндашувингизни асослантинг.
4. Фуқаролик-ҳуқуқий фанлардан семинар ва амалий машғулотларни олиб боришда қўлланиладиган интерфаол усулларида энг мақбуллари таҳлил қилинг.
5. Фуқаролик-ҳуқуқий фанлар бўйича тегишли ҳуқуқ соҳаларига оид ҳуқуқий ҳужжатлар намуналарини тайёрлашга оид услубий тавсияларни шакллантиринг.

Фойданилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2013 йил 28 июнда қабул қилинган “Юридик кадрларни тайёрлаш тизимини янада

такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори //Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2013 й., 29-сон, 372-модда.

2. Lisisun V.V. Klinicheskoe obrazovanie – effektivnaia model obucheniia pravu // Sudia. 2008. №10.

3. Иқтисодиётни эркинлаштиришни ҳуқуқий таъминлаш муаммолари. Х-А. Рахмонқулов ва бошқ./ проф. О.Оқюлов ва проф. Ш.Н.Рўзиназаровнинг умумий таҳрири остида – Т.: ТДЮУ, 2015. 53 б.

4. Имомов Н.Ф. “Фуқаролик ҳуқуқи”дан “кейс-стади” асосида дарс ўтишнинг айрим масалалари/ Ўзбекистон Республикасида юқори малакали юридик кадрлар тайёрлашнинг долзарб масалалари: Республика илмий-амалий конференция материаллари тўплами. – Тошкент: ТДЮУ, 2015. - Б. 63-68.

5. Имомов Н.Ф., Эргашев В.Ё., Ашурова Н.А. Хусусий мулкнинг ҳуқуқий режимини такомиллаштириш. Ахборот-таҳлилий материал. – Тошкент: ТДЮУ, 2016. – 3-4 б.

6. Юридик фан ва таълимни модернизация қилиш масалалари / Мухамедов Ф.Э., Рўзиназаров Ш.Н., Мамасидиқов М.М. – Тошкент: “Komron press”, 2014. – 260 б.

7. Steven Friedland. Teaching Property Law. Professor of Law, Nova Southeastern University Shepard Broad Law Center, Fort Lauderdale, Florida. 2002. – p 582-597.

8. Mary Keenan, Sarah Riches and Vida Allen. Keenan and Riches’ Business Law. Pearson Education Limited. 2011. -p 431,442.

2-амалий машғулот: Фуқаролик қонун ҳужжатларини ривожланиши ва уларни ҳуқуқни қўллаш амалиётида намоён бўлиш хусусиятлари

Ишдан мақсад: тингловчиларда фуқаролик ҳуқуқига оид норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва уларга киритилган ўзгартириш ва қўшимчаларни чуқур ўзлаштиришга ёрдамлашишдан иборат.

Масаланинг қўйилиши: Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик қонунчилигига киритилган сўнгги ўзгартириш ва қўшимчаларни тавсифлаш. (Масалани жадвал асосида таҳлил қилиш).

Ишни бажариш учун намуна: 2016 йил 25 апрелда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги № ЎРҚ—405-сонли Қонунига мувофиқ Ўзбекистон Республикасининг 1995 йил 21 декабрда қабул қилинган 163–I-сонли ва 1996 йил 29 августда қабул қилинган 256–I-сонли қонунлари билан тасдиқланган Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексининг 191, 605, 615, 626-моддаларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритилди.

№	Модда	Янги ҳолати	Эски ҳолати
1.	191-модда. Эгасиз ашё	Эгаси бўлмаган ёки эгаси номаълум бўлган ашё эгасиз ашё ҳисобланади. Агар бу ҳол топилма тўғрисидаги, қаровсиз ҳайвонлар ва хазина тўғрисидаги қоидаларда рад этилмаган бўлса, эгасиз кўчар ашёларга эгалик қилиш ҳуқуқини вужудга келтирувчи муддат асосида қўлга киритилиши мумкин. Эгасиз кўчмас ашёлар тегишли давлат органининг ёки фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органининг аризасига мувофиқ кўчмас мол-мулкни давлат рўйхатига олувчи орган томонидан ҳисобга олинади. Эгасиз кўчмас ашё ҳисобга олинганидан кейин <i>бир</i>	Эгаси бўлмаган ёки эгаси номаълум бўлган ашё эгасиз ашё ҳисобланади. Агар бу ҳол топилма тўғрисидаги, қаровсиз ҳайвонлар ва хазина тўғрисидаги қоидаларда рад этилмаган бўлса, эгасиз кўчар ашёларга эгалик қилиш ҳуқуқини вужудга келтирувчи муддат асосида қўлга киритилиши мумкин. Эгасиз кўчмас ашёлар тегишли давлат органининг ёки фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органининг аризасига мувофиқ кўчмас мол-мулкни давлат рўйхатига олувчи орган томонидан ҳисобга олинади. Эгасиз кўчмас ашё ҳисобга олинганидан кейин <i>уч</i> йил муддат ўтгач, давлат мол-

		<p>йил муддат ўтгач, давлат мол-мулкани бошқаришга ваколати бўлган орган ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи бу ашёни давлат мулкига ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи мулкига кирган деб ҳисоблаш тўғрисидаги талаб билан судга мурожаат этиши мумкин.</p> <p>Суднинг ҳал қилув қарорига биноан давлат мулкига ўтмаган деб ҳисобланган эгасиз кўчмас ашё уни ташлаб кетган мулкдорнинг эгалигига, фойдаланишига ва тасарруфига яна қабул қилиниши ёки эгалик қилиш ҳуқуқини вужудга келтирувчи муддат асосида қўлга киритилиши мумкин.</p> <p>Эгасиз ашёларни аниқлаш ва ҳисобга олиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати томонидан белгиланади.</p>	<p>мулкани бошқаришга ваколати бўлган орган ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи бу ашёни давлат мулкига ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи мулкига кирган деб ҳисоблаш тўғрисидаги талаб билан судга мурожаат этиши мумкин.</p> <p>Суднинг ҳал қилув қарорига биноан давлат мулкига ўтмаган деб ҳисобланган эгасиз кўчмас ашё уни ташлаб кетган мулкдорнинг эгалигига, фойдаланишига ва тасарруфига яна қабул қилиниши ёки эгалик қилиш ҳуқуқини вужудга келтирувчи муддат асосида қўлга киритилиши мумкин.</p> <p>Эгасиз ашёларни аниқлаш ва ҳисобга олиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати томонидан белгиланади.</p>
2.	...	...	...

Назорат саволлари

1. Фуқаролик қонунчилиги тизимида Фуқаролик кодексининг тутган ўрни ҳамда ФК ва қонун ҳужжатларининг ўзаро нисбатини таҳлил қилинг?
2. ФКга киритилган қўшимча ва ўзгаришларининг тадрижий ривожланишини муайян босқичларга бўлиш асосида илмий-амалий нуқтаи назардан изоҳланг ва бунда жорий қонунларга киритилган қўшимча ва ўзгаришларнинг ФКга таъсирини аниқланг.
3. ФКнинг интеллектуал мулк ва ворислик ҳуқуқи бўлимларига киритилган ўзгариш ва қўшимчалар ФК моддаларининг чиқарилиш ёки унга янги модда киритилишига олиб келди. Шу нуқтаи назардан ФКнинг

бошқа бўлимларида бундай ўзгариш амалга ошмаганлигини асослаб, ўз фикрларингизни фуқаролик қонунчилиги ва институтларининг ўзига хослигига кўра изоҳланг.

4. Фуқаролик қонун ҳужжатлари ривожланишининг устувор йўналишлари ва бугунги кунда долзарб бўлган институциявий такомиллашув хусусидаги фикрларингизни асослаб беринг.

5. Фуқаролик қонун ҳужжатларининг устувор йўналишлари ва ҳуқуқни қўллаш амалиётининг узвийлиги ва бирлиги борасидаги мулоҳазаларингизни шакллантиринг.

Фойданилган адабиётлар

1. Окюлов О., Рўзиназаров Ш.Н., Имомов Н.Ф., Бабаев Ж.И. Фуқаролик қонунчилигининг ривожланиши ва такомиллаштириш истиқболлари. – Тошкент: ТДЮУ, 2016. – 19-20 б.
2. Эгамберидава Н.Х. Фуқаронинг ҳаёти ва соғлиғига зарар етказганлик учун фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик муаммолари. – Тошкент: Наврўз нашриёти, 2014. – 239 б.
3. Эргашев В.Ё., Имомов Н.Ф. Кўчмас мулк объектлари. – Тошкент: ТДЮУ, 2015. – 18 б.
4. Steven Friedland. Teaching Property Law. Professor of Law, Nova Southeastern University Shepard Broad Law Center, Fort Lauderdale, Florida. 2002. – p 582-597.
5. Catherine Elliott & Frances Quinn. Contract law. Longman (2011). (Elliott & Quinn series).
6. Catherine Elliott & Frances Quinn. Dawsonera-Tort law-Longman (2011) (Elliott & Quinn series).
7. Cees van Dam. European tort law. Oxford University Press (2013) Second Edition published in 2013.

3- амалий машғулот: Фуқаролик қонун ҳужжатларини ривожланиш тенденциялари: миллий ва хорижий тажриба

Ишдан мақсад: тингловчиларда фуқаролик қонун ҳужжатларини ривожланишининг миллий ва хорижий тенденцияларини ўзлаштиришга кўмаклашиш ҳамда уларда назария ва амалиёт бирлигига риоя қилиш малакаларини шакллантиришдан иборат.

Масаланинг қўйилиши: муқобил фикр-мулоҳазалари бўйича тегишли юридик терминологиядан фойдаланган ҳолда мулк ҳуқуқининг ривожланиш тенденцияларини миллий ва хорижий мамлакатлар тажрибасидан келиб чиқиб тавсифлаш. (Масалани жадвал асосида тўлдириш).

Ишни бажариш учун намуна:

Мулк ҳуқуқи	Миллий тажриба	Хорижий тажриба		
		Англия	Германия	АҚШ

Назорат саволлари

1. Фуқаролик қонун ҳужжатларининг муайян соҳалари ва йўналишлар бўйича ривожланишига умумий тавсиф ва уларни ўзаро боғлаб турувчи умумий қонуниятларни изоҳланг.

2. Ўзбекистон Республикаси фуқаролик ҳуқуқининг жаҳон ҳуқуқий тизимларига мансублиги ва ўзига хослигини тавсифланг.

3. Англия фуқаролик ҳуқуқига хос бўлган жиҳатлар ва ушбу мамлакат фуқаролик қонунчилигининг муайян институтлар бўйича ривожланишини ёритинг.

4. Америка кўшма штатлари фуқаролик қонунчилиги ва фуқаролик ҳуқуқи институтларида китъа ҳуқуқ тизимига хос жиҳатларининг ифодаланиши таҳлил қилинг.

5. Германия ва Франция фуқаролик қонунчилиги ривожланишининг ўзига хослиги ва Ўзбекистон фуқаролик қонунчилиги шаклланишига таъсири хусусида мулоҳазангизни баён этинг.

Фойданилган адабиётлар

1. Bridge M. G. Personal Property Law. 3rd ed. London, 2002. P. 28 - 29
2. Mary Keenan, Sarah Riches and Vida Allen. Keenan and Riches' Business Law. Pearson Education Limited. 2011. -p 346-347
3. Quitmann K. Eigentums - und Besitzschutz im deutschen und englischen Recht. Rechtsvergleichende Analyse des Spannungsverhältnisses zwischen Eigentum und Besitz. Berlin, 2011. – P. 63.
4. Книпер Р. Назначение гражданского права: защита субъективных прав или инструмент товарооборота? // Актуальные проблемы и тенденции развития гражданского законодательства: материалы международного научно-практической конференции. – Ташкент: 2005. – 102 с.
5. Тягай Е.Д. Модели права собственности в современном праве США // Вестник РУДН, серия Юридические науки. 2009.- № 4. – С. 41-42, 45
6. Шапп Я. Система германского гражданского права: Учебник / Пер. с нем. С. В. Королева. М.: Международные отношения, 2006. С. 76.
7. Roger Smith. Property Law. Pearson Education Limited. 2014.
8. Annette Kur, Thomas Dreier-European intellectual property law_ Text, cases and materials-Edward Elgar (2013).
9. Cees van Dam. European tort law. Oxford University Press (2013) Second Edition published in 2013.

4- амалий машғулот: Бизнес юритишнинг ташкилий-ҳуқуқий масалалари. 1-амалий машғулот

Ишдан мақсад: тингловчиларда тадбиркорлик ҳуқуқий муносабатларни тартибга солувчи норматив ҳуқуқий ҳужжатларни туркум ва тизимлаштириш малакасини шакллантиришдан иборат.

Масаланинг қўйилиши: Мамлакатимизда қабул қилинган қонунлар орасидан тадбиркорлик ҳуқуқий муносабатларни тартибга солувчиларини ажратинг . (Масалани жадвал асосида тўлдириш: фаолиятни бевосита тартибга солади (*), фаолиятни қисман тартибга солади (+), фаолиятни тартибга солмайди (-)).

Ишни бажариш учун намуна

Қонун номланиши	Қилинган сана	рақам	Тааллуқлиги
Инвестиция ва пай фондлари тўғрисида	25.08.2015	ЎРҚ-392-сон	*
Ташувчининг фуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғурта қилиш тўғрисида	26.05.2015	ЎРҚ-386-сон	+
Жисмоний ва юридик шахсларнинг мурожаатлари тўғрисида	03.12.2014	ЎРҚ-378-сон	+
Ижтимоий шериклик тўғрисида	25.09.2014	ЎРҚ-376-сон	-
Тижорат сири тўғрисида	11.09.2014	ЎРҚ-374-сон	*

Назорат саволлари

1. Тадбиркорлик фаолиятига оид қонун ҳужжатларни тизимлаштириш бўйича таклифларни илгари суринг.
2. Тадбиркорлик ташкилий-ҳуқуқий шаклларининг бир-биридан фарқи, афзалликлари ва камчиликларини қиёсий жадвалда акс эттринг.
3. Тадбиркорлик фаолиятига оид қонун ҳужжатларни туркумлаштириб, каталог тузинг.
4. Тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқларни ҳимоя қилиш мавзусида казуслар тузинг

Фойданилган адабиётлар

1. Ибратов Б.И. Тадбиркорлик ҳуқуқи. -Тошкент: Молия, 2001.-218 б.
2. Тадбиркорлик ҳуқуқи. Дарслик. 1-2 том. Ш.Н.Рўзиназаров ва бошқалар. -Тошкент: Консаудитинформ, 2002.
3. Хўжалик (тадбиркорлик) ҳуқуқи (лотин алифбосида). Муаллифлар жамоаси. Отахонов Ф.Х.нинг умумий таҳрири остида -Тошкент: Адолат, 2007. – 466 б.
4. Хозяйственное предпринимательское) право. Учебник. //под ред. Окюлова О. - Т.: ТГЮИ, 2010. 560 с.
5. Riches S, Allen V. Keenan and Riches' business law, 11 the ed, Ashford Color Press.2013. 588 p

5- амалий машғулот: Шартнома ҳуқуқи.

Ишдан мақсад: Тингловчиларнинг тадбиркорлик фаолиятини шартномавий ҳуқуқий тартибга солувчи норматив ҳужжатларга оид билимларини ривожлантириш, уларнинг амалий кўникмаларини шакллантириш.

Масаланинг қўйилиши: Тадбиркорлик фаолиятида олди-сотди шартномалари кўп қўлланилади. “Нур” хусусий корхонаси ва “Олмос” МЧЖ ўртасида тузиладиган олди-сотди шартномасининг лойиҳасини тузинг.

Ишни бажариш учун намуна

ОЛДИ-СОТДИ ШАРТНОМАСИ. № 15.

Жиззах ш.

2016 йил «18» март

ХК «Раъно-Дилобар» «Сотувчи» деб юритилади, Низом асосида ҳаракат қилувчи раҳбари Ф. Шодиева номидан, бир томондан «УзЭксайд» қўшма корхонаси Устави асосида ҳаракат қилувчи, кейинги ўринларда «Сотиб олувчи» деб юритилади Бош директор Рафиқов К.М. номидан, иккинчи томондан қуйидагилар тўғрисида мазкур шартномани туздилар:

1. ШАРТНОМА ПРЕДМЕТИ.

- 1.1. Сотувчи ўзига тегишли товарни Сотиб олувчига мулк қилиб топшириш, Сотиб олувчи эса ушбу товарни қабул қилиш ва ҳақини тўлаш мажбуриятини олади.
- 1.2. Товар ҳақида маълумотлар: Ушбу шартноманинг 1.3 қисмидаги № 1 жадвалида кўрсатилган.
- 1.3. № 1

№	Товарнинг номи	Ўлчов бирлиги	Миқдори	Баҳоси	Суммаси
1					
2					
				Жами:	

1.4. Товарнинг умумий баҳоси _____ сўмни ташкил этади.

2. ТЎЛОВ ШАРТЛАРИ.

- 2.1. Ушбу шартнома бўйича тўлов қўйидаги тартибда амалга оширилади: Шартнома икки томон ўртасида имзоланганидан сўнг 10 банк куни ичида Сотувчига олдиндан 100 % миқдорида пул тўлаш.
- 2.2. Тўлов шакли: Пул ўтказиш йўли билан амалга оширилади.

3. ТАРАФЛАРНИНГ МАЖБУРИЯТЛАРИ.

- 3.1. Сотувчининг мажбуриятлари:
- 3.2. Шартноманинг 2.1 банди Сотиб олувчи томонидан бажарилган санадан бошлаб товарни 20 банк кун ичида Сотиб олувчига топшириши шарт.
- 3.3. Товарни ва унга оид хужжатларни ушбу шартнома шартлари асосида Сотиб олувчига топшириш.
- 3.4. Товарни шартнома шартларига жавоб берадиган миқдорда ва сифатда, ташиш жараёнида унинг бузилиши, синиши ёки йўқ булиши мумкинлигини истисно қиладиган даражадаги идишларда ва жойлаштирилган ҳолда топшириш.
- 3.5. Сотиб олувчининг мажбуриятлари:
- 3.6. Товарни 5 кунлик муддатда кўздан кечириш. Товарнинг мазкур шартнома талабларига мос келмаслиги аниқланган тақдирда, Сотиб олувчи шу муддатда Сотувчига аниқланган номувофикликлар ҳақида маълумотларни акс эттирувчи хабарнома (рекламация) юборadi.
- 3.7. Сотувчи сифати лозим даражада бўлмаган товарлар юборилганлиги ҳақида хабарномани олган пайтдан бошлаб 20 кун ичида сифати лозим даражада бўлмаган товарни сифатлисига алмаштириш.

4. ТАРАФЛАРНИНГ ЖАВОБГАРЛИГИ.

- 4.1. Товарларни етказиб бериш муддатлари кечиктириб юборилган, тўлиқ етказиб берилмаган ҳолларда, товар етказиб берувчи сотиб олувчига кечиктирилган ҳар бир кун учун мажбурият бажарилмаган қисмининг 0,5 фоизи миқдорида пеня тўлайди, бироқ бунда пенянинг умумий суммаси етказиб берилмаган товарлар баҳосининг 50 фоиздан ошиб кетмаслиги лозим. Пеняни тулаш шартнома мажбуриятларини бузган тарафни товарларни етказиб бериш муддатларини кечиктириб юбориш, тўлиқ етказиб бермаслик оқибатида етказилган зарарни қоплашдан озод этмайди.
- 4.2. Агар етказиб берилган товарлар сифати, ассортимент ва нави бўйича стандартлар, техник шартлар, намуналарга (эталонларга) қонун ҳужжатларида ёки хўжалик шартномасида белгиланган бошқа мажбурий шартларга мос келмаса, сотиб олувчи товарларни қабул қилиш ҳамда уларнинг ҳақини тўлашни рад этиб, етказиб берувчидан сифати, ассортимент ва нави лозим даражада бўлмаган товарлар қийматининг 20 фоизи миқдорида жарима ундириб олишга, агар товарлар ҳақи тулаб қуйилган бўлса, туланган суммани белгиланган тартибда қайтаришни талаб

килишга ҳақлидир. Сифати, ассортименти ва нави лозим даражада бўлмаган товарлар етказиб берганлик учун жарима етказиб берувчидан акцептсиз тартибда ундириб олинади.

4.3. Етказиб берилган товарлар ҳақини ўз вақтида тўламаганлик учун сотиб олувчи етказиб берувчига ўтказиб юборилган ҳар бир кун учун кечиктирилган тўлов суммасининг 0,01 фоизи миқдориди, аммо кечиктирилган тўлов суммасининг 50 фоизидан ортиқ бўлмаган миқдориди пеня тўлайди.

4.4. Тарафларнинг жавобгарлик ҳолатлари Ўзбекистон Республикасининг «Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисидаги» Қонуни буйича амалга оширилади.

5. ШАРТНОМАНИ ЎЗГАРТИРИШ ВА БЕКОР КИЛИШ ТАРТИБИ.

5.1. Ушбу шартномага ҳар қандай ўзгартириш ва қўшимчалар улар ёзма равишда расмийлаштирилган ва тарафларнинг ваколатли шахслари томонидан имзоланган тақдирда ҳақиқий ҳисобланади.

5.2. Шартномани муддатидан олдин бекор қилишга тарафларнинг келишувига мувофиқ ёки Ўзбекистон Республикасини амалдаги қонун ҳужжатларида назарда тутилган асосларга кўра, етказилган зарар қопланган ҳолда йўл қўйилади.

6. НИЗОЛАРНИ ҲАЛ ҚИЛИШ ТАРТИБИ.

6.1. Ушбу шартнома буйича ёки у билан боғлиқ ҳолда тарафлар ўртасида келиб чиқадиган барча низолар ёзма талабнома билдириш тартибига риоя қилинган ҳолда ҳал этилади.

6.2. Билдирган талабномасига қонунда белгиланган бир ойлик муддат ичида жавоб олмаган ёки талаблари каноатлантирилмаган тақдирда, ҳуқуқи бузилган деб ҳисобловчи тараф низони ҳал қилиш учун даъво аризаси билан жавобгар жойлашган хўжалик судига мурожаат қилишга ҳақли.

7. БОШҚА ШАРТЛАР

7.1. Шартнома икки нусхада тузилган бўлиб, иккаласи ҳам бир хил юридик кучга эга деб ҳисобланади ва тарафларга бир нусхадан берилади.

7.2. Шартноманинг амал қилиш муддати 2016 йил 18 мартдан 2016 йил 19 майга қадар.

7.3. Қўшимча шартлар: _____.

8. ТАРАФЛАРНИНГ ЮРИДИК МАНЗИЛЛАРИ ВА РЕКВИЗИТЛАРИ.

Сотувчи:

Сотиб олувчи:

_____

_____

_____

Рахбар_____

_____

_____

_____

Рахбар_____

Назорат саволлари

1. Ижара шартномаси лойиҳасини тузинг
2. Олди-сотди шартномасининг намунавий шакли тайёрланг
3. Қурилиш пудрати шартномаси тарафларининг ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгиланг.
4. Лизинг, олди-сотди, маҳсулот етказиб бериш ва ҳақ эвазига хизмат кўрсатиш шартномаларида тарафларнинг шартнома

Фойданилган адабиётлар

1. Азизов Х.Т., Ширинов Ж., Бакаев Ш. Тадбиркорлик субъектлари фаолиятини фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солиш. Ўқув қўлланма. – Тошкент, -Т.:Akademiya, 2013. – 114 б.
2. Дўстов У.Н., Юлдошев Ж.И., Исаков Т.У., Хаитбаев М.М. Хўжалик шартномалари. Ўқув қўлланма. –Т.: ТДЮИ. 2009. – 158 б.
3. Қодиров К. Хўжалик шарномаси: расмийлаштириш тартиби, бажарилишини таъминлаш усуллари ва амалиёти.-Т.: “Янги аср авлоди”-2003. – 691 б.
4. Отахонов Ф., Қодиров К., Отахонов С., Хажиев Н. Фуқаролик-ҳуқуқий шартномалар. -Т.: “Print Media”, 2011. – 560 с.
5. Riches S, Allen V. Keenan and Riches’ business law, 11 the ed, Ashford Color Press.2013. 588 p

6- амалий машғулот: Корпоратив бошқарув ва уни ҳуқуқий тартибга солиш.

Ишдан мақсад: Тингловчиларнинг корпоратив бошқарувга оид билимларини ривожлантириш, уларнинг амалий кўникмаларини шакллантириш.

Масаланинг қўйилиши: Корпоратив бошқарувда акциядорлар умумий йиғилишининг мутлақ ваколатларини ва кузатув кенгаши фойдаланиши мумкин бўлган ваколатлари аниқ билиш муҳим аҳамиятга эга.

Ишни бажариш учун намуна

Жадвалнинг ўнг тарафига умумий йиғилишининг мутлақ ваколатларини, чап тарафига кузатув кенгашига ўтказилиши мумкин бўлган ваколатлари ёзилади.

жамиятнинг янги таҳрирдаги уставини тасдиқлаш;	қимматли қоғозларнинг ҳосилаларини чиқариш тўғрисида қарор қабул қилиш;
жамиятни қайта ташкил этиш;	жамиятнинг корпоратив облигацияларини қайтариб сотиб олиш тўғрисида қарор қабул қилиш;

Назорат саволлари

1. Корпоратив бошқарув моделлари таърифланг, уларни қиёсланг ва мамлакатимизда ривожланаётган корпоратив бошқарув тизимини учун фойда жиҳатларини таҳлил қилинг.
2. Акциядорлик жамиятида акциядорлар умумий йиғилиши ва кузатув кенгаши ваколатларини таснифланг .
3. “Анор” акциядорлик жамияти учун корпоратив кодекс лойиҳасини ишлаб чиқинг
4. “Акбар рич” акциядорлик жамияти учун мақбул корпоратив бошқарув тузилмасини ишлаб чиқинг.
5. “Акциядорлик жамиятларида корпоратив бошқарув” мавзусида амалий машғулот топшириқларининг тайёрланг

Фойданилган адабиётлар

1. Lacker D.F, Tayan.B, Corporate governance matters. FT Press.2011.658p.
2. Ҳ.Р.Раҳмонқулов, С.С.Гулямов.Корпоратив ҳуқуқ. Ҳуқуқшунослик олий ўқув юрт-лари учун дарслик. – Т.: ТДЮИ, 2006. 474 б.
3. Филатов А.А, Совет директоров: Инструкция по применению.-М.: Альпина Бизнес букс.2009.174 стр.
4. Филатов А.А, Кузнецов М.Е., Методические рекомендации по организации работы Совет директоров в акционерном обществе.-М.: Издательство ОКДМ 2013. 23стр

7- амалий машғулот: Низоларни муқобил усулда ҳал қилиш.

Ишдан мақсад: Тингловчиларнинг низоларни муқобил усулда ҳал қилишга оид билимларини ривожлантириш, уларнинг амалий кўникмаларини шакллантириш.

Масаланинг қўйилиши: Тадбиркорлик фаолиятида низоларни муқобил усулда ҳал этиш соҳа субъектларини учун жуда фойдали. Ривожланган хорижий мамлакатлар амалиётида ушбу усуллардан фойдаланилади. Низоларни муқобил усулда ҳал қилиш шаклларини класстер усулида давом эттиринг.

Ишни бажариш учун намуна

Назорат саволлари

1. Низоларни судгача ҳал этиш усуллари ҳақида таҳлилий маълумотнома шакллантиринг.
2. Хорижий мамлакатларда қўлланиладиган низоларни муқобил ҳал этиш усуллари мамлакатимизда жорий этиш юзасидан таҳлилий маълумотнома тайёрланг.
3. Келишув битимининг лойиҳасини тайёрланг.

Фойданилган адабиётлар

1. Азизов Х.Т., Широнов Ж., Бакаев Ш. Тадбиркорлик субъектлари фаолиятини фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солиш. Ўқув қўлланма. – Тошкент, -Т.:Akademiya, 2013. – 114 б.
2. Дўстов У.Н., Юлдошев Ж.И., Исаков Т.У., Хаитбаев М.М. Хўжалик шартномалари. Ўқув қўлланма. –Т.: ТДЮИ. 2009. – 158 б.
3. Қодиров К. Хўжалик шарномаси: расмийлаштириш тартиби, бажарилишини таъминлаш усуллари ва амалиёти.-Т.: “Янги аср авлоди”- 2003. – 691 б.

4. Отахонов Ф., Қодиров К., Отахонов С., Хажиев Н. Фуқаролик-ҳуқуқий шартномалар. -Т.: "Print Media", 2011. – 560 с.
5. Riches S, Allen V. Keenan and Riches' business law, 11 the ed, Ashford Color Press.2013. 588 p

V. КЕЙСЛАР БАНКИ

1-казус

“Қосимбой” МЧЖ “Робита” супермаркети билан тузилган шартнома асосида Супермаркетга 200 тонна (100 тоннаси 50 килограммлик қопларда, қолган 50 тоннаси 5 кг идишларда, 30 тоннаси 3 кг идишларда ва 20 тоннаси 1 кг идишларда) турли навларда ун етказиб бериш мажбуриятини олди. МЧЖ шартномада келишилган уннинг ярмини 100 тоннасини етказиб берганда, Супермаркет унни қабул қилишни рад этиб, уннинг барчасини топширишни, шартномада маҳсулотни қисмларга бўлиб етказиб бериш назарда тутилмаганлигини, етказиб берилган ун маҳсулотини у ўзининг филиалларига тарқатиши лозимлигини, буюртманинг тўлиқ бажарилмаслиги эса, маҳсулот етказиб беришдаги узилишлар юзага келишини билдирди. МЧЖ эса уннинг қолган 100 тоннасини бир ойдан сўнг етказиб беришини, ҳозирда тайёр бўлган 100 тонна унни сақлаб туришга эса ўзининг имконияти йўқлигини, шартномада уннинг барчасини бир партида етказиб бериш назарда тутилган бўлсада, бундай катта ҳажмдаги буюртмани тайёрлаб, тегишли идишларга жойлаш етказиб бериш кўп вақт ва катта меҳнат сарф қилишини, супермаркет етказиб берилган 100 тонна унни сотиб тургунича, қолган 100 тонна унни ҳам етказиб беришини билдирди.

Бироқ супермаркет Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 239-моддаси талабларидан келиб чиқиб, МЧЖнинг талабларини рад этди ва етказиб берилган ун маҳсулотларини қабул қилишдан бош тортди. МЧЖ эса суд мурожаат қилди ва ўзига етказилган зарарни қоплашни ҳамда етказиб берилган маҳсулотни қабул қилиш мажбуриятини Супермаркетга юклашни талабни қилди.

Вазиятга талбиркорликнинг мазкур соҳасида шаклланган иш муомаласи одатларидан келиб чиқиб, ҳуқуқий баҳо беринг?

2-казус

Комилов Омилжон Ипотека банкнинг Тошкент шаҳар Юнусобод туманидаги филиалидан 150 миллион сўмлик ипотека кредити олган эди. Кредит шартномасининг муддати 15 йил бўлиб, ойлик фоиз тўловлари ва ҳар ойда банкка қайтарилиши керак бўлган сумма миқдори белгиланган эди. Кредит шартномаси тузилиб у амал қилаётганининг 9 йилида Комилов Омилжон кредит суммасини тўлиқ тўлаб ундан тезроқ “қутилмоқчи” бўлди ва банкка тўлаши керак бўлган барча суммани ҳисоблаб, банк маъмуриятига мурожаат қилди. Бироқ банк ундан қолган олти йил учун фоизларни тўлиқ

тўласагина ижрони муддатидан олдин қабул қилиб олиши мумкинлигини билдирди. Бу вазиятда Қобилов Омилжон ФКнинг 243-моддаси талабларига кўра, банк ижрони муддатидан олдин қабул қилиши шартлигини ва бу ҳолатда у пулни қайтаргач ўзи фойдаланмайдиган 6 йил учун кўшимча фоиз тўлаш истаги йўқлигини билдирди.

Банк эса банкда шаклланган иш муомаласи одатларига кўра, кредит шартномалари бўйича қарздор кредит суммасини қайтариш мажбуриятини муддатидан олдин бажарганда у шартнома амал қилишининг барча муддати учун фоизларни тўлаши лозимлигини билдирди ва Комилов Омилжондан ижрони муддатидан олдин қабул қилишни рад этди.

Комилов Омилжон бу вазиятда қандай йўл тутиши бўйича адвокатга мурожаат қилди. Унга ҳуқуқий маслаҳат беринг?

3-казус

Фарғона шаҳар Маҳмуд Қосимов кўчаси 3-уйида жойлашган “Лочин” хусусий корхонаси унинг мулкдори Жумабоев Сайёд Адаҳамович (“сотувчи”) томонидан хусусий тадбиркор Азимов Мурод Мамуровичга (“харидор”) олди-сотди шартномаси асосида сотилишга келишиб қўйилди. Шартномага мувофиқ сотувчи шу корхона жойлашган ер участкасига мулкдорлик ҳуқуқига эга бўлмайди. Сотувчи ушбу шартномага илова тарзда 2000 йил 5 январида ўтказилган инвентаризация далолатномасини, бухгалтерия балансини, аудиторнинг корхона таркиби ва қиймати бўйича хулосасини тақдим этди. Ушбу шартноманинг объекти сифатида мол-мулк мажмуи сифатидаги корхона белгилаб олинди (мулкый ҳуқуқлар-бино, мол-мулк, ускуналар ва номулкий ҳуқуқлар: - фирма номи, товар белгиси, хизмат кўрсатиш белгиси, муаллифлик ҳуқуқи, талаб қилиш ҳуқуқи, патент ва қарзлар).

Шартнома нотариал гувоҳлантирилиши учун нотариусга тақдим этилганда, нотариус шартнома матнини тўлиқсиз деган важ билан шартномани рўйхатдан ўтказишдан бош тортди.

Сизнинг фикрингизча нотариус тўғри ҳаракат қилганми? Сотиб олувчи ушбу мол-мулкни қўлга киритганида, у жойлашган ер участкасидан фойдаланиш тартиби қандай?

Сотувчи кредиторларни хабардор этмагани ҳолати аниқланса, бунини сотиб олган олувчи билган ёки билмаган бўлса, кредиторларнинг талабларини қондириш тартиби кимнинг зиммасида бўлади?

Корхона мол-мулки нобуд бўлиши юзасидан жавобгарлик қайси ҳолларда сотувчининг зиммасида бўлади?

4-казус

Тошкент шаҳар Чилонзор туманида фаолият юритувчи “Турон” ОАЖ 1998 йил 14 май куни Чилонзор туманида жойлашган Чилонзор туман соғлиқни сақлаш бўлимига қаршли 14-поликлиникага 14 миллион сўмлик касалхона мебел жиҳозларини хайр-эҳсон тарзида берди.

Томонлар ўртасида хайр-эҳсон шартномаси тузилиб, шартнома қонун ҳужжатларига асосан расмийлаштирилган эди. Шартноманинг асосий шарти сифатида мазкур жиҳозлар фақат 14-поликлиника эҳтиёжларига ишлатилиши лозимлиги кўзда тутилган эди.

1999 йил 7 августда 14-поликлиника бош врач ва поликлиника ҳисобчиси томонидан такдим этилган жиҳозларни ўрнатиш ва фойдаланиш тўғрисидаги рўйхатда мазкур шартноманинг шартлари бажарилмаганлиги кўзга ташланди. Чунки бу рўйхатда турган “Турон” ОАЖ хайр-эҳсон қилган касалхона мебел жиҳозлари йуқ эди.

Бироқ 1999 йил сентябр ойида поликлиника бош врач ва олиш ва мол-мулкни талон – тарож қилиш билан айбланиб жиноий жавобгарликка тортилди. Тергов давомида аниқланиши бош врач юқоридаги хайр-эҳсон қилинган мебел жиҳозларни ҳам ўзининг шахсий манфаатлари юзасидан тасарруф қилиб юборилганлиги аниқланди.

Ушбу ҳолат юзасидан “Турон” ОАЖ хайр-эҳсон шартномасини бекор қилишни сўраб судга даъво аризасини билан мурожаат қилиши мумкинми?

Хайр-эҳсон шартномаси юзасидан унинг ижроси ҳисобот териши шартми?

5-казус

Икки дуродгор Бокиев билан унинг дачасида 1 июнга қадар ёғоч гараж қуриб беришга келишишди. Бажариладиган ишлар ҳақи томонлар тузган меҳнат шартномаси деб аталган ёзма ҳужжатда акс эттирилди. Унда шунингдек бажариладиган қурилишнинг ўзига хос хусусиятларига оид ҳамма шартлари (гараж катталиги, фундаментал материал, металл том ва бошқалар) киритилди. Қурилиш учун материалларни Бокиев 10 майгача топиб бериши керак эди. Дуродгарлар ишни ўз вақтида бажаришга киришдилар. 28 майда ҳамма ишлар тугатилиш арафасида эди, дуродгорлар Бокиевдан 30 май куни ишларни қабул қилиб олиш учун келишини сўрадилар. 29 май куни фақат дарвозани ўрнатиш керак эди. 28 майдан 29 майга ўтар кечаси чақмоқ чақиб, гараж тўлалигича ёниб кетди. 2 июн куни ишларни қабул қилиб олиш учун келган Бокиев ёнғиндан сақланиб қолган фундамент ва ўрнатилмаган дарвозаларнигина кўрди. Ўзи билан дуродгорлар ўртасида пудрат шартномаси тузилган деб ҳисоблаган Бокиев

базарилган ишлар учун ҳақ тўлашдан бош тортди, дуродгорлардан ўз материаллари ҳисобига янги гараж қуриб беришни талаб қилди.

Дуродгорлар Бокиевнинг талабларини рад қилишди. Уларнинг фикрича, дарвозалар ўрнатилишидан бошқа ҳамма ишлар учун улар ҳақ олишлари кераклигини ва уларни қандай шартнома тузганлиги қизиқтирмаслигини, уларни фақатгина олишлари лозим бўлган ҳақ миқдори қизиқтиришлигини айтишди.

Томонлар даъвосини ҳал қилинг. Агар ёнғин 1 июндан 2-июнга ўтар кечаси содир бўлганда масала қандай ҳал қилинган бўларди?

6-казус

Автомобиль транспорти йиллик юк ташиш шартномасини тузиш пайтида автотранспорт корхонаси билан юк жўнатувчи ўртасида шартнома шартлари юзасидан келишмовчиликлар вужудга келди. Автотранспорт ташкилоти шартнома лойиҳасига қуйидаги шартларни киритди:

1.Юк жўнатувчи юк нотўғри ортилишининг барча оқибатлари учун жавобгарликни шу жумладан ташиш воситаларининг шикастланишини ва ташишнинг хавфсизлигини бўйнига олади. Юк жўнатувчи бу шартлар билан келишмади. Унинг фикрича, юк ташиш қоидасига кўра, юкни автомашинага ортиш автокорхона шофёрининг кузатуви асосида амалга оширилади.

2.Агар раҳбар органларининг қарори билан автотраспорт воситалари давлат вазибаларини базаришга жалб қилинса, автотранспорт корхонаси юк ташиш воситаларини бермаган холлар учун жавобгарликдан озод қилинади. Юк жўнатувчи бу шартни ноқонунийлигини айтади.

Ўз навбатида юк жўнатувчи шартномага қуйидаги шартларни киритишни талаб қилди:

1.Автотранспорт корхонаси юк жўнатувчига, юкни олувчига кечиктириб етказиб берилганда тўланадиган ҳақ миқдоридаги зарарни қопланишини.

2.Юк жўнатувчи агар ташиш воситасини жўнатилишидан икки соатдан олдин автотранспорт корхонасини буюртма бекор бўлиши тўғрисида огоҳлантирмаса, транспорт воситаларининг бекор туриб қолганлиги учун жавобгар бўлади.

Бу низо қандай ҳал қилинади?

7-казус

Chevrolet компанияси ЎзДЭУавто компанияси билан комплекс тадбиркорлик лицензияси (франшизинг) шартномасини тузди. Шартнома

шартларига кўра, ЎзДЭУавто компанияси комплекс лицензиат сифатида лицензиар томонидан етказиб берилган маҳсулотлар савдосини ҳам ташкил қилиши лозим эди. Лицензиат томонидан сотиб олувчиларга лицензиарнинг маҳсулотини (товарларини) тайёрловчи сифатида сотган товарларида камчилик бўлганлиги сабабли сотиб олувчилар ЎзДЭУавто компанияси билан бирга, Chevrolit компаниясини ҳам судга беришди.

Chevrolit компанияси адвокати эса суд мажлисида мазкур жараёнга Chevrolit компаниясининг умуман алоқаси йўқлиги, бу ўринда маҳсулотларни сотувчи ЎзДЭУавто компаниясининг ўзи эканилигини ва бунинг учун унинг ўзи жавобгарлигини, шу сабабли Chevrolit компаниясини ишга алоқадор бўлмаган тараф сифатида эътироф этиш зарурлигини билдирди.

Суд бу вазиятда қандай қарор қабул қилиши лозим?

8-казус

Суғурта ташкилоти банкка қарзни ва тўловни қайтара олмаслик хавфини суғурталади. Банк билан қарздор ўртасида тузилган шартномага кўра, банкка тўланиши лозим бўлган тўловнинг ҳар бир кечиккан куни учун тўлов умумий миқдорининг 2 фоизи миқдорида, лекин умумий миқдорнинг 2 баробаридан кўп бўлмаган миқдорда неустойка белгиланди. Баъзи бир тўловлар банкка ўз вақтида қайтарилмади ва қарздорлар суғурта ташкилотига суғурта тўловини, яъни нафақат тўловнинг умумий миқдорини, балки фоизлар ва юқорида қайд этилган неустойка тўлашни талаб қилишди. Суғурта ташкилоти фоизлар ва неустойка миқдорини тўлашни рад қилди ва бундай тўлов суғурта шартномасида кўзда тутилмаганлигини билдирди. Баъзи қарздорлар судга суғурталовчидан фоизлар ва неустойка миқдорини ундириб бериш тўғрисида даъво қўзғатди. Ўз талабларини асослаб, улар газетадаги ушбу рекламани судга тақдим этишди.

Банкка тўловларни қайтариш ва фоизларни тўлаш мажбуриятини ижро этилишини суғурта ташкилоти кафолатлайди.

Ишни ҳал қилинг.

9-казус

Шахсий машинада кетаётган Баратов тезликни ошириши натижасида машинани бошқара олмай йўл четида турган Очиловнинг машинасига урилиб, уни ҳаракатга келтирди, Очиловнинг машинаси эса олдида турган автопаркга тегишли машинасини тиклаш - 300.000 сўмни ташкил қилди. Баратовнинг машинаси ҳам шикастланиб, уни таъмирлашга 500.000 сўм

кетарди. Автопарк Очилов ва Баратов устидан судга шикоят қилиб, биргаликда келтирилган зарарни тўлашни талаб қилди. Очилов Баратов устидан судга шикоят қилиб, таъмирлашга кетадиган маблағни тўлашни талаб қилди ва автопарк машинасига келтирган зарарни тўлашдан ўзини озод қилишни сўради. Чунки, унинг машинаси Баратовнинг айби билан шикастланганлигини айтади.

Баратов ўзига қўйилган талабларни рад этиб, биринчидан, автопарк машинасига унинг машинаси томонидан эмас, балки Очиловнинг машинаси томонидан шикаст етказилганлигини ва иккинчидан, Очиловнинг ўзи айбдор эканлигини айтади. Сабаби Очилов машинасини машина қўйиш мумкин бўлмаган жойга қўйганлигини таъкидлади. Очилов, эса Баратовнинг шикоятларини ноўрин эканлигини айтади.

Ишни ҳал қилинг.

10-казус

Шартнома бўйича муаллиф 30 босма табоқда тарихий роман ёзиб бериши лозим эди. Шунга қарамай, муаллиф 51 босма табоқ қўлёзма тайёрлади. Шу сабабли нашриёт шартномани бекор қилди ва жавобгар томонидан олинган 2.225.000 сўм аванс пулини ундириб беришни сўраб судга даъво аризаси билан мурожаат қилди.

Жавобгар даъвога қарши чиқиб, қўлёзма нашриёт томонидан кўриб чиқиш учун қабул қилинганлиги, шу сабабли шартномани китобнинг ҳажми кўпайиб кетганлиги асосида бекор қилиш ҳақида гап бўлиши мумкин эмаслигини билдирди.

Суд муаллиф қўлёзма ҳажмини қасдан кўпайтирган, яъни буюртирилган ишларни шартнома шартларига мувофиқ бўлмаган шаклда бажарган деб топди.

Суд шунингдек, жавобгар кейинчалик қўлёзмани 30 босма табоққа қисқартириб, бошқа нашриёт билан уни нашр қилиш ҳақида шартнома тузганлигини у ердан ҳам 2.225.000 сўм миқдорда аванс олганлигини, яъни бир иш учун амалда икки марта пулли мукофот олганлигини ҳам ҳисобга олиб, нашриёт даъвосини қондирди.

Суднинг ҳаракатлари қонунийми?

11-казус

Чустлик усталар ўзлари тайёрлаётган пичоқларга “Чуст пичоғи” ёзувини киритиш ва шу орқали уни қаерда тайёрланаётганлигини белгилаб қўйишмоқчи бўлишди. Шу билан бирга айнан шу ёзувни киритиш орқали харидорларни жалб этиш ва маҳсулотнинг сифатлилига ишора қилишни

мақсад қилишди. Бироқ усталар ўзлари ясаётган пичоқларга айнан шундай ёзув киритишга ҳақлари бор ёки йўқлигига иккиланиб қолишди ва маслаҳат сўраб адвокатурага мурожаат қилишди.

Усталарга маслаҳат беринг?

12-казус

Беш кишидан иборат Давроновлар оиласи, Давроновларнинг никоҳ тўйидан сўнг сотиб олинган хусусий уйда яшашарди. Давроновлар билан биргаликда унинг қизи, қизининг эри ҳамда уларнинг ўғли ҳам яшашарди. Ўлимидан бир неча ой илгари Давронов ўзининг барча мулкни неварасига мерос этиб қолдирганлиги тўғрисида васиятнома тузиб қолдиради. Давроновнинг ўлимидан сўнг 21 ёшли набираси меросни рад қилади ва бувиси фойдасига воз кечади. Отасининг ўлимидан уч йил ўтгач қизи вафот этади. Қизининг ўлимидан беш ой ўтгач онаси Давронова вафот этади. Она ва буви ўлимидан сўнг ота ва ўғил мол-мулкни бўлишда келиша олишмайди. Ота фирича бир пайтлар ўғлига тегишли бўлган уй ва бошқа мулк энди унга тегишли эмас, сабаби ўғил меросни бир пайтлар рад этган. Ўғилнинг фикрича, меросда унинг улуши отасиникига нисбатан кўпроқ бўлиши керак.

Ота ва ўғил мулкни бўлиш тўғрисидаги қонун-қоидаларни тушунтириш учун юристга мурожаат қилишади.

Маслаҳат беринг.

13-казус

Фуқаро Қодировдан Мақсудов 900.000 сўм миқдорида 10 кунлик муддат ичида қайтариш шарти билан қарз олди. Умумий қоида бўйича Қодиров Мақсудовга шартномани ёзма равишда ифодалаб қўйишларини тақлиф қилди. Шу ондаёқ Мақсудов: “эй, оғайни, сен нима деб ўйляяпсан, мен айтилган кундаёқ пулни қўлингга тутқазаман”, деб оғзаки розилигини олиб, тарафлар бунга келишгандек бўлдилар. Белгиланган кун ўтди, омма пулдан дарак бўлмади. Қодиров Мақсудовдан пулни талаб қилганида, у бунга ўтакетган эътиборсизлик билан қаради. Қодиров ушбу масала юзасидан судга мурожаат қилди. Суд терговида Мақсудов шартнома тузилаётганида оғзаки келишишга Қодировнинг ўзи рози бўлганлигини хаспўшлашга уринди.

Иш бўйича фикрингиз қандай? Сукут сақлаш акцепт бўла оладими? Шартноманинг ёзма шакли унинг оғзаки шаклидан қандай афзалликларга эга? Агар келишув ёзма шаклда ифодаланганда жараён қандай кечарди?

14-казус

Кичик 10 ёшдаги Фурқат исмли бола дўкон сотувчиси Н. Турдиевнинг ташаббуси билан дўкондан 2.000 сўмлик ўйинчоқ сотиб олди. Уйга қайтгач, унинг онаси қайси дўкондан ушбу ўйинчоқни харид қилганини сўраб, сотувчи Н. Турдиевнинг олдига боради ва ўйинчоқни топшириб, пулни қайтариб беришни сўрайди.

Фурқатни онасининг ҳаракатлари тўғрими? Фурқат шартнома тузишда мустақил ҳаракат қила оладими? Бу ҳолат бўйича қандай жавобгарлик қўлланилади

15-казус

Хусаинов Жабборов билан шартнома тузади. Унга кўра Хусаинов Жабборовга уйдан ташқарида жойлашган гаражни сотиши, Жабборов эса Хусаиновга гаражнинг белгиланган баҳосини тўлаши ва битимни расмийлаштириш ҳаражатларини ўз зиммасига олиши керак эди. Бир неча кундан сўнг томонлар шартномани расмийлаштиришди ва ҳисоб-китобларни амалга оширишди. Бир қанча вақт Жабборов гараждан фойдаланди. Орадан бир оз вақт ўтгач, у ерга мулк ҳуқуқи тўғрисида гувоҳнома олгач, қурилишга руҳсат олди ва ўз гаражини қурди.

Учрашганида Жабборов Хусаиновга унинг гаражидан фойдаланмаётганини гапириб берди. Хусаинов эса ҳозир гаражга муҳтожлиги, ўшанда гаражни сотганлигидан афсусланди. Жабборов Хусаиновга олди-сотди шартномасини бекор қилишни таклиф қилди, бунга кўра Хусаинов Жабборовга олган пулни қайтаришга ваъда берди. Хусаинов ва Жабборов келишилган вақтда учрашиб, нотариусга гаражни олди-сотди шартномасини бекор қилиш тўғрисида мурожаат қилишди, бироқ нотариус улардан бўлиб ўтган воқеани тинглаб, битимни бекор қилишдан бош тортди.

Нотариус тўғри йўл тутдими? Мажбуриятнинг бекор қилинишига нима асос бўлади? Мажбуриятнинг бекор бўлиши унинг ўзгаришидан нима билан фарқ қилади?

16-казус

Фуқаро Қодировдан Мақсудов 900.000 сўм миқдорида 10 кунлик муддат ичида қайтариш шarti билан қарз олди. Умумий қоида бўйича Қодиров Мақсудовга шартномани ёзма равишда ифодалаб қўйишларини таклиф қилди. Шу ондаёқ Мақсудов: “эй, оғайни, сен нима деб ўйляяпсан,

мен айтилган кундаёқ пулни кўлингга тутказаман”, деб оғзаки розилигини олиб, тарафлар бунга келишгандек бўлдилар. Белгиланган кун ўтди, омма пулдан дарак бўлмади. Қодиров Мақсудовдан пулни талаб қилганида, у бунга ўтакетган эътиборсизлик билан қаради. Қодиров ушбу масала юзасидан судга мурожаат қилди. Суд терговида Мақсудов шартнома тузилаётганида оғзаки келишишга Қодировнинг ўзи рози бўлганлигини хаспўшлашга уринди.

Иш бўйича фикрингиз қандай? Сукут сақлаш акцепт бўла оладими? Шартноманинг ёзма шакли унинг оғзаки шаклидан қандай афзалликларга эга? Агар келишув ёзма шаклда ифодаланганда жараён қандай кечарди?

17-казус

Даъвогар Х.Х.Алимов жавобгар Махмудова Ю.С. устидан судга мурожаат этиб, 2008 йил 03 июнь кундаги ҳады шартномасига асосан Тошкент шаҳар, Учтепа тумани, Муқимий кўчаси, 27-уй унга тегишли эканлигини, ҳозирги кунда жавобгар махмудова Ю.С. низоли уйда доимий рўйхатда турсада, лекин 2012 йилнинг 12 декабрь кунидан буён яшамаслигини, даъвогар эса жавобгар учун ҳам коммунал тўловларни тўлаш оғирлик қилаётганлигини, шу сабабли судга мазкур даъво аризаси билан мурожаат қилишга мажбур бўлганлигини, бу каби ишлар бундан олдин фуқаролик ишлари бўйича Мирзо Улуғбек туманлараро судида кўрилганлигини таъкидлаб, мазкур суднинг ҳал қилув қарорини намуна қилиб, юқоридагиларни инобатга олган ҳолда суддан жавобгарни низоли хонадондан фойдаланиш ҳуқуқини йўқотган деб топишини сўраган.

Савол: Ушбу вазиятда суд қандай йўл тутади? Бир суднинг қарори Ўзбекистон ҳудудида иккинчиси учун манба бўладими? Суд прецеденти манба бўладиган давлатлар қайси ҳуқуқ тизимига мансуб?

18-казус

Бешкент туманида жойлашган катта сув дамбасининг бўзилиши натижасида шу туманда жойлашган фермерларга тегишли бўлган 500 гектар ерга эқилган қишлоқ хўжалик экинлари нобуд бўлди. Туман ҳокими ушбу воқеа сабабчиларидан фермерларга етган зарарнигина қоплаб бериш ҳақида бўйруқ чиқарди. Фермерлардан бири эса ҳақиқий зарар билан бирга олинмаган фойдани ҳам ундириб беришни суддан талаб қилди. Суд ҳоким қарорини асос қилиб кўрсатиб фермернинг талабини рад этди.

Савол: Суднинг ҳаракатига баҳо беринг. Суднинг қарорига ҳокимнинг бўйруғи асос бўлиши мумкинми? Ушбу ҳолатда ҳокимнинг бўйруғи фуқаролик ҳуқуқий муносабатни тартибга сола олдими?

19-казус

Даъвогар «Ўзмевасабзавотимпекс» Самарқанд вилоят филиали «Ноёб А» АТ «Тадбиркорбанк» Самарқанд вилоят бошқармасига нисбатан кредит шартномаси ва қафолат хати асосида кредит ва фоиз тўловлари бўйича қарзни солидар тартибда ундиришни сўраган. Биринчи инстанция суди даъвони тўлиқ қаноатлантирган. Қафолат хатига асосланган киредит мажбуриятида суд ФКнинг қайси нормалари талабларини инобатга олган. Бундай ҳолда суд томонидан қарзни субсидиар тартибда ундиришга йўл қўйилиши мумкинми. Фикрингизни моддий ва процессуал ҳуқуқ нормалари асосида изоҳлаб беринг.

20-казус

Тошкентдаги уйлардан бирида квартира бўшади. Тошкент шаҳар ҳокимиятининг уй-жой бошқармаси ва Яшнобод тумани ҳокимияти ўртасида бўш квартирани ким банд қилиши ва бунинг учун ордер бериш тўғрисида низо келиб чиқди. Уй-жой бошқармасининг фикрига кўра, уй шаҳар мулки бўлиб, фақар шу бошқарма уни тасарруф эта олади.

Яшнобод тумани ҳокимияти эса, уйни маҳаллий ҳокимият мулки деб ҳисоблади, уни бериш туман ҳокимияти томонидан бериладиган ордер орқали амалга оширилиши ва уй туман уй-жой ташкилоти балансида турганлигини билдирди.

Иш қандай ҳал қилинади? Давлат ва маҳаллий ҳокимият мулки асосларга кўра бир-биридан фарқланадими?

21-казус

Даъвогар “Барака”ХК судга мурожаат қилиб, жавобгар “Фаравон” ХКдан 4.000.000 сўм ундиришни сўраган. “Барака” ХК ва “Фаравон” ХК ўртасида маҳсулот етказиб бериш шартномаси тузилган, унга кўра “Фаравон” ХК “Барака” ХКга 10 тона қулупнай маҳсулотини музлатгич мосламасига эга бўлган юк машинасида етказиб бериш, “Барака” ХК эса етказиб берилган маҳсулотнинг ҳар бир килограммига 2.0000 сўмдан жами 20.000.000 сўм тўлаб бериш мажбуриятини олган. “Барака” ХК шартноманинг 4.2. бандига асосан маҳсулот учун олдиндан 20 фоиз, яъни

400.000 сўм тўловни амалга оширган, шартномага кўра, маҳсулот Тошкент вилоятидан бир кунлик муддатда Хорамз вилоятига етказиб бериши лозим бўлган. Маҳсулот жўнатилган куни хавонинг салқинлиги важи қилиниб, “Фаравон” ХК маҳсулотни музлатгич мосламасига эга бўлмаган юк машинасида жўнатган. Маҳсулот шартномада кўрсатилган муддатда етказилган бўлса-да, унинг сифати пасайган. Натижада тегишли даражада сифатли бўлмаган маҳсулот етказиб берилиши натижасида тарафлар ўртасида низо келиб чиқди.

Вазиятга ҳуқуқий баҳо беринг? Фуқаролик қонун ҳужжатларида ушбу ҳолатни тартибга соладиган нормалар билан масаланинг ечимини изоҳлаб беринг. Бундай ҳолда суд қандай ҳал қилув қарорини қабул қилиши лозим?

22-казус

Давъогар “ELITA” МЧЖ судга мурожаат этиб, жавобгар “SUPER” ХКдан маҳсулот етказиб бериш шартномасига кўра маҳсулот етказиб берилган 20 та “SAMSUNG” маркасидаги компьютерларни 20 та “LG” русумидаги компьютерларга алмаштириб бериш мажбуриятини юклаб беришни сўраган. “ELITA” МЧЖ ва “SUPER” ХК ўртасида маҳсулот етказиб бериш шартномаси тузилган. Унга кўра “SUPER” ХК ва “ELITA” МЧЖга Корея давлатида ишлаб чиқарилган 100 дона “LG” маркасидаги компьютерларни етказиб бериш, “ELITA” МЧЖ эса етказиб бериладиган маҳсулот учун олдиндан етказиб бериладиган маҳсулот учун олдиндан 100 фоиз тўловни амалга ошириш мажбуриятини олган. Кейинчалик тарафлар ўртасида қўшимча келишув тузилиб, дастлабки шартномадаги 100 та “LG” маркасидаги компьютерларни тўла етказиб бериш имкониятига эга бўлмаганлиги сабабли 80 та “LG” ва 20 та SAMSUNG“ маркасидаги компьютерларнинг ҳар бирини 1.100.000 сўмдан етказиб беришга келишилган. “ELITA” МЧЖ товар учун тўловларни тўлиқ амалга оширган. “SUPER” ХК “ELITA” МЧЖга 100 та компьютер етказиб берган бўлса-да, уларнинг 60 таси “LG” маркасидаги, қолган 40 таси “SAMSUNG” маркасидаги компьютерлар бўлган. Бундан норози бўлган “ELITA” МЧЖ “SUPER” ХКга талабнома билан мурожаат этиб, қўшимча келишувга мувофиқ, яна 20 та “LG” русумидаги компьютерларни етказиб беришни сўраган. Аммо давъогарнинг талабномаси жавобгар томонидан оқибатсиз қолдирилган, шу сабабли “ELITA” МЧЖ судга даъво аризаси билан мурожаат қилган.

Вазиятга ҳуқуқий баҳо беринг? Фикрингизни фуқаролик қонун ҳужжатлари асосида асослаб беринг? Бундай ҳолда суд қандай ҳал қилув қарорини қабул қилади.

23-казус

Даъвогар ХФ судга жавобгарлар Банк, АЖ, МЧЖ, ҚК, 5сонли ДНИ, муниципал бирлашма маркази, туман ижро департаменти, кадастр бошқармасига нисбатан даъво аризаси билан мурожаат этиб, гаров шартномасини ҳақиқий эмас деб топишни сўраган. Кредитор Банк қарздор АЖга 2010 йил 4 февралга қадар қайтариш шarti билан 189.500.000 сўм кредит берган, кредит шартномасини таъминлаш мақсадида Банк ХФ га тегишли бўлган умумий майдони 2.275 кв.м бўлган 3.711 кв.м ер майдонида жойлашган бир қаватли ишлаб чиқариш биносини ҳамда ҚКга тегишли ускуналарни гаров шартномаси асосида гаров сифатида қабул қилинган. Гаров шартномасини 5-сонли ДНИнинг нотариуси томонидан давлат рўхатига олинган, қарздор кредит шартномаси бўйича ўз мажбуриятини бажармаганлиги учун банк судга мурожаат қилган ва суднинг ҳал қилув қарори билан ундирув гаровга олинган мол-мулкка қаратилган, суднинг ҳал қилув қарорига асосан, гаровга қўйилган мол-мулклар жамланиб, аукцион савдосига қўйилган ва МЧЖга сотилган.

Вазиятга ҳуқуқий баҳо беринг? Суд томонидан чиқарилган ҳал қилув қарори асослантирилган ҳолда қабул қилинганми? Фикрингизни асосланг.

24-казус

Даъвогар МЧЖ жавобгар АЖга нисбатан судга даъво аризаси била мурожаат қилиб, кўчмас мулкнинг олди-сотди шартномасини ҳақиқий эмас деб топишни сўраган, томонлар ўртасида кўчмас мулкнинг олди-сотди шартномаси тузилган, унга асосан МЧЖ ўзининг балансида бўлган маъмурий бинони 13.629.818 сўмга сотишни АЖ эса ушбу кўчмас мулк учун олдиндан 10 кун муддат ичида бўнак тўлаши, қолган суммани бир йил ичида бўлиб – бўлиб тўлаш мажбуриятини олган. АЖ тўловни қисман амалга оширгандан сўнг, қабул қилиш далолатномасига асосан бино АЖга топширилган, бино мазкур шартнома нотариал тасдиқланмаган, ҳамда белгиланган тартибда давлат рўхатидан ўтказилмаган, АЖ тўловни тўлик амалга оширмасдан бинодан фойдаланиб келган.

Вазиятга ҳуқуқий баҳо беринг? Низо бўйича суд қандай ҳал қилув қарорини қабул қилиши лозим, ўз хулосалангизни фуқаролик қонун ҳужжатлари асосида ҳал этинг.

25-казус

Даъвогар МЧЖ судга мурожаат этиб, жавобгар суғурта агентлигидан 10.013.20 сўм ундиришни сўраган, МЧЖга тегишли “Nexia” автомашинаси МЧЖ ва суғурта агентлиги ўртасида тузилган суғурта шартномасига кўра, МЧЖ суғурта мукофоти сифатида суғурта агентлигига 458.468 сўм тўлаган. МЧЖ раҳбари 2010 йил 13 январда Қарши-Касби йўлининг 22-километрида “Нексия” автомашинасини бошқариб келаётган вақтда автомашинанинг шинасига номаълум жисм кириши натижасида бошқарувни йўқотган. Автомашина йўл чети устинига урилган. Натижада автомашинага 10.013.200 сўм миқдорида зарар етган. МЧЖ суғурта ҳодисаси содир бўлган кундан 1 ой ўтгач, суғурта агентлигига мурожаат қилиб, суғурта пулини тўлиб беришни сўраган. Бироқ суғурта агентлиги МЧЖга суғурта пулини тўлаб беришдан бош тортган. Шу сабабли МЧЖ судга мурожаат қилиб, суғурта агентлигидан 10.013.200 сўм суғурта пулини ундиришни сўраган. Томонлар ўртасида тузилган суғурта шартномасининг 5.2 бандида суғурта қилдирувчи суғурта ҳодисаси содир бўлганда 3 кундан кечиктириб суғурталовчини хабардор қилиши белгиланган.

Вазиятга ҳуқуқий баҳо беринг? Низо бўйича суднинг хулосаларингизни фуқаролик қонун ҳужжатлари асосида баён этинг.

26-казус

“Юлдуз” МЧЖ Ипотека АТИБ Миробод филиалидан 95 млн сўмлик кредит олиш учун гаров сифатида ўзига тегишли бўлган теннис корти биносини гаровга қўйди. Орадан бир ой ўтгач МЧЖ да улушга эга бўлган Ғаниев МЧЖ нинг теннис корти биносини гаровга қўйиш масаласи муҳокама қилинган умумий йиғилиши мажлисида қатнашмаганлиги ҳамда юқорида назарда тутилган суммадаги кредит шартномаси йирик битим ҳисобланганлиги туфайли мазкур шартномани ҳақиқий эмас деб топиш ҳақида Тошкент шаҳар Хўжалик судига даъво юилан чикди. Тошкент шаҳар Хўжалик суди томонидан Юлдуз МЧЖ нинг теннис корти биносини гаровга қўйиш масаласи муҳокама қилинган умумий йиғилиши мажлиси баённомаси ҳақиқий эмас деб топилиб, мазкур теннис корти биносини гаровга қўйиш ҳақидаги банк билан тузилган гаров шартномаси ҳам бекор қилинди. Натижада Юлдуз МЧЖ ва АТИБ Миробод филиали ўртасидаги кредит шартномаси гаров билан таъминланмай қолди.

Мазкур вазиятда юрист сифатида банкка қандай йўл тутиши мумкинлиги ҳақида маслаҳат беринг.

МЧЖда улушларга эга бўлинган шерикларнинг ҳуқуқларига тўхталиб, йирик битимнинг моҳиятини очиб беринг.

Мазкур казусга жавоб ёзишда турли олимларнинг мулоҳазаларидан иқтибослар келтиринг.

27-казус

Микрокредит ташкилоти сифатида фаолият юритиш мақсадини кўзлаган Тоиров ва Тошов МЧЖ ташкил этишиб, устав капиталини энг кам ойлик иш ҳақининг 40 баравари миқдорида шакллантиришга келишдилар ҳамда мазкур сумманинг 30 фоизини рўйхатдан ўтиш пайтида дарҳол, қолган қисмини эса бир йил мобайнида шакллантиришга қарор қилдилар. Аммо рўйхатдан ўтказувчи устак капиталига қўйилган тингловчи бажарилмаганини важ қилиб, мазкур МЧЖни рўйхатдан ўтказишдаан бош тортди. Ушбу ҳолатда рўйхатдан ўтказувчи органнинг талабларига қонуний баҳо беринг.

Мазкур казусга жавоб ёзишда турли олимларнинг мулоҳазаларидан иқтибослар келтиринг.

28-казус

“Рушана” МЧЖ га учинчи шахс сифатида қабул қилинаётган Қаххоров ўз ҳиссасини пулсиз шаклда киритишини маълум қилди. “Рушана” МЧЖ нинг умумий йиғилишида 4 та иштирокчидан учтаси Қаххоровнинг пулсиз ҳиссасининг пул баҳоси 6 ярим имллион қилиб белгиланишига рози бўлди. Бир киши эса қарши чиқди. “Рушана” МЧЖ юрисконсулти бу вазиятда Қаххоровнинг пулсиз ҳиссасини пул баҳосини белгилаш баҳсли эканини билдирди.

Қонунчиликдан келиб чиқиб вазиятга баҳо беринг. Мазкур казусга жавоб ёзишда турли олимларнинг мулоҳазаларидан иқтибослар келтиринг.

29-казус

“Ирода” МЧЖнинг уставида жамият устав капиталини кўпайтириш учун жамият иштирокчиларининг барчасининг розилиги талаб қилиниши белгилаб қўйилди. Икки ой ўтгач “Ирода” МЧЖ устав капиталини кўпайтириш мақсадида умумий йиғилиш чақирди. Йиғилишда

иштирокчиларнинг учдан икки қисми устав капиталини кўпайтириш ҳақидаги қарорга розилик билдирди. Аммо жаият ижро органи раҳбари ва юрисконсулт ўртасида мазкур қарорнинг тўғрилиги борасидабахс юзага келди. Юрисконсулт мазкур қарор асосида жамият устав капиталини кўпайтириш мумкин, чунки қонунчиликда шундай тартиб бор деса, ижро органи раҳбари жамият уставига кўра барча бир овоздан маъқуллагандан кейин гина буни амалга ошириш мумкинлигини таъкилдлади. Юрисконсулт эса ўз фикрини корпоратив нормалардан кўра қонунчиликнинг устунлиги ҳақидаги важ билан тўғри эканлигига қатъий ишонмоқда.

Вазиятни ҳуқуқ нормалар асосида ҳал этинг. Мазкур казусга жавоб ёзишда турли олимларнинг мулоҳазаларидан иқтибослар келтиринг.

30-казус

Каримов А. томонидан ягона таъсисчи кўринишидаги “ФАЙЗ” МЧЖ ташкил этилди. Олти ой муддат ўтганидан сўнг жамиятнинг устав фондини кўпайтириш мақсадида янги икки нафар иштирокчи жамиятга қабул қилинди. Орадан бир йил ўтгач жамиятнинг таъсисчиси бўлган Каримов А. жамиятдан чиқиб кетмоқчи эканлигини маълум қилди.

Ўзбекистон Республикасидаги мавжуд қонунчилик ҳужжатлари асосида ушбу масаланинг ҳуқуқий ечимини топинг.

31-казус

“ТУЛПОР” МЧЖ ўзининг устав фондини кўпайтириш мақсадида ҳуқуқий маслаҳат сўраб ҳуқуқшуносга мурожаат қилди. Ҳуқуқшунос ушбу вазиятда жамият аъзоларига жамиятнинг устав фондини кўпайтириш учун жамиятга янги иштирокчиларни қабул қилиш керак эканлигини таъкидлаб, бошқа йўллар орқали кўпайтириш мумкин эмаслигини айтиб ўтди.

Ўзбекистон Республикасидаги мавжуд қонунчилик ҳужжатлари асосида ушбу масаланинг ҳуқуқий ечимини топинг.

32-казус

“БАХТ” ҚМЖнинг ташкил қилган 3 нафар иштирокчилардан бири иккинчи иштирокчининг кўшган улушларини сотиб олди ва учинчи улушчига хабар бермаган ҳолда жамиятнинг фаолият турига кўшимча киритиш ва бошқа жамият билан йирик битим тузишини айтди.

Жамиятнинг учинчи улушчиси бунга нисбатан норозилигини билдирди ва судга муурожаат қилди.

Ўзбекистон Республикасидаги мавжуд қонунчилик ҳужжатлари асосида ушбу масаланинг ҳуқуқий ечимини топинг.

33-казус

“ДЁР” МЧЖнинг мол-мулки қиймати 100 млн. сўмни ташкил қилади. Жамиятнинг ўтган йиллик активи 40 млн. сўмни ташкил этган. Жамиятнинг Бошқарув органи 2016-йил “ЛИОН” АЖ билан 2та бир-бирини тўлдирувчи битим тузди. Биринчи битимнинг қиймати 40 млн сўмни , иккинчи битим 10. млн сумни ташкил қилди.

Ушбу битимларнинг тузилиши қонунийми? Ўзбекистон Республикасидаги мавжуд қонунчилик ҳужжатлари асосида ушбу масаланинг ҳуқуқий ечимини топинг.

34-казус

“ТУРОН” МЧЖ Бош дериктори Алиев М.“КАМОЛ” АЖ билан 500 миллион сўмлик олди-сотди шартномасини тузади. Орадан бир оз вақт ўтгач бу шартномадан “ТУРОН” МЧЖнинг иштирокчилари умумий йиғилиши бундан хабар топиб, ушбу олди-сотди шартномасини тан олмади.

Ушбу шартноманинг тузилиши қонунийми? Ўзбекистон Республикасидаги мавжуд қонунчилик ҳужжатлари асосида ушбу масаланинг ҳуқуқий ечимини топинг.

35-казус

“Flyhigh” акциядорлик жамияти 2015 йил маълум бир сабабларга кўра тугатилди. Тугатилиш жараёнида жамиятнинг мол-мулки акциядорлар ўртасида тақсимланди. Қонунда берилган тақсимланиш навбатларига риоя қилинди. Мол-мулкни тугатиш қийматининг чет-эллик инвестор бўлган акциядорга ўтказиладиган қисмини жамият тегишли тартибда миллий валютада айирбошлаб берди. Рўйхатдан ўтказувчи орган юридик шахсларнинг ягона давлат реестрига тегишли ёзувни киритиб, жамиятни тугатиш тамомланганлигини ҳамда жамият фаолиятини тугатганлигини маълум қилган. Аммо кейинчалик маълум бўлишича, тугатиш жараёнида қонунбузарлик содир этилган экан.

Мазкур вазиятга Ўзбекистон Республикасидаги мавжуд қонунчилик хужжатлари асосида ҳуқуқий баҳо беринг.

36-казус

2015 йил 23 феврал куни «Mining Investment group» хорижий фирманинг ваколатхонасида солиқ органи солиқларнинг ҳисобланиши ва тўлаб борилишининг тўғрилиги юзасидан текширув ўтказди ва даромад солиғи бўйича солиқ миқдорига қўшимча суммани қўшиб ҳисоблаб, уни низосиз ундириб олиниши бўйича қарор чиқаради. Ваколатхона Фарғона вилоят хўжалик судига даъво аризаси билан мурожаат этиб, уни ҳақиқий эмас деб тан олишни талаб этади. Ваколатхона ўз талабларида мустақил солиқ тўловчи эканлигини, солиқ органида рўйхатдан ўтказилганлигини кўрсатади. Солиқ органи солиқ суммаларини қонунчиликни бузган ҳолда ҳисоблаб чиқарган ва натижада ноҳақ равишда қўшимча суммани ҳисоблаб ёзган. Ваколатхонанинг солиқ тўловчи сифатидаги ҳуқуқлари бузилганлиги сабабли, у ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мақсадида судга мурожаат этишга ҳақли деб ҳисоблади. Суд даъвони қабул қилиб оладию, аммо кейинчалик ажрим асосида ишни тўхтатиб қўяди.

Мазкур вазиятга Ўзбекистон Республикасидаги мавжуд қонунчилик хужжатлари асосида ҳуқуқий баҳо беринг.

37-казус

Фуқаро А.Ахмадов “Paris” АЖнинг акциядори ҳисобланади ҳамда унинг акциядорлик жамиятидаги акцияларининг улуши 14 %ни ташкил этади. Маълум вақтдан сўнг эса худди шу жамиятга А.Ахмадовнинг ўғай укаси ҳисобланган З.Ахмадов ҳам акциядор сифатида қўшилмоқда. Унинг жамиятдаги акцияларининг улуши 10% ташкил этади. Улар бу ҳақда АЖга хабар қилмаганлар. Кейинчалик бу нарса маълум бўлиб, улар аффилиланган шахс эканликлари, бу ҳақда АЖга хабар бермаганликлари ва бу сабабли жамиятга зарар етганлиги ҳамда улар ўзлари етказган зарар миқдоридан жавобгар эканликлари маълум қилинди.

Мазкур вазиятга Ўзбекистон Республикасидаги мавжуд қонунчилик хужжатлари асосида ҳуқуқий баҳо беринг.

38-казус

“ОқЙўл” акциядорлик жамиятининг директори АЖнинг ички тузилишидаги Санок комиссияси аъзоларидаги айрим масъул шахсларнинг

узрли сабабларга кўра қатнаша олмаслиги сабабли, унинг ўзи мазкур комиссия аъзоси сифтида қатнашди. Бу ҳолатга жамиятнинг бошқа айрим аъзолари эътироз билдирди.

Мазкур вазиятга Ўзбекистон Республикасидаги мавжуд қонунчилик хужжатлари асосида ҳуқуқий баҳо беринг.

39-казус

Акциядорлик жамияти акциядори А.Авазов ўз акцияларини чет эллик дўстига сотмоқчи бўлди. Лекин, акциядорлик жамияти раҳбари бунга қонун талабларига зид эканлигини, уни имтиёзли акция эгаси эканлигини маълум қилиб, фақат амалдаги аъзолардан бирига сотиш мумкинлигини билдирди.

Мазкур вазиятга Ўзбекистон Республикасидаги мавжуд қонунчилик хужжатлари асосида ҳуқуқий баҳо беринг.

40-казус

“Дархон” масъулияти чекланган жамиятига аъзо бўлиб тадбиркорлик билан шуғулланиш мақсадида Молия вазирлигида ишлаётган Ф.Санақулов МЧЖнинг устав фондига ўз улушини қўшиш учун МЧЖга ариза билан мурожаат қилди. Аммо жавоб хатида МЧЖ иштирокчилари сони максимал даражада эканлиги ва бирорта ҳам иштирокчини қабул қилолмаслиги ҳақидаги ваъжлар келтирилганди.

Мазкур вазиятга Ўзбекистон Республикасидаги мавжуд қонунчилик хужжатлари асосида ҳуқуқий баҳо беринг.

41-казус

Фуқаро Раҳимов В. асосан импорт фаолияти билан шуғулланувчи “Мустанг” АЖ акцияларининг маълум миқдорини сотиб олди. Орадан бир йил ўтиб ўзига тегишли акцияларни сотишга қарор қилди ва акциялар учун янги харидор топди. Аммо жамият бундан хабар топиб акциялар фақат жамият аъзоларига сотилиш кераклигини, бошқа шахс жамият акциясига эга бўла олмаслигини, билдирди.

Раҳимов В. эса “Хусусий мулкни химоя қилиш ва мулкдор ҳуқуқларини кафолатлари тўғрисида”ги қонунга зидлигини важ қилиб кўрсатди.

Мазкур вазиятга Ўзбекистон Республикасидаги мавжуд қонунчилик хужжатлари асосида ҳуқуқий баҳо беринг.

42-казус

Фуқаро Шарипов АЖ ташкил этиш мақсадида туман ҳоқимлиги ҳузуридаги “ягона дарча” марказига мурожаат қилди. Марказдагилар унинг якка ўзи АЖ ташкил эта олмаслигини, бундан ташқари АЖ ташкил этмоқчи бўлса АЖининг устав фондининг 15%ини чет эл сармояси ташкил қилиши лозимлигини таъкидлашди.

Мазкур вазиятга Ўзбекистон Республикасидаги мавжуд қонунчилик ҳужжатлари асосида ҳуқуқий баҳо беринг.

43-казус

2015 йилда бир неча шахслар тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиш мақсадида “Мақсад” МЧЖни ташкил қилишди. Орадан бир йил ўтиб иқтисодий қийинчиликлар туфайли жамият активлари камайиб кетди, натижада аъзолар жамият устав фондини камайтириш тўғрисида давлат рўйхатидан ўтказувчи органга мурожаат қилишди. Аммо, давлат рўйхатидан ўтказувчи орган жамият устав фонди миқдорини камайтиришга йўл қўйилмаслигини билдирди. Жамият аъзолари юридик ёрдам олиш мақсадида сизга мурожаат қилди.

Мазкур вазиятга Ўзбекистон Республикасидаги мавжуд қонунчилик ҳужжатлари асосида ҳуқуқий баҳо беринг.

44-казус

2010 йилда “Уголок” умумий овқатланиш корхонаси давлат тасарруфидан чиқарилди ва холдинг сифатида ташкил этилди. Аммо корхона аъзолари ҳуқуқшуносга мурожаат қилишди ва холдинг сифатида ташкил этиши ноқонуний ўтказилганлиги, яъни меҳнат жамоаси аъзоларининг розилиги олинмаганлигини ва шу сабабдан улар юрилик ёрдам олиш учун сизга мурожаат қилишди.

Мазкур вазиятга Ўзбекистон Республикасидаги мавжуд қонунчилик ҳужжатлари асосида ҳуқуқий баҳо беринг.

45-казус

“Авторитет” АЖ 2013 йилда тузилган бўлиб, 2015 йил жамият активлари орта бошлади. Натижада Вазирлар Маҳкамаси жамиятнинг стратегик аҳамиятини инобатга олиб жамиятга нисбатан “Олтин акция” жорий этиш тўғрисида қарор қабул қилди. Жамият аъзолари эса бу қарорни

жамият фаолиятига аралашиб деб ҳисоблаб, Ўзбекистон Республикаси Олий судига мурожаат қилди.

Мазкур вазиятга Ўзбекистон Республикасидаги мавжуд қонунчилик ҳужжатлари асосида ҳуқуқий баҳо беринг.

46-казус

“LOGITECH” МЧЖнинг ижро этувчи органи навбатдаги умумий йиғилишни чақирди. Мазкур йиғилиш молия йили тугагандан кейин еттинчи ойда ўтказилди. Йиғилиш “LOGITECH” МЧЖнинг йиллик ҳисоботи юзасидан чақирилган. Йиғилишга жамият иштирокчиси М.Собиров номидан унинг вакили С.Аҳмадов иштирок этди. Лекин ҳисобот чоғида вакил С.Аҳмадов йиғилишда иштирок этиш ҳуқуқини берувчи ҳужжатни тақдим этмаган. Йиғилиш унинг иштирокини асоссиз деб топди.

Мазкур вазиятга Ўзбекистон Республикасидаги мавжуд қонунчилик ҳужжатлари асосида ҳуқуқий баҳо беринг.

47-казус

Жамиятнинг умумий йиғилишининг қарорига биноан жамият қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда қайта ташкил этилиши мумкин. “ICECOOL” МЧЖ жамиятнинг умумий йиғилиши қарори билан бирлаштириш шаклида қайта ташкил этилди. Жамият кредиторлари Сафаров ва Мелиевлар ушбу ҳолатда моддий зарар кўришди ва улар кўрган зарарларни ўрнини қопланишини ёзма равишда талаб қилиб чиқишди.

Мазкур вазиятга Ўзбекистон Республикасидаги мавжуд қонунчилик ҳужжатлари асосида ҳуқуқий баҳо беринг.

48-казус

“КАРОМАТ” АЖ жамият уставига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш, шунингдек жамиятнинг янги таҳрирдаги уставини тасдиқлаш билан боғлиқ масалани жамиятнинг бошқарув органи томонидан ҳал қилинди. Аммо жамият аъзолари эътироз билдириб ушбу масалани жамиятга умумий раҳбарликни амалга оширадиган кузатув кенгаши амалга ошириши кераклигини билдиришди. Вазиятга ҳуқуқий баҳо бериш?

Мазкур вазиятга Ўзбекистон Республикасидаги мавжуд қонунчилик ҳужжатлари асосида ҳуқуқий баҳо беринг.

49-казус

“САҲОВАТ” АЖнинг шўъба хўжалик жамияти сифатида қўшимча масулиятли жамият ташкил этилди. “САҲОВАТ” АЖнинг ўз шартномавий мажбуриятларини бажармаганлиги учун ҚМЖ шўъба хўжалик жамияти жавобгар деб топилди. ҚМЖ эътироз билдириб, шўъба хўжалик жамияти ўзининг асосий жамияти мажбуриятлари юзасидан жавобгар бўлмаслигини таъкидлади.

Ўзбекистон Республикасидаги мавжуд қонунчилик хужжатлари асосида ушбу масаланинг ҳуқуқий ечимини топинг.

50-казус

Давлат улуши мавжуд бўлган “ДУНЁ” АЖ тугатилаётганда жамиятнинг умумий йиғилишида жамиятнинг тугатиш тўғрисидаги қарорга биноан тугатилди.

Жамиятнинг тугатилиши қонунийми?

Ўзбекистон Республикасидаги мавжуд қонунчилик хужжатлари асосида ушбу масаланинг ҳуқуқий ечимини топинг.

VI. МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ МАВЗУЛАРИ

Мустақил ишни ташкил этишнинг шакли ва мазмуни.

Тингловчи мустақил ишни муайян модулни хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги шакллардан фойдаланиб тайёрлаши тавсия этилади:

- меъёрий ҳужжатлардан, ўқув ва илмий адабиётлардан фойдаланиш асосида модул мавзуларини ўрганиш;
- тарқатма материаллар бўйича маърузалар қисмини ўзлаштириш;
- автоматлаштирилган ўргатувчи ва назорат қилувчи дастурлар билан ишлаш;
- махсус адабиётлар бўйича модул бўлимлари ёки мавзулари устида ишлаш;
- тингловчининг касбий фаолияти билан боғлиқ бўлган модул бўлимлари ва мавзуларни чуқур ўрганиш.

Мустақил таълим мавзулари:

1. Қишлоқ жойларида қурилиш пудрати шартномалари муносабатларини ҳуқуқий тартибга солиш.
2. Фуқаролик муомаласида иш муомаласи одатларини қўллаш масалалари.
3. Қурилиш пудрати шартномавий мажбуриятлари бўйича жавобгарлиги.
4. Тижоратчи бўлмаган ташкилотларнинг фуқаролик ҳуқуқий мақоми.
5. Оммавий мулк ҳуқуқининг мақоми.
6. Фуқаролик ҳуқуқида вакиллик институтининг ривожланиши.
7. Фуқаролик қонун ҳужжатларининг ривожланиш тенденциялари: миллий ва хорижий тажриба.
8. Фуқаролик ҳуқуқларини амалга ошириш ва ҳимоя қилиш масалалари.
9. Корхонанинг фуқаролик ҳуқуқий мақоми.
10. Маҳсулот етказиб бериш шартномавий муносабатларини ҳуқуқий тартибга солиш.
11. Ижтимоий шериклик шартномавий муносабатларини ҳуқуқий тартибга солиш.
12. Фуқаролик ҳуқуқий жавобгарлик ва уни қўллаш масалалари.
13. Транспорт ташкилотларининг фуқаролик ҳуқуқий мақоми.
14. Тадбиркорлик фаолиятини ахборот билан таъминланишини ҳуқуқий тартибга солиш.
15. Қишлоқ хўжалиги тадбиркорлик субъектлари фаолиятини фуқаровий ҳуқуқий тартибга солиш.
16. Саноат мулки объектларини фуқаролик ҳуқуқий муҳофаза қилиш масалалари.

17. Интеллектуал мулк ҳуқуқини бузганлик учун фуқаролик ҳуқуқий жавобгарлик.
18. Уй-жой олди-сотдисини фуқаролик ҳуқуқий тартибга солиш.
19. Якка тартибда уй-жой қурилишини фуқаролик ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш масалалари.
20. Эр-хотиннинг биргаликдаги мулк ҳуқуқининг режими.
21. Оила ҳуқуқи бўйича никоҳ муносабатларини тартибга солиш масалалари.
22. Реалторлик фаолиятини фуқаролик ҳуқуқий тартибга солиш.
23. Юридик шахс тўғрисидаги таълимотларни ривожлантириш масалалари.
24. Товар белгиларидан фойдаланиш ва муҳофаза қилишни фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солиш
25. Ишчанлик обрўси фуқаролик ҳуқуқининг объекти сифатида
26. Фуқаролик ҳуқуқида корпоратив мажбуриятлар тизими ва хусусиятлари
27. Фуқаролик муносабатларида урф-одат ва анъаналар: миллий ва хорижий тажриба
28. Романо-герман ҳуқуқий тизимида фуқаролик ҳуқуқининг ривожланиш тенденциялари
29. Суд қарорлари-юридик факт сифатида
30. Романо-герман ҳуқуқий тизимида тадбиркорлик субъектларининг мулкӣ ҳуқуқларини амалга ошириш ва уни ҳимоя қилиниши
31. Тадбиркорлик субъектларига зарар етказганлиги учун давлатнинг мулкӣ жавобгарлиги
32. Корпоратив мажбуриятларни бажарилишини таъминлаш усуллари: назарӣ ва амалӣ масалалари
33. Электрон пул воситаларининг фуқаролик ҳуқуқий табиати
34. Ахборот- фуқаролик ҳуқуқининг объекти сифатида
35. Тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишда ингернет тармоғидан фойдаланишни ҳуқуқий таъминлаш масалалари
36. Ҳақ эвазига хизмат кўрсатиш мажбуриятларини бажариш
37. Тадбиркорлик фаолиятида иш муомаласи одатларини қўллаш масалалари
38. Фуқаролик муомаласида электрон тижоратни ҳуқуқий таъминлаш масалалари
39. Фуқаролик ҳуқуқларини ҳуқуқ бузилиш ҳаракатларининг олдини олиш йўли билан ҳимоя қилиниши
40. Фуқаролик ҳуқуқини ривожланишида иқтисодӣ омилларнинг роли ва аҳамияти
41. Фуқаролик ҳуқуқида иш муомаласи одатлари
42. Корпоратив ташкилотлар йиғилиш қарорлари юридик факт сифатида

43. Йиғилиш қарорларини ҳақиқий эмас деб топиш фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш усули сифатида
44. Корпоратив ҳуқуқий муносабатларининг элементлари
45. Фуқаролик муомаласида реторсияни қўллаш масалалари
46. Васий ва хомийликни фуқаролик ҳуқуқий тартибга солиш масалалари
47. Хусусий муассасаларнинг фуқаролик-ҳуқуқий мақоми
48. Корпоратив юридик шахсларнинг ҳуқуқий мақоми
49. Корпоратив шартномавий муносабатларини фуқаролик ҳуқуқий тартибга солиш
50. Тадбиркорлик субъектларини хусусий мулк ҳуқуқини амалга ошириш ва ҳимоя қилиш масалалари
51. Инвестиция ва пай фондларини фуқаролик ҳуқуқий тартибга солиш
52. Корпоратив хусусий уй-жой мулкдорларининг ширкатлари фуқаролик ҳуқуқий мақоми
53. Тижорат сирларининг фуқаролик ҳуқуқий ҳимоя қилиниши
54. Қимматли қоғозлар-фуқаролик ҳуқуқининг объекти сифатида
55. Фуқаронинг тасвири ва шахсий ҳаётининг фуқаролик-ҳуқуқий ҳимоя қилиниши
56. Кичик тадбиркорлик субъектлари мулкнинг фуқаролик ҳуқуқий мақоми
57. Турар жой фуқаролар хусусий мулк ҳуқуқининг объекти сифатида
58. Кичик тадбиркорлик субъектларининг фуқаролик ҳуқуқий мақоми
59. Инновация- интеллектуал мулк ҳуқуқининг объекти сифатида
60. Ташқи иқтисодий битимлар юридик факт сифатида
61. Корпоратив низолар бўйича иш юритишнинг хусусиятлари
62. Маҳсулот тақсимотига оид битимларнинг фуқаролик ҳуқуқий табиати
63. Ташувчининг фуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғурта қилиш шартномаси
64. Жисмоний тарбия ва спорт соҳасидаги яқка тадбиркорликнинг фуқаролик ҳуқуқий мақоми
65. Жисмоний тарбия –спорт ва соғломлаштириш соҳасида хизмат кўрсатиш шартномавий муносабатларини ҳуқуқий тартибга солиш
66. Аҳолига санитария ва эпидимиологик хизмат кўрсатишнинг фуқаролик ҳуқуқий воситалари
67. Тадбиркорлик фаолияти субъектларини давлат рўйхатидан ўтказишни тизимлаштириш ва соддалаштириш тартиби
68. Тадбиркорлик субъектларини адлия органларида рўйхатдан ўтказиш тартибини такомиллаштириш масалалари
69. Қишлоқ хўжалик корхоналарини судгача санация қилишнинг ўзига хос хусусиятлари

70. Товар ва молия бозорларида рақобатга қарши ҳаракатларни ҳуқуқий баҳолаш масалалари
71. Рақобатни чеклайдиган келишиб олинган ҳаракатлар (ҳаракатсизлик) ва унинг ҳуқуқий оқибатлари
72. Қишлоқ хўжалик корхоналарини судгача санація қилишнинг ўзига хос хусусиятлари
73. Тадбиркорлик фаолияти субъектларининг шахсийлаштириш воситаси сифатида фирма номлари
74. Инвестиция фаолияти субъектларининг жавобгарлигини ҳуқуқий тартибга солиш
75. Инвестиция фаолиятини суғурталашнинг ҳуқуқий масалалари
76. Тадбиркорлик фаолияти субъектларининг ноижорат ташкилотлари томонидан ҳимоя қилиш масалалари
77. Холдингларни қайта ташкил этишнинг ўзига хос хусусиятлари
78. Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг конституциявий асослари
79. Ташқи иқтисодий фаолиятда шартномалар тузишнинг ўзига хос хусусиятлари
80. Якка тартибдаги тадбиркор банкротлигининг хусусиятлари
81. Тадбиркорлик соҳасидаги ҳуқуқбузарликлар учун молиявий жавобгарлигини эркинлаштириш масалалари
82. Тадбиркорлик фаолиятини тартибга солувчи қонун ҳужжатларини такомиллаштириш масалалари
83. Чет эл инвестицияларини Ўзбекистон иқтисодиётига жалб қилишнинг ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш масалалари
84. Комплекс тадбиркорлик лицензияси (франшизинг) шартномасининг тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш шакли сифатида

VII. ГЛОССАРИЙ

Термин	Ўзбек тилидаги шарҳи	Инглиз тилидаги шарҳи
<i>Мулк ҳуқуқи</i> (Right of ownership)	Бу мулкка эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш жараёни.	The right of ownership is the right to possess property, to use and to dispose property.
<i>Эгалик қилиш ҳуқуқи</i> (The right of possession)	Эгалик қилиш мулкни қўлда ёки унга нисбатан ўз ҳуқуқларини амалга оширишга имкон берувчи бирор жойда сақлаб туриши.	The right of possession means that someone currently holds something in hand and this person may be the temporary keeper or the long-term owner of an object.
<i>Битим</i> (Transaction)	Битимлар фуқаролар ва юридик шахсларнинг фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларини белгилаш, ўзгартириш ва бекор қилишга қаратилган ҳаракатларир.	Transactions are actions of citizens and legal entities directed at the establishment, change, or termination of civil rights and duties.
<i>Корпоратив мулк</i> (Corporate ownership)	Корпоратив хусусий мулк, бу ҳам айрим кишиларга қарашли, лекин акциядорлар жамиятидаги умумий мулкнинг бир қисми сифатида мавжуд бўлган мулк. Корпоратив мулк дивиденд келтирувчи мулкдир.	Corporate ownership is one of three broad categories of legal ownership of a business, the other two being sole proprietorship and partnership. In a sole proprietorship, the owner is personally liable for his or her business's debts and losses, there is no distinction made between personal and business income, and the business terminates upon the death of the owner.
<i>Корпоратциялар</i> (Corporation)	Корпоратциялар-мулкчиликнинг хиссадорлик шаклининг замонавий кўринишларидан бири хисобланади. Унда бир неча мулкдорларнинг манфаатлари бирлашади, ягона мақсад доирасида инвесторлар	A corporation is a legal entity that is separate and distinct from its owners. Corporations enjoy most of the rights and responsibilities that an individual possesses; that is, a corporation has the right to enter into contracts, loan and borrow money, sue and be sued, hire employees,

	капиталлари бирлаштирилади.	own assets and pay taxes.
<i>Хуқуқий лаёкат (civil legalcapacity)</i>	Барча фуқароларнинг фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларига эга бўлиш лаёқати (ҳуқуқ лаёқати) тенг равишда эътироф этилади. Фуқаронинг ҳуқуқ лаёқати у туғилганда пайтдан эътиборан вужудга келади ва вафот этиши билан туғайди.	The capacity to have civil rights and duties (civil legalcapacity) is recognized in equal measure for all citizens. The legal capacity of a citizen arises from the time of his birth and is terminated by death.
<i>Лизинг шартномаси (Leasing contract)</i>	Лизинг шартномаси бўйича лизинг берувчи (ижарага берувчи) бир тараф лизинг олувчи (ижарага оловчи) иккинчи тарафнинг топшириғига биноан сотувчи учинчи тараф билан ундан лизинг оловчи учун мол-мулк сотиб олиш ҳақида келишиш мажбуриятини олади, лизинг олувчи эса бунинг учун лизинг берувчига лизинг тўловларини тўлаш мажбуриятини олади.	Under a contract of leasing one party, the leaseholder (the lessor) on instructions from another party, the lease recipient (the lessee), shall have the duty to enter into agreement with a third party with a seller for acquiring property from the latter for the lessee, and the lessee shall have the duty to pay for it to the lessor for leasing payment.
<i>Деликт мажбуриятлар (Tort obligation)</i>	Зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятлар ҳисобланиб фуқароларнинг ҳаёти ва соғлиғига етказилган зарарларнинг ўрнини қоплаш натijasида, нуқсонли товарлар (ишлар, хизматлар) оқибатида етказилган	Tort obligation - an obligation owing to injury in which the person is obliged to fully compensate the damage caused to the person or property of a citizen, legal person property.

	зарарлар ўрнини қоплаш мажбуриятлардан келиб чиқади.	
<i>Интеллектуал мулк (Intellectual property)</i>	Интеллектуал мулк инсоннинг ижодий фаолияти натijasида яратилган адабий, бадиий, санъат асарлари васаноат намунасидир. Ижодий фаолият, ўз навбатида, инсон тафаккури махсули ҳисобланади. Шу боис интел- лектуал фаолият иштирок- чилари – муаллифлар фуқа- ролик-ҳуқуқий муносабат- ларнинг энг фаол субъект- ларидир.	Intellectual property is a term referring to creations of the intellect for which a monopoly is assigned to designated owners by law. Some common types of intellectual property rights are trademarks, copyright, patents, in- dustrial design rights, and in some jurisdictions trade secrets: all these cover music, literature, and other artistic works; discoveries and inventions; and words, phrases, symbols, and designs.
<i>Муаллифлик ҳуқуқи (Copyright)</i>	Муаллифлик ҳуқуқи — бу муаллифларга адабиёт, музыка, тасвирий санъат ва бошқа яратилган асарлар учун қонун йули билан берилган ҳимоя шаклидир. Муаллифлик ҳуқуқи эгаларига бериладиган ҳуқуқлар ўз ишларини чоп этириш, қайта босиш ва кўпайтириш, сотиш ва нусхаларини тақсимлаш, ўз асарларини ижро этиш ҳамда ёздириш ҳуқуқларини беради. Муаллифлик ҳуқуқи билан тартибга солинадиган объектларга компьютерлар учун дастурлар, маълумотлар базаси ва шунингдек, илм-	Copyright is a legal right created by the law of a country that grants the creator of an original work exclusive rights for its use and distribution. This is usually only for a limited time. The exclusive rights are not absolute but limited by limitations and exceptions to copy- right law, including fair use. A major limitation on copyright is that copyright protects only the original expression of ideas, and not the underlying ideas themselves.

	фан, адабиёт, санъат асарлари мисол бўла олади.	
<i>Патент (Patent)</i>	Патент - техник ечим ёки давлат томонидан эътироф этилганлигини ва ихтирочининг ўз ихтиросига олган мутлақ ҳуқуқини тасдиқловчи ҳужжат. Патент олиш жараёни, патент олувчининг маъсулиятлари ва эксклюзив ҳуқуқлари турли мамлакатларда турличадир. Шундай бўлса ҳам, ҳар бир патент олиш учун ёзилган аризада ихтиронинг бирор-бир янгилик киритаётгани ҳақида маълумот бўлиши керак.	A patent is a set of exclusive rights granted by a sovereign state to an inventor or assignee for a limited period of time in exchange for detailed public disclosure of an invention. An invention is a solution to a specific technological problem and is a product or a process. Patents are a form of intellectual property.
<i>Шартнома (A contract)</i>	икки ёки бир неча шахснинг фуқаролик ҳуқуқлари ва бурчларини вужудга келтириш, ўзгартириш ёки бекор қилиш ҳақидаги келишуви шартнома дейилади.	A contract is an agreement of two or several persons on establishing, changing, or terminating civil rights and duties.
<i>Маъсулияти чекланган жамият (Limited liability company)</i>	бир ёки бир неча шахс томонидан таъсис этилган, устав фонди (устав капитали) таъсис ҳужжатлари билан белгилаб қўйилган миқдорлардаги улушларга бўлинган жамият.	is where a person's financial liability is limited to a fixed sum, most commonly the value of a person's investment in a company or partnership

<p><i>Тижоратчи бўлмаган ташкилот</i> (Non profit organization)</p>	<p>фойда олишни ана шундай мақсад қилиб олмаган ташкилот юридик шахс.</p>	<p>is an organization whose purposes are other than making a profit.</p>
<p><i>Тижоратчи ташкилот</i> (Business entity)</p>	<p>фойда олишни ўз фаолиятининг асосий мақсади қилиб олган юридик шахс.</p>	<p>is an organization whose the purposeis making a profit.</p>
<p><i>Якка тартибдаги тадбиркорлик</i> (Sole proprietorship)</p>	<p>жисмоний шахс (якка тартибдаги тадбиркор) томонидан тадбиркорлик фаолиятини юридик шахс ташкил этмаган ҳолда амалга ошириш.</p>	<p>is a type of business entity that is owned and run by one natural person and in which there is no legal distinction between the owner and the business.</p>
<p><i>Банкротлик</i> (Bankruptcy)</p>	<p>қарздорнинг пул мажбуриятлари бўйича кредиторлар талабларини тўла ҳажмда қондиришга ва (ёки) мажбурий тўловлар бўйича ўз мажбуриятини тўла ҳажмда бажаришга қодир эмаслиги.</p>	<p>is a legal status of a person or other entity that cannot repay the debts it owes to creditors</p>
<p><i>Акциядорлик жамияти</i> (Joint-stock company)</p>	<p>устав фонди (устав капитали) акциядорларнинг акциядорлик жамиятига нисбатан ҳуқуқларини тасдиқловчи муайян миқдордаги акцияларга тақсимланган тижорат ташкилот.</p>	<p>is a business entity where different stocks can be bought and owned by shareholders</p>
<p><i>Умумий йиғилиш</i> (General meeting)</p>	<p>жамиятнинг юқори бошқарув органи бўлиб, акциядорлардан иборат</p>	<p>is a meeting of the shareholders of the joint-stock company</p>

	бўлади.	
<i>Акция</i> (Share)	Эгасига акциядорлик жамияти фойдасидан дивидент олиш ва уни бошқариш ҳуқуқини берувчи қимматли қоғоз.	A share is an indivisible unit of capital, expressing the ownership relationship between the company and the shareholder
<i>Директор</i> (CEO)	Ижро органига раҳбарлик қилади. Жамият номидан ишончномасиз иш юритади.	A chief executive officer CEO in American English or managing director (MD) in British English describes the position of the most senior corporate officer, executive, or administrator in charge of managing an organization.
<i>Мустақил директор</i> (Independent director)	Жамият билан иқтисодий манфаатлар билан боғланмаган кузатув кенгаши аъзоси.	also sometimes known as an outside director is a director (member) of a board of directors who does not have a material or pecuniary relationship with company or related persons, except sitting fees.
<i>Олтин акция</i> (Golden share)	қийматга эга бўлмайдиган, бошқа шахсга ўтказилмайдиган, гаровга берилмайдиган, устав фонд миқдорини белгилашда дивидендларни ҳисоблашда инобатга олинмайдиган акция. У давлатнинг махсус ҳуқуқи ҳисобланади.	is a nominal share which is able to outvote all other shares in certain specified circumstances, often held by a government organization, in a government company undergoing the process of privatization and transformation into a stock-company
<i>Кузатув кенгаши</i> (Board of directors)	Жамият фаолиятига умумий раҳбарликни амалга оширувчи акциядорлар томонидан сайланадиган корпоратив бошқарув органи.	is a body of elected or appointed members who jointly oversee the activities of a company or organization.

VIII. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

Рахбарий адабиётлар

1. Каримов. И.А. Мамлакатни модернизация қилиш ва иқтисодийтимизни барқарор ривожлантириш йўлида. Т.16. – Тошкент.: Ўзбекистон, 2007. - 366 б.
2. Каримов. И.А. Ватанимизнинг босқичма-босқич ва барқарор ривожланишини таъминлаш - бизнинг олий мақсадимиз. Т.17. – Т.: Ўзбекистон, 2009. - 280 б.
3. Каримов. И.А. Жаҳон инқирозининг оқибатларини енгиш, мамлакатимизни модернизация қилиш ва тараққий топган давлатлар даражасига кўтариш сари. Т.18. – Т.: Ўзбекистон, 2010. - 264 б.
4. Каримов И.А. Демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш – мамлакатимиз тараққиётининг асосий мезонидир. Т.19. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011. – 360 б.
5. Каримов И.А. Бизнинг йўлимиз – демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва модернизация жараёнларини изчил давом эттириш йўлидир. Т.20. – Тошкент: Ўзбекистон, 2012. – 320 б.
6. Каримов И.А. Мамлакатимизни янада обод этиш ва модернизация қилишни қатъият билан давом эттириш йўлида. Т.21. – Тошкент: Ўзбекистон, 2013. – 384 б.
7. Каримов И.А. Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш – энг олий саодатдир. – Т.: Ўзбекистон, 2015.-302 б.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. (Ўн иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ўн биринчи сессиясида 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 28 декабрдаги, 2003 йил 24 апрелдаги, 2007 йил 11 апрелдаги, 2008 йил 25 декабрдаги, 2011 йил 18 апрелдаги, 2011 йилдаги 12 декабрдаги, 2014 йил 16 апрельда қабул қилинган қонунларига мувофиқ киритилган ўзгартиш ва қўшимчалар билан) –Т., 2014.
2. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси
3. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни “Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш ҳақида”ги №ЎРҚ-328, 02.05.2012 //Ўзбекистон Республикасининг “Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида”ги Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2000 й., 5-6-сон, 140-модда; Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами.–2012. 18-сон 201-модда.

4. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни “Хусусий мулкни ҳимоя қилиш ва мулкдорлар ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида” //Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2012 й., 39-сон, 446-модда.

5. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 йил. 9-сон, 225-модда.

6. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 йил. 11-12-сон, 295-модда.

7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 2 ноябрдаги “Олий малакали илмий ва илмий-педагогик кадрлар тайёрлаш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-1426-сонли Қарори.

8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил майдаги “Олий таълим муассасаларининг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш ва юқори малакали мутахассислар тайёрлаш сифатини тубдан яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-1533- сонли Қарори.

9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 24 июлдаги “Олий малакали илмий ва илмий-педагог кадрлар тайёрлаш ва аттестациядан ўтказиш тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги ПФ-4456-сон Фармони.

10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1994 йил 15 мартдаги №ПФ-789-сонли “Ўзбекистон Республикасида мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнини янада ривожлантиришнинг устувор йўналишлари тўғрисида” ги Фармони

11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 20 июлда Ўзбекистон Республикаси Президентининг №ПФ-3897-сонли “Иқтисодиётнинг стратегик тармоқлари корхоналарини хусусийлаштириш жараёнларини чуқурлаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармонларини киритиш мумкин.

12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 2 августдаги ПФ-4459-сонли “Суд тизими ходимларини ижтимоий муҳофаза қилишини тубдан яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2012 й., 31-сон, 355-модда.

13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2013 йил 28 июнда қабул қилинган “Юридик кадрларни тайёрлаш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори //Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2013 й., 29-сон, 372-модда.

14. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва

малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ–4732-сон Фармони, 2015-йил 12-июнь.

15. Каримов И.А. Асосий вазифамиз – жамиятимизни ислоҳ этиш ва демократлаштириш, мамлакатимизни модернизация қилиш жараёнларини янги босқичга кўтаришдан иборат // Халқ сўзи. 2015 йил 6 декабрь.

16. Каримов И.А. “Бош мақсадимиз-мавжуд қийинчиликларга қарамасдан, олиб борётган ислохотларни, иқтисодиётимизда таркибий ўзгаришларни изчил давом эттириш, хусусий мулкчилик, кичик бизнес ва тадбиркорликка янада кенг йўл очиб бериш ҳисосбидан олдинга юришдир” мавзусидаги маърузаси. 2015 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2016 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. //Халқ сўзи, 2016 йил 16 январь.

Махсус адабиётлар.

1. Абзалов А.А. Мажбуриятда шахслар ўзгаришининг фуқаролик-ҳуқуқий муаммолари. – Тошкент: ТДЮИ, 2013. – 65 б.

2. Ибратов Б.И. Тадбиркорлик ҳуқуқи. – Тошкент: Молия, 2001. -218 б.

3. Иқтисодиётни эркинлаштиришни ҳуқуқий таъминлаш муаммолари. Х-А. Раҳмонкулов ва бошқ./ проф. О.Оқюлов ва проф. Ш.Н.Рўзиназаровнинг умумий таҳрири остида – Т.: ТДЮУ, 2015. 53 б.

4. Имомов Н.Ф. “Фуқаролик ҳуқуқи”дан “кейс-стади” асосида дарс ўтишининг айрим масалалари/ Ўзбекистон Республикасида юқори малакали юридик кадрлар тайёрлашнинг долзарб масалалари: Республика илмий-амалий конференция материаллари тўплами. – Тошкент: ТДЮУ, 2015. - Б. 63-68.

5. Имомов Н.Ф. Нанотехнологияларнинг ҳуқуқий асослари. Тошкент: ТДЮУ, 2015. – 8 б

6. Имомов Н.Ф., Эргашев В.Ё., Ашурова Н.А. Хусусий мулкнинг ҳуқуқий режимини такомиллаштириш. Ахборот-таҳлилий материал. – Тошкент: ТДЮУ, 2016. – 3-4 б.

7. Оқюлов О. Интеллектуал мулк ҳуқуқий мақомининг назарий ва амалий муаммолари. Тошкент: ТДЮИ, 2004. – 5 б.

8. Оқюлов О., Рўзиназаров Ш.Н., Имомов Н.Ф., Бабаев Ж.И. Фуқаролик қонунчилигининг ривожланиши ва такомиллаштириш истиқболлари. – Тошкент: ТДЮУ, 2016. – 84 б.

9. Раҳмонкулов Ҳ.Р. Мажбурият ҳуқуқи. Тошкент: ТДЮИ, 2005. – 8 б.

10. Тадбиркорлик ҳуқуқи. Дарслик. 1-2 том. Ш.Н.Рўзиназаров ва бошқалар. -Тошкент: Консаудитинформ, 2002.
11. Ҳазраткулов О.Т. Лизинг муносабатларини ҳуқуқий тартибга солиш муаммолари. –Т.: Noshir, 2014. -4 б.
12. Хозяйственное предпринимательское) право. Учебник. //под ред. Окюлова О. - Т.: ТГЮИ, 2010. 560 с.
13. Хўжалик (тадбиркорлик) ҳуқуқи (лотин алифбосида). Муаллифлар жамоаси. Отахонов Ф.Х.нинг умумий таҳрири остида. - Тошкент: Адолат, 2007. – 466 б.
14. Эгамберишева Н.Х. Фуқаронинг ҳаёти ва соғлиғига зарар етказганлик учун фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик муаммолари. – Тошкент: Наврўз нашриёти, 2014. – 239 б.
15. Эргашев В.Ё., Имомов Н.Ф. Кўчмас мулк объектлари. – Тошкент: ТДЮУ, 2015. – 100 б.
16. Юридик фан ва таълимни модернизация қилиш масалалари / Мухамедов Ф.Э., Рўзиназаров Ш.Н., Мамасидиқов М.М. – Тошкент: “Komron press”, 2014. – 260 б.
17. Annette Kur, Thomas Dreier-European intellectual property law_ Text, cases and materials-Edward Elgar (2013).
18. Catherine Elliott & Frances Quinn. Contract law. Longman (2011). (Elliott & Quinn series).
19. Catherine Elliott & Frances Quinn. Dawsonera-Tort law-Longman (2011) (Elliott & Quinn series).
20. Cees van Dam. European tort law. Oxford University Press (2013) Second Edition published in 2013.
21. Chan M.F., Simester A.P. Equity and the Priority of Property Law // New Zealand Journal of Law and Policy. –1991. –Vol.6.
22. Code Napoleon, or, The French civil code. Washington, D.C. : Beard Books, 1999. -627 p
23. Ernest Joseph Schuster. The principles of German Civil law// Bibliolife, 2015, -754 p
24. Hamilton Robert W. The Law of Corporations. 3-th edition. – St. Paul, Minn., USA: West Publishing Co., 1991.
25. Henry Dyson. French property and inheritance law// Oxford [u.a.] Oxford University Press 2003, - 469 p.
26. Jon W. Bruce, James W. Ely, Jr. Cases and materials on modern property law. Thomson /
27. Joseph William Singer. Introduction to property. Aspen Publishers. — NY, 2005. -13-15,20-22 p.

28. Lacker D.F, Tayan.B.Corporate governance matters. FT Press.2011.658 p.
29. Mary Keenan, Sarah Riches and Vida Allen. Keenan and Riches' Business Law.Pearson Education Limited. 2011.
30. Nicolas Bouche. Intellectual property law in France// Alphen aan den Rijn : Kluwer Law International, cop. 2011, 300 p.
31. Riches S, Allen V. Keenan and Riches' business law, 11 the ed, Ashford Color Press.2013. 760 p
32. Roger Smith. Property Law.Pearson Education Limited. 2014.
33. West. St. Paul. — MN, 2007

Интернет ресурслари

1. <http://www.Gov.uz>
2. <http://www.lex.uz>
3. <http://www.edu.uz>
4. <http://www.Norma.uz>